ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 61

2010

3–4

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
În ţară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, Tel./Fax: 4021-610 6765; 4021-210 6787; Tel.: 031 104 4668, Bucureşti, România, e-mail: office@orionpress.ro

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piaţa presei Libere, nr 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301–302, sector 1, Bucureşti, Tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39 E-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro

Redactor: Adrian Mircea DOBRE
Tehnoredactor: Luiza STAN

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, tel./fax: 4021-212 88 62. E-mail: redactie_iab@yahoo.com
Normele de redactare a manuscriselor şi lista abrevierilor folosite în revistă sunt publicate în tomul 61, 2010, nr. 3–4, p. 393-405.

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, Bucureşti
www.ear.ro

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 61 – 2010 **3–4**

SUMAR

STUDII

GHEORGHE MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, Locuirea de epocă medie-bizantină pe teritoriul oraşului Tulcea (sec. X–XII) 219

NOTE ŞI DISCUŢII

CĂTĂLIN PAVEL, Fişele stratigrafice („Context Sheets”) în săpătura arheologică. Perspective critice........ 251

ERWIN GÁLL, Márton Roska (1880–1961) şi cercetarea arheologică a secolelor X–XI.......... 281

CRONICA

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Cronica epigrafică a României (XXIX, 2009)..................... 307

OANA DAMIAN, GEORGE CHELMEC, Expoziţia *175 de ani în slujba arheologiei*............ 331

TEZE DE DOCTORAT

ALEXANDRU BĂDESCU, Ceramica romană din secolul VI-lea la Dunărea de Jos. Studiu statistic şi funcţional cu vedere specială asupra Dobrogei........ 343

RECENZII

NICOLAE GOSTAR, *Marele monument funerar roman de la Adamclisi. Studiu epigrafic,* Iaşi, 2008 + 1 pag. (reconstituirea grafică a monumentului) + 1 planşă de pliant (cu fotografiile principale ale inscripţiei) (*Constantin C. Petolescu*)........ 351

ALEXANDRU MADGEARU, *Istoria militară a Daciei post-romane 275-376,* Editura „Cetatea de Scaun”, Târgovişte, 2008, 139 p. (*Constantin C. Petolescu*)........ 355

ILYAN BOYANOV, *Rimskite veterani v Dolna Misija i Trakija (I – III v.). The Roman Veterans in Lower Moesia and Thrace (1st-3rd)*, Editura Avalon, Sofia, 2008, 447 p., 17 hărţi, în text (*Florian Matei-Popescu*)........ 358

IOANA A. OLTEAN, *Dacia. Landscape, Colonisation and Romanisation*, Routledge, Londra-New-York, 2007, I-XII + 248 p., 78 fig. în text (*Florian Matei-Popescu*)......... 361

GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU, *Populaţia romanică dintre Dunăre şi Alpi în antichitatea târzie*, Editura Universităţii din Bucureşti, 2009, 238 p. (*Alexandru Barnea*)...... 364

SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, Bucureşti, 2010, p. 215–408

ROMEO CÎRJAN, *Statute citadine privilegiate în provinciile dunărene ale Imperiului Roman (sec. I-III p.Chr.)*, Bibliotheca Ephemeris Napocensis 7, Editura Mega, Cluj-Napoca 2010, 185 p. (*Alexandru Barnea*) 365
LEONARD VELCESCU, *Dacii în sculptura romană. Studiu de iconografie antică*, Éditions Les Presses Littéraires, [Saint-Estève], 2008, 298 p. (*Dan Dana*).................................. 366

PERSONALIA

CATRINEL VIORICA DOMĂNEANȚU (03.04.1945 – 03.03.2010) (*Irina Adriana Achim*)....... 373
DINU THEODORESCU (1929-2010) (*Valentin Bottez*) 379
DINU THEODORESCU, Omagiu (*Denise Zickler-Theodorescu, Nathalie de Chaisemartin, Juliette de la Génière, Emmanuele Greco, Anca Lemaire, Agnès Rouveret, Gilles Sauron*) .. 385

NORME DE REDACTARE

Norme de redactare a manuscriselor destinate publicării în revista SCIVA 393

ABREVIERI 407

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 61 – 2010 **3–4**

SOMMAIRE

ÉTUDES

GHEORGHE MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, L'habitat d'époque byzantine moyenne de la ville de Tulcea (X–XII siècles) 219

NOTES ET DISCUSSIONS

CĂTĂLIN PAVEL, Context Sheets in the Archaeological Excavation. A Critical Assessment 251
ERWIN GALL, Márton Roska et la recherche archéologique des X–XI siècles 281

CHRONIQUE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Chronique épigraphique de Roumanie (XXIX, 2009) 307
OANA DAMIAN, GEORGE CHELMEC, L'exposition *175 années au service de l'archéologie* 331

THÈSES DE DOCTORAT

ALEXANDRU BĂDESCU, 6th Century Roman Pottery from the Lower Danube Region. Functional and Statistical Study with a Special Focus on Dobroudja 343

COMPTES RENDUS

NICOLAE GOSTAR, *Marele monument funerar roman de la Adamclisi. Studiu epigrafic,* Iaşi, 2008 + 1 p. (reconstituirea grafică a monumentului) + 1 planşă de pliant (cu fotografiile principale ale inscripţiei) (*Constantin C. Petolescu*) 351
ALEXANDRU MADGEARU, *Istoria militară a Daciei post-romane 275–376,* Editura „Cetatea de Scaun", Târgovişte, 2008, 139 p. (*Constantin C. Petolescu*) 355
ILYAN BOYANOV, *Rimskite veterani v Dolna Misija i Trakija (I – III v.). The Roman Veterans in Lower Moesia and Thrace (1st-3rd)*, Editura Avalon, Sofia, 2008, 447 p., 17 hărţi, în text (*Florian Matei-Popescu*) 358
IOANA A. OLTEAN, *Dacia. Landscape, Colonisation and Romanisation*, Routledge, Londra-New-York, 2007, I–XII + 248 p., 78 fig. în text (*Florian Matei-Popescu*) 361
GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU, *Populaţia romanică dintre Dunăre şi Alpi în antichitatea târzie*, Editura Universităţii din Bucureşti, 2009, 238 p. (*Alexandru Barnea*) 364

SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, Bucureşti, 2010, p. 215–408

ROMEO CÎRJAN, *Statute citadine privilegiate în provinciile dunărene ale Imperiului Roman (sec. I–III p.Chr.)*, Bibliotheca Ephemeris Napocensis, 7, Editura Mega, Cluj-Napoca 2010, 185 p. (*Alexandru Barnea*) 365
LEONARD VELCESCU, *Dacii în sculptura romană. Studiu de iconografie antică*, Éditions Les Presses Littéraires, [Saint-Estève], 2008, 298 p. (*Dan Dana*).................... 366

PERSONALIA

CATRINEL VIORICA DOMĂNEANȚU (03.04.1945 – 03.03.2010) (*Irina Adriana Achim*)....... 373
DINU THEODORESCU (1929–2010) (*Valentin Bottez*).................... 379
DINU THEODORESCU, Hommage (*Denise Zickler-Theodorescu, Nathalie de Chaisemartin, Juliette de la Génière, Emmanuele Greco, Anca Lemaire, Agnès Rouveret, Gilles Sauron*).... 385

NORMES DE RÉDACTION

Normes de redaction des manuscrits destinés à la publication dans la revue SCIVA................ 393

ABRÉVIATIONS.................... 407

LOCUIREA DE EPOCĂ MEDIE-BIZANTINĂ PE TERITORIUL ORAŞULUI TULCEA (SEC. X–XIII)*

GHEORGHE MĂNUCU-ADAMEŞTEANU

Autorul realizează o trecere în revistă a urmelor de **locuire** din **perioada bizantină mijlocie** (secolele X–XIII) documentate până în prezent pe teritoriul actual al oraşului **Tulcea**, prin descoperiri întâmplătoare şi cercetări arheologice sistematice şi preventive. Din acest examen rezultă că majoritatea vestigiilor se concentrează pe şi în jurul amplasamentului ocupat în epoca romană de **cetatea *Aegyssus***, unde a fost confirmată arheologic existenţa unei **aşezări**, posibil **fortificată**, databilă între sfârşitul secolului al X-lea şi mijlocul secolului al XI-lea. **Informaţia numismatică** confirmă această cronologie şi, prin descoperiri întâmplătoare (**tezaure** şi **monede** izolate), atestă frecventarea zonei în secolele XII–XIII, fără însă a putea proba existenţa vreunei locuiri stabile în acest interval. Numele aşezării care a ocupat în secolele X–XI amplasamentul anticei *Aegyssus* nu ne este cunoscut şi, ţinând seama de aspectul mai degrabă modest al locuirii, este puţin probabil să fi fost înregistrat în izvoare sau să ne fie adus la cunoştinţă prin eventuala descoperire a unor **documente sfragistice**. Primele atestări ale numelui actual – Tulcea – apar în **documente otomane** de la începutul secolului al XVI-lea.

LOCUIREA POSTANTICĂ PE TERITORIUL ORAŞULUI TULCEA

Pentru cele trei secole care au urmat abandonării fortificaţiei de la *Aegyssus,* la începutul veacului al VII-lea[1], nu avem nici un fel de informaţii care să probeze existenţa vreunui nucleu de locuire pe teritoriul actual al oraşului Tulcea.

1. Dealul Taberei

Cu excepţia celor descoperite pe amplasamentul cetăţii *Aegyssus*, vestigii arheologice datând din perioada medie-bizantină au fost identificate pe dealul Taberei[2], situat la cca 5 km NV de oraşul Tulcea (fig. 1/1), unde, în cursul

* Articolul de faţă face parte dintr-o serie în care autorul îşi propune să treacă în revistă documentaţia arheologică şi numismatică din principalele centre bizantine de pe teritoriul actual al Dobrogei. Vezi şi Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Contribuţii la cunoaşterea locuirii medio-bizantine de la Beroe-Piatra Frecăţei (sec. X–XII)*, SCIVA 61, 2010, 1–2, p. 87–115.

[1] A. Opaiţ, Pontica 10, 1977, p. 309–310.

[2] V.H. Baumann, Peuce 4, 1973–1975, p. 213. Toponimul actual păstrează amintirea garnizoanei otomane staţionate în acest loc, până la eliberarea Dobrogei, în anul 1878.

SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, Bucureşti, 2010, p. 219–250

cercetărilor arheologice efectuate în anul 1965, au fost surprinse urme de locuire din epocile hallstattiană, geto-dacă şi feudal-timpurie. Din ultima perioadă au fost dezvelite două locuinţe, ambele prezentând urme de incendiu. Pe baza abundentului material ceramic, în cadrul căruia predomină vasul borcan lucrat din pastă nisipoasă, alături de care este prezentă ceramica cenuşie, dar şi câteva fragmente cu smalţ verde măsliniu, această locuire a fost plasată în secolele X–XI. Nivelul ars al locuinţelor ca şi stratul negru-fumuriu care le acoperă a fost pus de descoperitor în legătură cu întreita invazie a pecenegilor din anul 1036[3].

Procentul ridicat al fragmentelor ceramice lucrate din pastă cenuşie, care ilustrează o mare varietate de forme, printre care ulcioare amforoidale, căni, borcane, dar şi al vaselor lucrate din pastă caolinoidă cu decor incizat sau pictat constituie caracteristici ce sugerează o datare ce nu pare a depăşi cu mult mijlocul secolului al X-lea. Adăugând şi absenţa ceramicii de uz comun decorată cu rotiţa, a amforelor bizantine, dar şi a monedelor emise în timpul domniei împăraţilor Vasile II – Constantin VIII (976–1028), Roman III (1028–1034) şi Mihail IV (1034–1041), respectiv a *folles* anonimi din clasele A 2-A 3, B şi C, prezente printre descoperirile din aşezarea învecinată de la *Aegyssus* în primele decenii ale secolului al XI-lea, credem că există suficiente temeiuri pentru a putea afirma că aşezarea de pe dealul Taberei, probabil având un caracter rural, nu mai exista în secolul al XI-lea. Pe baza descoperirilor făcute până în prezent, se poate estima că încetarea locuirii a avut loc spre sfârşitul secolului al X-lea, în perioada recuceririi Dobrogei de armatele bizantine conduse de împăratul Ioan Tzimiskes sau pe fondul luptelor dintre bizantini şi bulgari, reluate după anul 976[4].

Din punct de vedere numismatic, deocamdată, pentru intervalul cuprins între domnia lui Heraclius (610–641)[5] şi cea a împăraţilor Vasile II – Constantin VIII (976–1028)[6] nu cunoaştem nicio monedă care să fi fost descoperită, cu certitudine, pe teritoriul actual al oraşului sau în împrejurimi. În literatura de specialitate există, totuşi, câteva referinţe, care ridică însă mari semne de întrebare asupra locului de provenienţă.

Având ca menţiune a locului de descoperire „Tulcea” (ceea ce poate trimite şi la împrejurimile oraşului) este amintit un *follis* de la împăratul Roman I (931–944)[7]. Moneda face parte dintr-un lot de 58 de piese adunate de Elena Niculescu, fostă institutoare, care a activat la Tulcea în perioada 1900–1940; fiind strânse de la elevi, nu

---

[3] *Ibidem*, p. 213-223. Cercetarea din 1965 s-a materializat în trei secţiuni: S1, orientată E–V, cu o lungime de 105 m, amplasată pe mijlocul dealului; S2, perpendiculară pe S1, cu o lungime de 88 m; S3, paralelă cu S2, de numai 14 m lungime.

[4] Gh. Mănucu-Adameşteanu, Peuce 11, 1995, p. 363.

[5] Opaiţ, *op. cit.*, p. 309–311: ultima piesă descoperită la *Aegyssus* este o emisiune din anii 613/614.

[6] Cele mai timpurii monede – var. 5 şi 8 – rezultate din săpăturile de la Aegyssus au fost puse în circulaţie la sfârşitul secolului al X-lea. D.M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe, 820–1396*^{2}, Londra, 1979, p. 58–59, consideră că ele sunt emisiuni din Grecia Centrală (989–1015/1020), în timp ce V. Ivanisevic, ZRVI 1989, p. 39, le include în emisiunea I (976–1001).

[7] Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 363, nota 5.

putem exclude posibilitatea ca întinderea teritoriului de pe care au fost colectate să o fi depăşit pe cea actuală a oraşului şi – prin urmare – certitudinea unei legături sigure între proveniența lor şi *intravilanul* Tulcei trebuie exclusă *ab initio*[8].

În aceeaşi situație se află o altă piesă, un *follis* de la Constantin VII şi Zoe, păstrată în colecția Muzeului din Oltenița (inv. 159). Din verificările efectuate la fața locului şi din informațiile primite de la dr. Done Şerbănescu, directorul Muzeului din Oltenița, reiese că moneda provine din colecția lui Constantin Diculescu, fost prefect de Tulcea şi Călăraşi. Putem admite, având în vedere frecvența descoperirilor monetare de pe teritoriul celor două județe, că moneda provine din județul Tulcea, dar nu putem fi siguri că a fost găsită chiar pe teritoriul oraşului Tulcea, aşa cum s-a presupus[9].

Ținând seama de aceste precizări, se poate constata că, deocamdată, nu dispunem de nici o informație certă care să ne permită să afirmăm că pe teritoriul oraşului Tulcea a fost descoperită vreo monedă datând din intervalul 614–976.

2. Dealul Monumentului – *Aegyssus*

2.1. Istoricul cercetărilor

Primele săpături arheologice de pe dealul Hora – în perimetrul cunoscut astăzi sub numele de „Parcul Monumentului Independenței" (fig. 1/1–2) – s-au realizat în anul 1908. Din păcate, informațiile existente referitoare la ele menționează numai materialul numismatic – 13 monede romane imperiale, două romano-bizantine şi patru bizantine – fără a aduce niciun fel de precizări privind caracterul acestei intervenții[10].

Executarea unor lucrări cu caracter gospodăresc în curțile din zona turnului A al fortificației romane a dus la dezvelirea unui tronson al zidului de incintă al acesteia de pe latura estică. Cercetările de salvare impuse de această descoperire, efectuate în anul 1959 de către Gavrilă Simion – un sondaj *extra muros* şi două în cetate – au rămas nepublicate (fig. 2).

Săpăturile desfăşurate în anii 1971–1972 în Parcul Monumentului, în vecinătatea Muzeului de Arheologie, sub supravegherea lui V.H. Baumann, au prilejuit noi observații, rămase, din păcate, tot inedite (fig. 2)[11].

---

[8] În prezent, monedele din colecția Elena Niculescu se păstrează la Cabinetul Numismatic al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti (inv. 477). Mulțumesc şi pe această cale colegului dr. Eugen Nicolae, şeful Cabinetului Numismatic, prin a cărui bunăvoință am avut acces, pentru studiu, la monedele din acest lot, având ca proveniență zona Tulcei.

[9] E. Oberländer-Târnoveanu, CN 7, 1996, p. 113–114, nota 92/9.

[10] I. Dimian, SCN 1, 1957, p. 200.

[11] În anul 1971, în zona din fața intrării în clădirea veche a muzeului (Pavilionul 1), au fost trasate cinci casete: trei cu dimensiunile de 3,00 x 2,50 m, iar două de 2,50 x 6,00 m, separate prin martori de câte 0,50 m. Mulțumesc şi pe această cale dr. V.H. Baumann pentru amabilitatea cu care, de-a lungul anilor, mi-a oferit prețioase informații despre cercetările desfăşurate la *Aegyssus*.

În perioada 1973–1974, V.H. Baumann şi A. Opaiţ au reluat săpătura *extra muros*[12], în punctul „La Ivli”, realizând şi câteva sondaje în cetate (fig. 2). Pentru uşurarea cercetărilor sistematice preconizate a se desfăşura în viitor, în această etapă suprafaţa cetăţii – suprapusă în prezent de Parcul Monumentului Independenţei – a fost împărţită în carouri cu laturile de 10 m, axa absciselor fiind codificată cu litere de la A la Y, iar cea a ordonatelor cu cifre de la 1 la 25. Fiecare carou a fost subîmpărţit în alte patru carouri cu laturile de 5 m, codificate cu litere de la „a” la „d” (fig. 2)[13].

Campaniile de cercetare s-au succedat aproape anual, cu un colectiv fluctuant[14], rezultatele lor fiind numai parţial cunoscute (fig. 2)[15].

2.2. Incinta din perioada medie-bizantină

În anul 1976 s-au adus precizări importante cu privire la zidul de incintă din epoca romană[16], construit pe curba de nivel cea mai înaltă, urmând forma neregulată a terenului (fig. 1/2 şi fig. 2). Fortificaţia are o formă poligonală, fiind completată cu şapte turnuri: în partea de NE şi E nu au fost surprinse urme de fortificare, râpa adâncă şi apa care spăla poalele dealului în antichitate facilitând apărarea (fig. 2)[17]. Au fost surprinse mai multe faze constructive, eşalonate între sfârşitul secolului al III-lea şi secolul al VI-lea[18].

Descoperirea unei monede de la Heraclius, emisiune din anii 613-614 (ICEM , inv. 48144), pe ultimul nivel de locuire, confirmă că şi această fortificaţie şi-a încetat existenţa la începutul secolului al VII-lea[19].

Momentul reluării locuirii nu a putut fi precizat, dar unele observaţii stratigrafice sugerau o întrerupere de scurtă durată: „aşezarea se datează cu monede din secolele X–XI, dar ea probabil începe înainte de secolul X”[20].

[12] Nu se cunoaşte încă dacă zidul de apărare a fost refăcut şi a funcţionat în perioada medie-bizantină; prin urmare, folosirea termenului *extra muros* are în vedere localizarea cercetării prin raportare la zidul din epoca romană, al cărui traseu a fost confirmat arheologic.

[13] A. Opaiţ, Anişoara Sion, I. Vasiliu, Materiale 1980, p. 267.

[14] Au participat la săpături: A. Opaiţ în 1975; V.H. Baumann, A. Opaiţ, Mihaela Adameşteanu şi Gh. Mănucu în 1976 (campanie în care, în zona *extra muros,* pe pantă, nu departe de actuala intrare în parc, au fost amplasate două secţiuni, de 14 şi respectiv 16 m lungime, orientate NV – SE); A. Opaiţ şi I. Vasiliu între 1978–1984; V.H. Baumann, I. Vasiliu şi A. Stănică între 1993–1998.

[15] Planul cercetărilor arheologice de la *Aegyssus* (fig. 2) mi-a fost pus la dispoziţie de colegul Aurel Stănică, de la ICEM –Tulcea, care l-a completat cu ultimele săpături. Îi mulţumesc şi pe această cale.

[16] Opaiţ, loc. cit. Pentru vestigiile din perioada preromană vezi Vasilica Lungu, Peuce 12, 1996, p. 47–102.

[17] Opaiţ, *op. cit.*, p. 308–309, fig. 1–2.

[18] *Ibidem*.

[19] *Ibidem*, p. 309–311; Oberländer-Târnoveanu, SCN 7, 1980, p. 163–164, cat. 1; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucureşti, 1991, p. 189.

[20] Opaiţ, *op. cit.*, p. 310–311, unde precizările cronologice apar numai în rezumatul articolului. Adriana Stoia, Dacia N.S. 19, 1975, p. 303, nr. 90, menţionează două bordeie din secolele IX–X, dar încadrarea corectă este cea menţionată de Opaiţ, loc. cit.: secolele X–XI.

Într-un articol din anul 1984, pe baza a opt *folles* de la „Tzimiskes” şi şase de la Roman III, se presupunea „că locuirea este reluată în anul 971, când Tzimiskes reuşeşte să recucerească Dobrogea”, precizându-se că referirile la *Aegyssus* au în vedere, în primul rând, materialul arheologic descoperit în interiorul fortificaţiei romano-bizantine. „Demantelarea sistematică a zidurilor a făcut imposibilă cercetarea sistemului defensiv din secolele X–XI; concluziile referitoare la refacerea zidului de incintă se bazează pe analogiile întâlnite în celelalte cetăţi dunărene”[21] (s. n.).

Ulterior, în cursul anului 1993, cu ocazia supravegherii unor lucrări de canalizare, a fost surprins un alt tronson de zid, care a fost dezvelit parţial. Acesta aparţine unei incinte care proteja o suprafaţă mai mică decât vechea fortificaţie romano-bizantină. Modul de construcţie diferit[22] şi traseul pe care-l sugerează ne permit să presupunem că ne aflăm în faţa unui tronson nou construit, probabil la sfârşitul secolului al X-lea sau începutul secolului al XI-lea, reper cronologic sugerat de materialele numismatice descoperite până în prezent.

2.3. Descoperiri arheologice

2.3.1. Locuinţe

În perioada 1974–1980[23] au fost cercetate cinci bordeie şi o locuinţă de suprafaţă, care aparţin aşezării din secolele X–XI[24]. Dintre acestea, doar bordeiele 3, 4 şi locuinţa de suprafaţă au avut un inventar care să permită o încadrare arheologică.

Bordeiul nr. 1, carourile M2a-M2c (fig. 3/1–2). Cercetarea sa a început în anul 1974, când a fost identificat în Secţiunea I, fiind finalizată în anul următor. Din cauza intervenţiilor ulterioare – locuinţe şi gropi menajere din evul mediu – nivelul de săpare nu a putut fi surprins. Podeaua, din lut bătătorit, a fost dezvelită la –1,50 m faţă de nivelul actual de călcare, fiind cercetată parţial, pe o suprafaţă de 2,10 x 0,75 m, la S de un zid antic, pe care bordeiul l-a suprapus şi l-a demantelat[25]. Instalaţia de foc era reprezentată de un cuptor amenajat din piatră, amplasat în colţul de SE[26]. Nu avem niciun fel de informaţii în legătură cu materialele

---

[21] I. Vasiliu, Gh. Mănucu-Adameşteanu, Peuce 9, 1984, p. 149 şi nota 45.

[22] Informaţiile referitoare la această descoperire le datorez dr. V.H. Baumann, care a supravegheat lucrările în perioada 1993-1995; ţin să îi mulţumesc şi pe această cale.

[23] Ne vom referi aici numai la locuinţele deja publicate: Opaiţ, Sion, Vasiliu, *op. cit.*, p. 267–275, fig. 1; Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 143–147 şi pl. II, completând pe alocuri informaţia deja cunoscută. Deoarece, pe de o parte, între aceste două articole există unele neconcordanţe şi, pe de altă parte, avem informaţii privind descoperirea şi a altor complexe de locuire, ne rezervăm dreptul de a aborda pe larg această problemă – locuinţele şi inventarul – cu alt prilej.

[24] Pentru prezentarea descoperirilor din această perioadă vezi Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu, *op. cit*, p. 143–155.

[25] *Ibidem*, p. 143, pl. III, indică doar suprafaţa cercetată, în timp ce Opaiţ, Sion, Vasiliu, *op. cit.*, fig. 1, redau planul reconstituit al locuinţei.

[26] Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 143.

arheologice descoperite în acest complex, care să ne permită o încadrare cronologică: doar în carnetul de săpătură, A. Opaiţ menţionează două fragmente din secolele X–XI, acoperite cu smalţ (?), găsite, în anul 1975, la –1,40 m.

Bordeiul nr. 2, carourile M3b-M4b (fig. 3/1–2). Această locuinţă a fost dezvelită parţial (3,60 x 2,50 m) în cursul campaniilor din anii 1976 şi 1978[27], podeaua aflându-se la 1,75–1,80 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare. Pe suprafaţa cercetată nu au fost descoperite nici un fel de materiale arheologice[28]. Absenţa inventarului trebuie pusă şi pe seama intervenţiilor medievale şi moderne (un şanţ demantelator şi o locuinţă, surprinsă la adâncimea de 0,75–0,85 m), care au afectat podeaua bordeiului şi au bulversat depunerile arheologice. În anul 1976, în caroul M3b, la o adâncime oscilând între 1,00 m şi 1,20 m, au fost semnalate mai multe fragmente ceramice feudal timpurii, decorate cu caneluri orizontale şi în val, care trecuseră printr-un incendiu puternic, iar în partea de V, la –2,05 m, a fost descoperit un fragment de brăţară de sticlă, cu urme de vopsea albastră şi galbenă (ICEM, inv. 27736). În acelaşi an, în caroul M4b, la –0,65 m, au fost surprinse mai multe fragmente ceramice feudal-timpurii, iar la –0,90 m, pe un nivel de lut galben (nivelul 3), se afla un fragment dintr-o brăţară din metal, cu capătul rotunjit[29].

Bordeiul nr. 3, carourile M4a – M4c (fig. 3/1–2). A fost cercetat de-a lungul mai multor campanii[30]. Podeaua, aflată la –1,60 m faţă de nivelul actual de călcare, a fost surprinsă aproape în întregime[31]. Cuptorul din piatră, păstrat pe o înălţime de 0,40 m, avea dimensiunile de 0,86 x 0,74 m.

Distrugerea prin incendiu a locuinţei a făcut ca întregul inventar să rămână pe loc: două amfore (fig. 5/4–5), trei greutăţi de la plasa de pescuit, două fusaiole, două inele (fig. 5/1–2), un fragment de brăţară de sticlă. Deoarece la prima publicare s-a insistat numai asupra formelor întregi, completăm acum acest inventar cu mai multe fragmente de borcane (ICEM, inv. 30137–30139), un umăr de urcior lucrat din pastă roşie (ICEM, inv. 25990), o buză de căldare de lut (ICEM, inv. 25991; fig. 5/3) şi o cute de ascuţit (ICEM, inv. 25995). Pe baza celor două monede descoperite pe podeaua locuinţei – un *follis* anonim din clasa A2, var. 5, pus în circulaţie în timpul domniei împăratului Vasile II (976–1025) şi un *follis* anonim din clasa B, atribuit împăratului Roman al III-lea (1028–1034), s-a presupus că bordeiul a fost incendiat în timpul invaziei pecenegilor din anul 1036[32].

[27] În planul publicat de Opaiţ, Sion, Vasiliu, loc. cit., numerotarea locuinţelor este greşită.

[28] Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu, loc. cit.

[29] Carnet de săpătură Mihaela Adameşteanu.

[30] Identificat în anul 1974, degajarea sa a continuat în 1975, fiind dezvelit aproape în întregime în anul 1980. Colţul rămas în profil urma să fie săpat în anul 1983. Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 143 şi nota 8.

[31] *Ibidem*, p. 543, pl. III, prezintă suprafaţa cercetată, în timp ce Opaiţ, Sion, Vasiliu, loc. cit., redau planul reconstituit al locuinţei.

[32] Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 143–144.

Bordeiul nr. 4, caroul N3b (fig. 3/1–2). Suprapus fiind de o locuinţă medievală[33], bordeiul nr. 4 a fost localizat în anul 1976, cercetarea fiind terminată în anul 1979: groapa bordeiului a străpuns stratul de cultură din epoca romană şi s-a oprit la –1,60 m faţă de nivelul actual de călcare. Are o formă rectangulară cu laturile de 5,00 x 3,80 m; latura de V se sprijină pe un zid romano-bizantin, care a fost spart în dreptul intrării în bordei pe o lăţime de 0,80 m[34]. În colţul de SE se afla un cuptor menajer din piatră, distrus din vechime. Intervenţiile ulterioare au bulversat depunerile arheologice, inventarul bordeiului nr. 4 compunându-se numai din fragmente ceramice. Marea majoritate o reprezintă borcanele, decorate cu linii incizate sau cu rotiţa cu dinţi pătraţi. Acestora li se adaugă mai multe fragmente de amfore cu guler şi torţile supraînălţate (ICEM, inv. 14583–14587), un fragment de căldare de lut (ICEM, inv. 14447), două fragmente de ulcioare din pastă de culoare roşie (ICEM, inv. 15772) şi două din pastă cenuşie, acoperite cu smalţ verde-măsliniu (ICEM, inv. 14590, 15658) şi un fund de vas deschis de mici dimensiuni, din caolin, acoperit la interior cu smalţ albastru-deschis, iar la exterior cu un smalţ de culoare galbenă, cu nuanţe de maro (ICEM, inv. 14651). Pe baza tipologiei buzelor de borcan şi a motivelor decorative, dar şi a analogiilor pentru tipul de urcior din pastă roşie, s-a presupus că această locuinţă datează de la sfârşitul secolului al X-lea şi începutul secolului al XI-lea[35].

În umplutura bordeiului au fost descoperite şi patru fragmente de vase borcan din aceeaşi perioadă (ICEM, inv. 14404, 14660, 15775, 15784), care reprezintă rebuturi din şarja unui atelier de olar. Această interpretare este susţinută de faptul că vasele respective prezintă deformări cauzate de o ardere prea îndelungată, fără a prezenta urme de ardere secundară, sunt sonore, iar sub buză au adâncituri de la degetele olarului. Prezenţa lor indică activitatea unui atelier pentru producerea ceramicii uzuale la *Aegyssus*. Descoperiri din alte centre dunărene – un atelier de olar şi trei cuptoare la *Dinogetia*-Garvăn[36], mai multe cuptoare cercetate la Isaccea[37] şi Nufăru[38] – fac tot mai plauzibilă presupunerea că în fiecare aşezare importantă sau fortificaţie exista cel puţin un cuptor pentru producerea ceramicii de uz comun[39].

---

[33] Gh. Mănucu-Adameşteanu, Materiale, partea a II-a, Ploieşti, 1993, p. 440.

[34] Opaiţ, Sion, Vasiliu, *op. cit.*, p. 271. Articolul conţine câteva inexactităţi: se afirmă că bordeiul a fost dezvelit în anul 1977, în loc de 1979; aşa cum se poate observa şi pe plan, peretele de V şi nu cel de N se sprijină pe un zid de epocă romană.

[35] *Ibidem*, p. 271–275 şi fig. 8–10; Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 144–145.

[36] Gh. Ştefan, I. Barnea, Maria Comşa, E. Comşa, *Dinogetia. I, Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, Bucureşti, 1967, p. 123–133 (mai departe: *Dinogetia. I*).

[37] I. Barnea, Gh. Mănucu-Adameşteanu, Fl. Topoleanu, *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 62.

[38] În anul 1981, la Nufăru, au fost cercetate mai multe cuptoare de ars ceramică: un grup inedit, localizat la marginea aşezării şi un cuptor descoperit în vecinătatea bisericii actuale. Mănucu-Adameşteanu, SCIV(A) 42, 1991, 1–2, p. 57–74.

[39] Silvia Baraschi, SCIV 25, 1974, 3, p. 461–472.

Bordeiul nr. 5, caroul M3c (fig. 3/1–2). În campanile din 1976 şi 1978, au fost dezvelite suprafeţe mici din această locuinţă, urmând ca în anul 1983 să fie finalizată săparea întregului complex. Singurul element de inventar recuperat îl reprezintă jumătatea inferioară a unui vas borcan, descoperit în anul 1978, la 0,20 m deasupra podelei[40]. Reţeaua de linii orizontale, care acoperă toată suprafaţa păstrată a vasului, constituie un motiv decorativ întâlnit la sfârşitul secolului al X-lea şi în prima jumătate a celui următor, fără a fi suficientă pentru încadrarea cronologică mai clară a acestei locuinţe.

Locuinţa de suprafaţă, caroul H11 (fig. 2). A fost depistată în anul 1977, cu prilejul amenajării treptelor de acces spre Monumentul Independenţei, când, din acest loc, a fost recuperată o amforă întreagă. Dezvelirea completă s-a realizat în anul 1978, când s-a constatat că este vorba de o locuinţă de suprafaţă de dimensiuni mai mari, formată din două camere, amenajate în stâncă[41]. Camera 1, cu laturile de 3,20 x 2,60 m, era adâncită cu 0,40 m faţă de nivelul actual de călcare. Camera 2, cu dimensiuni apropiate (3,00 x 2,60 m), era adâncită cu 0,55 m. Cantitatea mare de cenuşă şi materialul lemnos carbonizat sugerează o distrugere prin incendiere, fapt ce a făcut ca întregul inventar, foarte bogat, să rămână pe loc. În colţul de NE al camerei 1, depozitate probabil pe o poliţă, se aflau mai multe vase de uz curent: şase borcane (fig. 5/6–7; fig. 6/1–2, 6), o oală cu toartă (fig. 6/4), un urcior. În camera 2, care îndeplinea, probabil, funcţia de anexă gospodărească, au fost descoperite 16 amfore (tipul cu buza răsfrântă ca un guler şi cu două toarte late, supraînălţate; fig. 6/5), o cupă (fig. 6/3), un mojar cu frecător, un cuţit de plug, un topor şi o lamă de cuţit. Prezenţa mojarului, a pieselor de fier care necesitau reparaţii (cuţitul de plug şi toporul erau nefuncţionale) sugerează că locuinţa aparţinuse unui meşteşugar.

Pe baza motivelor decorative, care acoperă în întregime suprafaţa vaselor de uz comun: benzi de linii orizontale dispuse în portative, linii executate cu rotiţa dinţată, asociate cu ghirlande amplasate pe umăr, s-a presupus că incendiul care a distrus locuinţa ar fi putut fi prilejuit de atacul uzilor din anul 1064/1065[42]. Coroborarea informaţiilor arheologice cu cele numismatice, dintre care cea mai recentă se raportează la un *follis* anonim din clasa D, atribuit împăratului Constantin IX (1042–1055), ne sugerează că aşezarea şi-a încetat existenţa ceva mai devreme, fiind incendiată în timpul atacului migratorilor din anul 1046/1047[43].

2.3.2. Materialele arheologice

Materialele descoperite sunt variate: arme, unelte, ceramică, obiecte de podoabă, atestând dezvoltarea unei aşezări înfloritoare pe amplasamentul cetăţii antice *Aegyssus*.

[40] Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 145.

[41] La începutul cercetărilor s-a crezut că este vorba despre două locuinţe, vezi I. Vasiliu, Peuce 8, 1980, p. 437–449.

[42] Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 146–147.

[43] Gh. Mănucu-Adameşteanu, EBPB 4, 2001, p. 96.

2.3.2.1. Armament

Deşi ne aflăm într-o aşezare fortificată, descoperirile din această categorie nu sunt numeroase, dar sunt interesante: un topor cu tăişul îngust, în două muchii[44] şi 28 bile de praştie (ICEM, inv. 15722–15744, 30127–30131). Cele din urmă, găsite în anul 1976, într-o groapă, au formă sferică şi dimensiuni relativ standardizate (diam. între 3,2–3,9 cm)[45] şi sunt modelate din lut, ars destul de slab, din care cauză se sfărâmă destul de uşor. Datarea, în prima jumătate a secolului al XI-lea, este asigurată de însăşi cronologia locuirii. Deşi, probabil, erau frecvent folosite în armata bizantină, nu există analogii publicate[46] decât la Babadag (patru ex., cu diametre între 3,2 şi 4,1 cm)[47] şi *Dinogetia*-Garvăn, unde piesele descoperite (cca 200 ex.), dintre care unele ating un diametru de 6,7 cm, au fost folosite în secolul al XI-lea şi la începutul celui următor[48].

2.3.2.2.Unelte

Descoperirile sunt inegale ca număr şi valoare, documentând, destul de neconvingător, ocupaţiile locuitorilor. S-au găsit câteva greutăţi pentru plasa de pescuit, fusaiole, un cuţit, piese folosite curent în viaţa comunităţii. De reţinut este apariţia unui cuţit de plug, prezenţă singulară până în prezent pe teritoriul dintre Dunăre şi Marea Neagră. Descoperirile din aceeaşi categorie (două brăzdare de plug), de la *Dinogetia*-Garvăn şi *Capidava*, nu fac decât să confirme raritatea uneltelor de arat cunoscute pe teritoriul Dobrogei[49].

2.3.2.3. Ceramica

Documentarea asupra acestei categorii de descoperiri este inegală: în cazul unora dintre locuinţe inventarul s-a păstrat integral, în timp ce altele au fost bulversate de locuirea posterioară. Această situaţie nu îngăduie analize fine şi estimări exacte privind repertoriul ceramic în uz în această perioadă. O altă dificultate a studiului îşi are originea în publicarea selectivă a descoperirilor – doar vase întregi, fragmentele asociate fiind de cele mai multe ori ignorate – care generează o imagine falsificată despre inventarul ceramic. Lacuna de informaţie este amplificată şi prin faptul că au fost publicate numai locuinţele, în timp ce materialele din cele două mari niveluri de locuire au rămas inedite. Dacă ţinem seama că, numai în urma cercetărilor din perioada 1974–1980, au fost înregistrate câteva sute de fragmente ceramice, provenind de la vase de uz comun (borcane, castroane, opaiţe, căldări de lut), ceramică smălţuită, amfore, procentul mic de vase publicate devine o

[44] Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 147 şi notele 21–25.
[45] *Ibidem*, p. 147 şi pl. VIII/7.
[46] Descoperiri similare, rămase inedite, au furnizat şi săpăturile efectuate de autor în aşezarea de la Nufăru, jud. Tulcea.
[47] I. Vasiliu, Peuce 12, 1996, p. 176.
[48] *Dinogetia. I*, p. 344 şi fig. 184/10–13, 185.
[49] Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 147–148 şi notele 26–30.

realitate evidentă[50]. Există, de asemenea, numeroase materiale rezultate din cercetările din perioada 1981–1984, 1993–1998, care au rămas nepublicate.

Trebuie subliniat că o parte din vasele de uz comun erau produse pe loc, iar prezenţa unui olar, care confecţiona borcane, şi a unui meşter fierar constituie indicii care ne demonstrează importanţa aşezării care s-a dezvoltat pe locul anticei *Aegyssus*.

2.3.2.4. Piese de podoabă

Descoperirile din perioada 1974–1980 sunt nesemnificative: în bordeiul nr. 3 au fost găsite două inele de bronz (fig. 5/1–2) şi un fragment de brăţară de sticlă, cărora le pot fi adăugate încă două piese de sticlă – o mărgică şi un fragment de brăţară[51]. Cel de-al doilea fragment, descoperit în anul 1976, are o culoare albastru închis şi bara triunghiulară în secţiune (ICEM, inv. 27757). Forma şi decorul cu nervuri în relief arată că nu este vorba de o piesă bizantină[52], ci de un exemplar mai târziu, caracteristic secolelor XVIII–XIX[53].

2.3.2.5. Monede

Descoperirile monetare – doar 16 *folles* anonimi – sunt surprinzător de puţine pentru o aşezare fortificată, destul de importantă dacă ne gândim numai la cei doi meşteşugari (un fierar şi un olar) care-şi desfăşurau activitatea aici.

Folles anonimi din clasa A 2-A 3, bătuţi în timpul domniei împăraţilor Vasile II – Constantin VIII (976–1028), pot oferi câteva repere cu privire la momentul reluării locuirii pe amplasamentul anticului *Aegyssus*.

Este momentul să atragem atenţia supra faptului că monedele descoperite în anul 1908, atribuite în totalitate lui Ioan Tzimiskes[54], reprezintă, conform noilor cataloage, *folles* anonimi din clasa B, atribuiţi împăratului Roman III (1028–1034), din clasa C, atribuiţi împăratului Mihail IV (1034–1041) şi din clasa D, atribuiţi împăratului Constantin IX (1042–1055). Prin urmare, se cuvine subliniat că emisiunile lui Ioan Tzimiskes trebuie eliminate dintre descoperirile monetare de la *Aegyssus*.

Din clasa A 2 (989–1015/1020), pentru a ne raporta la cronologia propusă de D.M. Metcalf[55], sunt atestate doar două exemplare, bătute într-un atelier din Grecia centrală, respectiv, câte un exemplar din var. 5 şi 8. Dintre acestea, var. 5 a fost găsită în bordeiul nr. 3, împreună cu un *follis* anonim din clasa B, atribuit împăratului Roman III (1028–1034), ieşind, astfel, din discuţia privind debutul

[50] Pentru ceramica publicată, vezi *ibidem*, p. 148–149 şi notele 31–38.

[51] *Ibidem*, p. 143–144, 149 şi notele 39–40.

[52] *Ibidem*, p. 149.

[53] Pentru acest tip de brăţară, folosit în secolele XVIII–XIX, vezi I. Poll, Gh. Mănucu-Adameşteanu, Arh.Med 1, 1996, p. 171–179.

[54] Dimian, *op. cit.*, p. 200, identificare depăşită care a fost preluată şi de Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 149.

[55] D.M. Metcalf, NC 10, 1970, p. 199, 218.

locuirii în acest punct. Din clasa A3 sunt cunoscute patru exemplare (var. 24a, 39–40 ? – un ex., var. 40 – un ex., var. 41 – două ex.). Menţionăm că perioada căreia îi sunt atribuite aceste aceste descoperiri, urmând înserierea lui D.M. Metcalf (post 1015/1020 – cca 1030), se regăseşte şi în încadrările cronologice stabilite de V. Ivanisević pentru cele patru emisiuni: două din emisiunea I (976–1001): var. 5, var. 8; două din emisiunea III (1010/1015–1020/1025): var. 24a, 39–40 ?, var. 40; două din emisiunea IV (1020/1025–1028): var. 41 – două ex.

Aceste monede ne îngăduie să vorbim de o reluare a locuirii pe amplasamentul anticei *Aegyssus* nu în timpul lui Ioan Tzimiskes, ci începând cu sfârşitul secolului al X-lea sau în primele decenii ale secolului al XI-lea.

Numărul descoperirilor monetare scade de la opt *folles* puşi în circulaţie în timpul domniei lui Vasile II – Constantin VIII (976–1028) la şase *folles* anonimi din clasa B, atribuiţi împăratului Roman III (1028–1034). În realitate, conform indicatorului monedă/ani de domnie, asistăm la o creştere de la 0,15 la 1. Urmează o scădere accentuată, la 0,14, în timpul domniei lui Mihail IV (1034–1041), fenomen datorat uneia dintre invaziile pecenegilor din anul 1036. Ultima descoperire monetară din secolul al XI-lea, un *follis* anonim din clasa D, atribuit împăratului Constantin IX (1042–1055), ne arată că aşezarea de pe locul anticei *Aegyssus* şi-a încheiat existenţa în urma atacului pecenegilor din 1046/1047 (tab. 3).

Apariţia unui *aspron trachy* de *billon*, emisiune constantinopolitană din timpul lui Ioan II Comnenul (1118–1143), este o descoperire izolată şi rămâne singulară pentru secolul al XII-lea, nefiind susceptibilă de a fi pusă în legătură cu existenţa unui nucleu de locuire (tab. 4). Ea încheie seria descoperirilor monetare de pe dealul Monumentului Independenţei, unde locuirea va fi reluată abia în a doua jumătate a secolului al XIII-lea sau în prima jumătate a secolului al XIV-lea[56].

2.4. Consideraţii finale

Pe amplasamentul anticei *Aegyssus,* la adăpostul fortificaţiilor romano-bizantine, refăcute şi, se pare, completate acum cu un nou zid de incintă, înregistrăm o reluare a locuirii în perioada medie-bizantină. Ocuparea nu pare să fi depăşit limita incintei antice, unde, aşa cum s-a constatat cu prilejul cercetărilor din anul 1976, când două secţiuni au fost amplasate *extra muros*, nivelul medieval din secolele XIV–XV îl suprapune direct pe cel romano-bizantin[57]. Limita de N a arealului ocupat în cursul secolului al XI-lea este marcată de o linie imaginară ce uneşte vechiul sediu al muzeului de arheologie (Pav. 1) şi locuinţa de suprafaţă cercetată în anul 1978 (fig. 2). În continuare, spre N, terenul înregistrează o pantă accentuată, ascendentă, care nu oferea condiţii pentru amenajarea unor locuinţe. Deocamdată nu există niciun fel de informaţii privind zona vestică a amplasamentului, întrucât acolo nu s-au făcut, până în prezent, cercetări arheologice.

[56] Mănucu-Adameşteanu, Materiale, partea a II-a, Ploieşti, 1993, p. 439–454.
[57] Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 440, nota 13.

Aşadar, liniştea asigurată provinciei dintre Dunăre şi Mare de trupele bizantine, stabilite în fortificaţiile de pe *limesul* dunărean după anul 971, a făcut ca pe amplasamentul vechii *Aegyssus* să se înfiripe o nouă aşezare. Identificarea unui tronson din ceea ce pare a fi un nou zid de incintă şi descoperirea unor piese de armament sugerează că ea îndeplinea şi o funcţie militară. Locuirea, care se adaptează şi reutilizează porţiuni din fortificaţia romano-bizantină, cunoaşte o perioadă de înflorire în primele trei decenii ale secolului al XI-lea. Că nu este vorba de o comunitate cu preocupări exclusiv militare o demonstrează cele două ateliere de meşteşugar, numărul relativ ridicat al fragmentelor ceramice, care ilustrează cele mai diverse categorii, dar şi cele câteva piese de podoabă.

Cercetările arheologice au pus în evidenţă două niveluri de locuire: N1, între ad. de 0,10–0,20 m şi, respectiv N2, între ad. de 0,30–0,60 m, ambele măsurate de la nivelul actual de călcare[58]. Observaţia arheologică pare să indice că atât N1, cât şi N2, şi-au încheiat existenţa prin incendiere. Sfârşitul perioadei de vieţuire în cadrul N1 corespunde anului 1036, când pecenegii trec Dunărea şi întreprind o serie de atacuri în Imperiul Bizantin, eveniment ale cărui urme sunt sesizabile şi în alte fortificaţii de pe linia Dunării.

Reluarea locuirii, atestată prin atelierul de fierar (două camere, cu un bogat inventar arheologic), şi descoperirea unui *follis* anonim din clasa D, atribuit împăratului Constantin IX (1042–1055), a fost de scurtă durată, încheindu-se în urma unui alt atac al pecenegilor, din anul 1046/1047[59].

Într-un studiu recent, Al. Madgearu presupune că această aşezare fortificată de pe teritoriul actual al Tulcei ar fi fost afectată de rebeliunea din 1072–1091[60], însă, deocamdată, informaţia arheologică şi cea numismatică concordă în a nega, la data respectivă, existenţa vreunei locuiri pe amplasamentul vechii *Aegyssus*.

3. Alte nuclee de locuire de pe teritoriul oraşului Tulcea

Informaţii numismatice, neverificate prin săpături arheologice, sugerau o posibilă vatră de locuire spre S şi E, la poalele dealului pe care se află cetatea *Aegyssus*. Din această zonă, locuitorul Larion Titov, str. Prislav, nr. 138 (fig. 1/2, fig. 4), a oferit muzeului din Tulcea şase *folles* anonimi şi semnaţi din secolele X–XI, după cum urmează: Vasile II – Constantin VIII (976–1028), var. 23; Roman III (1028–1034), clasa B; Constantin IX (1042–1055), clasa D; Constantin X (1059–1067), clasa F; Nichifor III (1078–1081).

---

[58] Diferenţele între cotele aceluiaşi nivel se explică prin morfologia actuală a terenului, cu pantă relativ accentuată.

[59] Un alt punct de vedere la Al. Madgearu, *Organizarea militară bizantină la Dunăre în secolele X–XII*, Târgovişte, 2007, p. 90, care, sub influenţa unor vechi ipoteze, consideră că fortificaţia a avut un rol defensiv până la atacul uzilor din anul 1065.

[60] *Ibidem*, p. 208, harta 10.

Numărul mare de exemplare face puţin probabilă posibilitatea ca piesele să fi ajuns aici prin alunecarea terenului, dinspre aria locuită pe amplasamentul anticei *Aegyssus*. Pe de altă parte, dacă raportăm cele şase monede la totalul celor descoperite în aşezarea de pe dealul Monumentului Independenţei (doar 16 piese) posibilitatea existenţei altei aşezări, în zona străzii Prislav, nu mai poate fi luată în calcul: păstrând proporţiile, eventualitatea ca, dintr-un singur punct (str. Prislav, nr. 138), să fi fost recuperat un număr de monede echivalând cu 37,5 % din totalul celor rezultate în urma cercetărilor arheologice desfăşurate o perioadă îndelungată şi pe o suprafaţă mare în aşezarea de la *Aegyssus* (1959–1998) ni se pare neverosimilă şi greu de acceptat.

Eşalonarea cronologică a celor şase monede ridică, de asemenea, mari semne de întrebare: la *Aegyssus* ultima monedă este un *follis* anonim din clasa D, atribuit împăratului Constantin IX (1042–1055), în timp ce în grupul de pe strada Prislav avem doi *folles* din clasa D, seria continuând cu un *follis* anonim din clasa F, atribuit împăratului Constantin X (1059–1067) şi un *follis* semnat de la împăratul Nichifor III (1078–1081). Ne-am afla în situaţia neobişnuită în care locuirea de la *Aegyssus*, protejată atât natural, cât şi printr-un sistem de fortificaţii, să fi suferit distrugeri care să-i fi provocat abandonul, în vreme ce, la poalele dealului, o aşezare deschisă îşi continuă existenţa câteva decenii după invazia din 1046/1047!

În această împrejurare, excludem posibilitatea existenţei unui nucleu de locuire în zona străzii Prislav[61] şi apreciem că, cel mai probabil, cele şase piese făceau parte dintr-un tezaur[62].

Tot la baza dealului pe care este amplasată locuirea medie-bizantină de la *Aegyssus*, spre E, au fost descoperite alte două monede. De pe strada Orizontului (fig. 4) provine un *follis* anonim din clasa A3, var. 39–40?, bătut în timpul domniei împăraţilor Vasile II – Constantin VIII (976–1028), descoperit în anul 2002, pe când un *follis* anonim din clasa D, atribuit împăratului Constantin IX (1042–1055) a fost găsit pe „strada din spatele monumentului"[63]. Cercetări arheologice nu s-au efectuat în această zonă, cu excepţia unui sondaj realizat în anul 2004, pe str. Surorilor, nr. 16 (fig. 1/2, fig. 4), la cca 10 m V de zidul cetăţii. Materialul arheologic constă, în exclusivitate, din fragmente ceramice din epoca romană şi romano-bizantină[64].

Cu ocazia unor săpături efectuate pentru fundaţia unei locuinţe, pe str. Gloriei, nr. 68[65], la SV de Parcul Monumentului Independenţei (fig. 1/2, fig. 4),

[61] Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 150.

[62] Având în vedere că monedele au fost donate muzeului şi nu vândute, deci nu a existat intenţia unei comercializări, nu credem că această acumulare ar fi putut include şi alte exemplare.

[63] Localizarea descoperirii este preluată de pe plicul în care este păstrată moneda, în colecţia ICEM Tulcea. Ţin să exprim şi aici mulţumirile mele colegei Mihaela Iacob, prin a cărei amabilitate am avut acces, pentru studiu, la toate monedele din colecţia numismatică a ICEM, descoperite până la sfârşitul anului 2008.

[64] D. Paraschiv, A. Stănică, CCA 2005, p. 389.

[65] Strada Gloriei uneşte centrul oraşului Tulcea şi Parcul Monumentului Independenţei.

printre fragmente ceramice elenistice, romane şi medievale târzii, a fost descoperit şi un fragment de vas borcan din secolele X–XI[66]. Deşi, cu diverse prilejuri, atât pe strada Gloriei, cât şi în alte puncte, s-au efectuat şi alte cercetări arheologice preventive, acesta rămâne singura descoperire ceramică din epoca medie-bizantină, cunoscută pe teritoriul actual al oraşului, exceptând, desigur, locuirea de pe dealul Taberei.

O informaţie mai veche consemna că „în cursul anului 1941, la E de Tulcea s-au găsit în nişte ruine 5 monede anonime de bronz (cca 1100–1118, cf. Wroth, II, p. 554, 607)”[67]. Într-un articol mai vechi, autorul rândurilor de faţă presupunea că punctul astfel semnalat ar fi putut fi localizat pe teritoriul oraşului Tulcea[68]. Corectând această opinie, credem că monedele respective, descoperite „între bucăţi de cărămidă şi cioburi de ceramică”[69], proveneau mai degrabă din aşezarea de la Nufăru, aflată la 12 km E de Tulcea.

4. Descoperiri numismatice de pe teritoriul oraşului Tulcea

4.1. Tezaure

a. Primul şi cel mai vechi tezaur, despre care se presupune că a fost descoperit pe teritoriul oraşului în anul 1942, este cunoscut printr-o singură monedă – un *follis* turnat la Chersones în timpul domniei împăratului Roman II (959–963). Incertitudinea ce caracterizează această informaţie cu privire la locul exact şi condiţiile de descoperire, precum şi la numărul de piese – pune sub semnul întrebării însăşi existenţa acestui tezaur. Informaţiile referitoare la această descoperire, furnizate de un colecţionar din Piteşti, i-au asociat nenumărate dubii: publicată iniţial fără nicio precizare, moneda a fost ulterior atribuită, de acelaşi autor, unui tezaur[70].

b. Următoarea acumulare, formată din patru *folles* anonimi din secolele X–XI[71], puşi în circulaţie în timpul împăraţiilor Vasile II – Constantin VIII (976–1028) – var. 32, var. 40, var. 40a-b – şi în timpul lui Constantin X (1059–1067) – o piesă din clasa E[72] – a fost oferită muzeului tulcean, spre achiziţie, de un locuitor din „Bariera Mahmudiei”, punct aflat la marginea de E a oraşului Tulcea[73]. Acest grup

[66] C. Micu, Fl. Mihail, Peuce S.N. 2 (15), 2004, p. 411.

[67] Dimian, *op. cit*., p. 202.

[68] Mănucu-Adameşteanu, Materiale, partea a II-a, Ploieşti, 1993, p. 439 şi nota 2.

[69] Dimian, loc. cit.

[70] Oberländer-Târnoveanu, RESEE 21, 3, 1983, p. 267, nota 26, fără nici o precizare; idem, CercNum 7, 1996, p. 115, nota 96, notează că piesa făcea parte dintr-un tezaur.

[71] Mănucu-Adameşteanu, Pontica 33–34, 2000–2001, p. 673, cat. 223–226, ca piese izolate.

[72] Din acest lot mai face parte o monedă de la Iustinian, despre care nu credem că poate fi atribuită acestei acumulări.

[73] După cum arată şi numele, „Bariera Mahmudiei” este punctul de pornire a şoselei care leagă oraşul Tulcea de localitatea Mahmudia (antica *Salsovia*), dar şi a celui care coboară pe malul de V al lacului Razim, spre Agighiol, Enisala şi Jurilovca.

de monede poate reprezenta mai degrabă un „tezaur de călător” şi numai cu greu pot fi acceptate ca indiciu privind existenţa unui nucleu de locuire în locul de descoperire. De altfel, ultima monedă din acest grup – un *follis* anonim din clasa E – ne sugerează că ascunderea s-a produs în perioada atacului uzilor din anul 1064.

c. În legătură cu acumularea de la „Bariera Mahmudiei”, trebuie să precizăm că din aceeaşi zonă[74] mai există un *follis* anonim din clasa A2, var. 3, care ar putea să sugereze existenţa unui nucleu de locuire dar, cu mai multă probabilitate, reprezintă doar o monedă pierdută. În absenţa unor informaţii rezultate din cercetări arheologice, atribuim monedele având ca loc de descoperire limita de E a Tulcei, spre „Bariera Mahmudiei”, unui tezaur. Această ipoteză pare mai plauzibilă dacă ţinem seama că este greu de admis că, în vreme ce la *Aegyssus,* aşezare importantă, unde s-au efectuat cercetări arheologice îndelungate, s-au descoperit 16 *folles*, în timp ce, dintr-o altă aşezare, contemporană, cu probabil caracter rural, ar putea proveni cinci *folles.*

d. În colecţia numismatică a ICEM se află doi *aspron trachy* de *billon* de la Ioan II Comnenul, înregistraţi ca provenind de la Tulcea. Despre ei putem afirma, cu destulă certitudine că provin dintr-un tezaur. Dintru început excludem posibilitatea ca cele două monede să poată fi atribuite unei aşezări care să fi existat pe teritoriul actual al oraşului Tulcea: o simplă trecere în revistă a descoperirilor din centrele nord-dobrogene *Vicina*-Isaccea (75 ex.), *Dinogetia*-Garvăn (2 ex.)[75], Nufăru (1 ex.)[76], *Beroe*-Piatra Frecăţei (1 ex.)[77], *Troesmis*-Cetatea de Vest (1 ex.)[78], Tulcea (1 ex.), arată că incidenţa descoperirilor de piese izolate este foarte redusă. Prin raportare la ansamblul descoperirilor de acest tip în nordul Dobrogei, apreciem că cei doi *aspron trachy* de *billon* de la Ioan II Comnenul, înregistraţi ca provenind de la Tulcea, au fost găsiţi mai degrabă la Isaccea. De altfel, de pe teritoriul actual al oraşului Tulcea, nu avem înregistrate decât trei descoperiri din secolul al XII-lea – două piese de la Alexios I Comnenul (1081–1118)[79] şi una de la Isaac II (1185–1195)[80] – situaţie care ne scuteşte de alte comentarii (tab. 4).

e. Ultimul tezaur, descoperit într-o vie, la cca 3 km de Tulcea, este format din 12 *aspron trachy* de *billon* de la împăraţii Isaac II (1185–1195) – cinci ex. şi Alexios III (1195–1203) – şapte ex. – şi 12 *aspron trachy* de *billon,* depreciaţi, bătuţi în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Ultimii reprezintă imitaţii cu modul mare (tip A – un

---

[74] Mai exact, de pe str. Mahmudiei, nr. 22.

[75] Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969–1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*, Bucureşti, 2001, p. 452, tabelul 48a.

[76] Piesă inedită, din cercetările autorului.

[77] Gh. Mănucu-Adameşteanu, A. Stănică, Ingrid Poll, Peuce S.N. 6, 2008, p. 309.

[78] Oberländer-Târnoveanu, Dacia N.S. 23, 1979, p. 273, menţionează descoperirea; idem, Peuce 8, 1980, p. 274, cat. 184.

[79] Mănucu-Adameşteanu, Pontica 25, 1992, p. 417, cat. 357; Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu, *op. cit*., p. 153, nota 54: menţiune; Gh. Mănucu-Adameşteanu, RevIst 6, 3–4, 1995, p. 367, cat. 290, fără greutate.

[80] Oberländer-Târnoveanu, Peuce S.N. 1 (14), 2003, p. 395, nota 485.

ex.) şi cu modul mic (tip A – un ex.) ale Imperiului Latin de Constantinopol şi imitaţii bulgare (tip A – trei ex., tip B – un ex., tip C – şase ex.)[81].

În contextul analizei noastre, nu considerăm că o discuţie asupra atelierelor şi cronologiei monedelor din secolul al XIII-lea ar fi oportună, deşi aceste aspecte continuă să suscite discuţii în rândul specialiştilor. Deocamdată, ne mulţumim să constatăm că ne aflăm în faţa unui tezaur de călător, modest ca valoare, care a fost ascuns, probabil, în al doilea sfert al secolului al XIII-lea. Această perioadă din istoria Dobrogei este prea puţin cunoscută pentru a încerca să intrăm în detalii referitoare la evenimentul care să fi prilejuit ascunderea sa.

Cu prilejul publicării, E. Oberländer-Târnoveanu atribuie acest tezaur unui orizont de descoperiri din Dobrogea şi Bulgaria, din care cele mai recente monede au fost emise către sfârşitul anilor '30 sau la începutul anilor '40 ai secolului al XIII-lea. Descoperirile monetare demonstrează existenţa unei lungi perioade de tulburări militare şi politice, începând cu anii '30, culminând cu invazia mongolă din anii 1242–1243[82].

Acest ultim eveniment ar fi contribuit şi la „dispariţia oraşului Tulcea"[83]. Din păcate, nu dispunem de niciun fel de informaţii care să ne permită să presupunem că în prima jumătate a secolului al XIII-lea se poate vorbi de existenţa unei locuiri de tip urban la Tulcea. Până în prezent, nu a fost localizat în teren niciun nucleu de locuire corespunzător acestei perioade, iar descoperirile monetare cunoscute – numărând câteva piese izolate – nu pot justifica speculaţia privind „o viaţă intensă şi o circulaţie monetară"[84].

4.2. Descoperiri izolate

4.2.1. Moneda de aur

4.2.1.1. Nomisma histamenon

În anul 1961, Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei Române a achiziţionat un număr de opt monede bizantine de aur din secolele VI–VII (trei ex.), XI (un ex.) şi XIII (patru ex.)[85]. Într-o lucrare recentă, în care sunt publicate şi aceste piese, se afirmă „că se cunoaşte locul de descoperire, Tulcea şi împrejurimile"[86].

---

[81] Idem, CercNum 6, 1990, p. 78.

[82] G. Atanasov, P. Pavlov, Dobroudja 12, 1995, p. 233–241; E. Oberländer-Târnoveanu, G. Custurea, CercNum 9-11, 2003–2005, p. 184–187.

[83] Atanasov, Pavlov, *op. cit.*, p. 237.

[84] *Ibidem*, p. 238.

[85] Monedele au fost achiziţionate de la Maicat Vaiman, din Giurgiu, care, cu privire la provenienţă, a notificat că piesele fuseseră strânse din oraşul Tulcea şi împrejurimi, în perioada 1925–1927. *Cf.* B. Mitrea, Dacia N. S. 7, 1963, p. 599, cat. 60.

[86] A. Vîlcu, *Les monnaies d'or de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine, II. Monnaies byzantines*, Moneta 99, Wetteren, 2009, p. 23–24.

Trecerea în revistă a descoperirilor cunoscute pe teritoriul oraşului, dar şi în centrele învecinate, pune sub semnul întrebării localizarea, în bloc, a provenienţei lotului.

Pentru început, trebuie să atragem atenţia asupra faptului că jumătate dintre acestea sunt perforate, pentru a fi refolosite ca obiecte de podoabă. Deoarece nu credem că această operaţiune ar fi fost făcută de actualul proprietar – doar ataşarea unei urechiuşe din aur la una dintre piese ar putea sugera o adaptare contemporană – prezenţa perforaţiilor atestă că monedele au fost refolosite, prelungindu-şi circulaţia, ca piese de podoabă. Acest nou statut face ca indicaţia privind locul unde au fost achiziţionate să-şi diminueze semnificativ importanţa. În ansamblul său, lotul despre care vorbim se prezintă ca o acumulare realizată de un locuitor al oraşului Tulcea care, în timp, a colecţionat mai multe monede aflate pe „piaţa din Tulcea”. Nu este exclus ca multe dintre monedele din această colecţie să provină din centre învecinate, aflate pe teritoriul judeţului, deşi nici posibilitatea ca aria de unde au fost achiziţionate să poată fi extinsă la toată Dobrogea nu ar putea fi categoric respinsă.

Lăsând deoparte monedele din secolele VI–VII[87], care nu fac obiectul studiului nostru, vom discuta doar semnificaţia apariţiei monedei de la Isaac I Comnenul (1057–1059) şi grupul de hyperperi de la Ioan III Ducas Vatatzes (1222–1254).

Se cuvine să amintim că, până în momentul în care scriem, din intervalul cuprins între secolele X–XIII nu se cunoaşte nici o monedă de aur sau argint care să fi fost descoperită pe teritoriul oraşului Tulcea, cu excepţia unui *hyperper* de la Ioan III Ducas Vatatzes.

Nomisma histamenon de la Isaac I Comnenul (1057–1059), din lotul pe care îl discutăm, a fost perforată pentru reprezentarea de pe avers – Hristos pe tron, pentru a fi refolosită ca medalion. În timpul domniei lui Isaac I Comnenul au fost bătute trei emisiuni de aur: două de *nomisma histamenon* (cu o succesiune încă neclarificată) şi una de *nomisma tetarteron*[88]. Tipul monetar „împăratul cu sabia”, căruia îi aparţine moneda de faţă, reprezintă singura descoperire de pe teritoriul Dobrogei[89]; cealaltă emisiune este cunoscută prin două piese din colecţia Mititelu, formată din piese strânse din Dobrogea[90].

Prin urmare, subliniind raritatea acestei emisiuni, ca şi a celorlalte piese de aur de la acest împărat, putem reţine că piesa în cauză ar putea proveni de pe

[87] Pentru monedele de aur din acest interval vezi A. Vîlcu, T. Izvoranu, E. Nicolae, *Les monnaies d'or de l'Institut d'Archéologie de Bucarest*, Moneta 57, Wetteren, 2006, p. 146–170; A. Vîlcu, *op. cit.*, p. 33–71.

[88] Cécile Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale. II. De Philippicus à Alexius III (711–1204)*, Paris, 1970, p. 640–641; Ph. Grierson, *Catalogue of the byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. III. 2. Basil I to Nicephorus III (867–1081)*, Whashington, 1973, p. 759–763.

[89] În colecţia Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române se mai află o piesă, dar fără loc de provenienţă, *cf.* Vîlcu, *op. cit.*, p. 100, cat. 369.

[90] Vîlcu, Izvoranu, Nicolae, *op. cit.,* p. 39 şi cat. 651–652.

teritoriul Dobrogei, dar nu putem admite că a fost descoperită la Tulcea. Pe teritoriul oraşului, în această perioadă, se înregistrează o scădere a indicelui monedă/ani de domnie de la 0,62 în timpul domniei lui Constantin IX (1042–1055) la 0,38 în timpul împăratului Constantin X (1059–1067). Pe de altă parte, nu se poate vorbi cu certitudine despre angrenarea piesei într-o circulaţie monetară locală, deoarece perforarea şi folosirea ei ca medalion ne indică o reutilizare.

4.2.1.2. Hyperpiron

Numărul mare de hyperperi de la Ioan III Ducas Vatatzes, prezenţi în această colecţie (patru ex.), dintre care doar unul a fost perforat pentru a fi refolosit, constituie un prim argument în încercarea de a localiza la Tulcea descoperirea unora dintre aceştia. Achiziţia unei noi piese, ca provenind de pe teritoriul oraşului, vine să confirme circulaţia monedelor de aur în zonă. Un articol mai vechi notifică alte două descoperiri izolate[91], despre care am presupus că se păstrează tot la Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române[92], dar care nu se regăsesc în catalogul colecţiei, recent publicat[93]. Înscrierea centrului de la Tulcea printre aşezările nord dobrogene în care s-au descoperit monede bizantine de aur: Isaccea, Nufăru, Enisala nu poate surprinde, dacă avem în vedere cele peste 250 de piese (tezaure şi descoperiri izolate) atestate până în prezent şi răspândite pe întreg teritoriul Dobrogei.

4.2.2. Moneda de cupru

4.2.2.1. Follis

Într-o situaţie asemănătoare în privinţa informaţiei asupra locului de descoperire se află şi lotul ce a făcut parte din colecţia Elena Niculescu: printre piesele adunate de la elevi se află şi peste 50 de monede bizantine din secolele X–XIII (tab. 3–4)[94]. Cu siguranţă, lotul respectiv, atribuit zonei Tulcea, inclusiv de către subsemnatul[95], este format din monede colectate din tot judeţul, majoritatea provenind, probabil, de la Isaccea şi Nufăru, care sunt mai apropiate de Tulcea. O „contaminare” cu piese descoperite în oraş este de presupus, însă nu poate fi pusă în evidenţă.

O altă colecţie numismatică[96] relevantă pentru tema noastră conţine nouă *folles*, care, raportaţi la cei 33 descoperiţi în Tulcea, sugerează că, cel puţin în parte, ar putea proveni şi din afara oraşului (tab. 3).

Pentru a avea o imagine cât mai corectă a tuturor descoperirilor de monedă măruntă din secolele X–XI de pe teritoriul oraşului am reunit într-un tabel piesele

[91] O. Iliescu, RESEE 7, 1969, 1, p. 117.
[92] Mănucu-Adameşteanu, Stănică, Poll, *op. cit.*, p. 301–302.
[93] Vîlcu, *op. cit.*, p. 23–24.
[94] În legătură cu situaţia actuală a acestei colecţii, vezi mai sus, nota 8.
[95] Mănucu-Adameşteanu, Pontica 33–34, 2000–2001, p. 660–661.
[96] Este vorba despre colecţia dr. V. Boţocan, care a activat în cadrul Direcţiei Sanitare Tulcea în ultima jumătate a secolului trecut.

din colecţii, pe cele descoperite la *Aegyssus* şi un lot despre care presupun că provine de pe teritoriul oraşului Tulcea (tab. 3). Comentariile pe care acest tablou le îngăduie ţin seama de absenţa oricărei mărturii arheologice privind existenţa altor vetre de locuire pe teritoriul oraşului, cu excepţia celei de la *Aegyssus*.

Folles anonimi din clasa A 2-A 3, emisiuni din timpul domniei împăraţilor Vasile II – Constantin VIII (976–1028), prin cele patru piese metropolitane şi din Grecia centrală (976–1019/1020), respectiv două din emisiunea I (976–1001) şi două din emisiunea II (1001–1010/1015), sugerează o pătrundere rapidă a monedei bizantine. În timpul domniei lui Roman III (1028–1034) este atins un vârf, pentru ca apoi să înregistrăm o curbă descendentă, indicatorul/monedă ani de domnie scăzând de la 2 la 0,25 în timpul domniei împăraţilor Constantin X (1059–1067) şi Roman IV (1067–1071). Pentru intervalul acoperit de domniile împăraţilor Mihail VII (1071–1078) şi Nichifor III (1078–1081) nu avem nicio descoperire. După această lacună, la începutul domniei lui Alexios I Comnenul (1081–1092), se înregistrează o uşoară creştere a indicatorului, la 0,27, prin prezenţa a trei *folles* anonimi din clasele J şi K (tab. 3).

Descoperirile din secolul al XII-lea contrazic opinia potrivit căreia „după 1080, circulaţia monetară a reînceput, dar la o scară mult mai redusă, putând fi urmărită sporadic până în jurul anului 1230”[97]. Pentru acest interval cunoaştem doar trei *aspron trachy* de *billon*, câte unul de la împăraţii Alexios I Comnenul (1092–1118), Ioan II Comnenul (1118–1143) şi Isaac II Anghelos (1185-1195) (tab. 4). Din perioada următoare, cuprinsă între 1204/1205–1261, putem menţiona tot trei piese – un *hyperper* de la Ioan III Ducas Vatatzes (1222–1254) şi două *stamena* depreciate (o imitaţie cu modul mic, Constantinopol, tip A şi o imitaţie bulgară tip C).

Cele şase piese din perioada 1092–1261 nu pot trece, doar ele, drept mărturii ale existenţei unei reale circulaţii monetare la Tulcea, în perioada pe care o acoperă. Descoperiri izolate, ele pot trece drept monede pierdute. Cu atât mai puţin s-ar putea admite că ele ar putea semnala existenţa unei aşezări pe teritoriul actual al oraşului Tulcea.

Singurele descoperiri arheologice care ar putea fi atribuite aceleiaşi perioade provin tot de pe amplasamentul vechii *Aegyssus*, unde se constată o nouă etapă de locuire. Lipsa oricăror complexe de locuire şi datarea largă (secolele XIII–XIV) a materialului arheologic, constând numai în ceramică fragmentară, îngreunează stabilirea cu exactitate a momentului reluării locuirii[98].

5. Numele aşezării

Numele *Aegyssus* apare în izvoare şi după anul 614, dar este preluat din scrieri şi hărţi din perioada romano-bizantină.

[97] Madgearu, *op. cit.*, p. 90.
[98] Mănucu-Adameşteanu, Materiale, Partea a II-a, Ploieşti, 1993, p. 440, 451.

La nivelul documentării de care dispunem în prezent nu există nicio informaţie care să indice numele purtat de aşezarea care, în secolele X–XI, a ocupat amplasamentul anticei *Aegyssus*.

În secolul al VII-lea, un autor creştin necunoscut din Ravenna a redactat o lungă operă geografică în cinci cărţi, intitulată *Cosmographia*, care cuprinde aproximativ 5300 de nume[99]. Geograful Ravennat notează numele a 18 localităţi care se aflau pe teritoriul de astăzi al Dobrogei, printre care apare şi numele, corupt, *Egypsum* (=*Aegyssus*)[100].

O preluare târzie apare şi la Constantin VII Porfirogenetul (*De Thematibus*): „eparhia Sciţiei se află sub un singur conducător şi are 15 oraşe"[101], printre acestea fiind menţionat şi *Aegyssos*[102].

Sub o altă formă, numele antic apare şi în altă operă a lui Constantin Porfirogenetul, *De administrando imperio*, într-un paragraf referitor la oraşele părăsite: S. Brezeanu presupune că unul dintre aceste centre, *Gieou*, ar putea fi o formă coruptă a numelui *Aegyssus* [103].

Cu privire la aceste menţiuni, este greu de crezut că numele anticei *Aegyssus* ar fi putut supravieţui, fie şi într-o formă coruptă, unei perioade atât de îndelungate de întrerupere a vieţuirii (din 613/614 până la începutul secolului al XI-lea) pe vechiul amplasament al cetăţii romane. Documentarea arheologică şi numismatică acumulată până în prezent redă, pentru locuirea din secolele X–XI, imaginea unei aşezări mai degrabă modeste, deşi fortificată, al cărei nume este puţin probabil să ne fie dezvăluit, în viitor, de studiul documentelor sau prin eventuala descoperire a unor sigilii.

Aşezarea medievală de pe colnicul Hora/dealul Monumentului a fost cucerită de otomani în urma campaniei din anul 1420, condusă de însuşi sultanul Mahomed[104].

Numele actual al oraşului Tulcea apare în documente otomane, începând cu secolul al XVI-lea. Cea mai veche menţiune pare să dateze din anul 1506[105], pentru ca un alt registru vamal otoman să înregistreze, la ***Tulcsa***, o vie activitate comercială în perioada 1515–1517. Într-o formă apropiată, ***Tuncza,*** apare pe o hartă a Moldovei din anul 1541, întocmită de G. Reichstorfer, la dorinţa domnitorului Petru Rareş.

O altă discuţie în legătură cu atestarea numelui oraşului, cu ale cărei ipoteze nu putem fi de acord, a fost generată de studierea documentelor coloniei genoveze

---

[99] Vl. Iliescu, în FHDR II, p. 580–58: „de asemenea în altă parte sunt oraşe, şi anume: Gura Peuce, Salsovia, Egypsum…".

[100] I. Barnea, DID II, Bucureşti, 1968, p. 422, nota 19.

[101] Porphyrogenitus, *De Thematibus*, II, 47, în *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, edition emendatior et copiosior consilio B.G. Niebuhrii C.F., *Constantinus Porphyrogenitus. III*, Bonn, 1890, menţionează doar 14 oraşe în prefectura Mysiae, printre care şi *Aegyssus*.

[102] H. Mihăescu, în FHDR II, p. 671.

[103] S. Brezeanu, *Toponimie şi realităţi etnice la Dunărea de Jos în secolul al X-lea. „Cetăţile părăsite" din opera lui Constantin Porphyrogenetul, De administrando imperio*, în *Identităţi şi solidarităţi medievale. Controverse istorice,* Bucureşti, 2002, p. 139–145.

[104] Coroborarea datelor arheologice (Mănucu-Adameşteanu, *op. cit.*, p. 454) cu cele istorice (Viorica Pervain, AIIACluj 19, 1976, p. 70–78) demonstrează că şi această aşezare a fost cucerită în timpul campaniei din anul 1420, pe lângă cetăţile de la Isaccea şi Enisala.

[105] A. Stănică, Peuce S.N. 2 (15), 2004, p. 199–200.

de la Caffa. În registrele acesteia din perioada 1455–1472, N. Bănescu a identificat şi numele „cavalerului ***Theodorus cha de Telicha***” sau ***Theodorache de Telicha***, personaj important printre românii activi la Caffa, cunoscut şi din alte surse. Despre acesta N. Iorga credea că ar fi fost originar din Tulcea, în timp ce alţi istorici pun titulatura sa în legătură cu Teliţa, nume de localitate ce poate fi recunoscut atât pe malul Nistrului, cât şi în nordul Dobrogei[106].

Tabelul 1

TULCEA – *AEGYSSUS*
Monede din secolele X–XIII (969–1203)
Descoperiri izolate

ÎMPĂRAŢI	AV	AR/BILL Tulcea	AE Tulcea	TOTAL (cu IAB)
Ioan Tzimiskes (969–976)	0	0	0	0
Vasile II–Constantin VIII (976–1028)	0	0	18	23
Roman III (1028–1034)	0	0	12	17
Mihail IV (1034–1041)	0	0	11	19
Constantin IX (1042–1055)	0	0	8	12
Isaac I (1057–1059)	1	0	0	1
Constantin X (1059–1067)	0	0	3	9
Roman IV (1067–1071)	0	0	3	8
Mihail VII (1071–1078)	0	0	0	0
Nichifor III (1078–1081)	0	0	0	4
Alexios I (1081–1092)	0	0	3	6
TOTAL interval 969–1092	**1**	**0**	**58**	**99**
Alexios I (1092–1118)	0	1	1	4
Ioan II (1118–1143)	0	1	0	4
Manuel I (1143–1180)	0	0	0	1
Andronic I (1183–1185)	0	0	0	0
Isaac II (1185–1195)	0	1	0	1
Alexios III (1195–1203)	0	0	0	0
TOTAL interval 1092–1203	**0**	**3**	**1**	**10**
TOTAL GENERAL (969–1203)	**1**	**3**	**59**	**109**

[106] O discuţie mai detaliată asupra problemelor ridicate de identitatea şi originea lui *Theodorus cha de Telicha* la Gh. Mănucu-Adameşteanu, Peuce 11, 1995, p. 366–367; Şt. Andreescu, SMIM 16, 1998, p. 23–30.

Tabelul 2

TULCEA – *AEGYSSUS*
Monede din secolele X–XIII (969–1203)
Tezaure şi descoperiri izolate

ÎMPĂRAȚI	AV	AR/BILL TULCEA	AE TULCEA	TOTAL cu IAB
Ioan Tzimiskes (969–976)	0	0	0	0
Vasile II – Constantin VIII (976–1028)	0	0	22	27
Roman III (1028–1034)	0	0	13	18
Mihail IV (1034–1041)	0	0	11	19
Constantin IX (1042–1055)	0	0	10	14
Isaac I (1057–1059)	1	0	0	1
Constantin X (1059–1067)	0	0	5	11
Roman IV (1067–1071)	0	0	3	8
Mihail VII (1071–1078)	0	0	0	0
Nichifor III (1078–1081)	0	0	1	5
Alexios I (1081–1092)	0	0	3	6
TOTAL interval 969–1092	**1**	**0**	**68**	**109**
Alexios I (1092–1118)	0	1	1	4
Ioan II (1118–1143)	0	1	0	6
Manuel I (1143–1180)	0	0	0	1
Andronic I (1183–1185)	0	0	0	0
Isaac II (1185–1195)	0	6	0	6
Alexios III (1195–1203)	0	7	0	7
TOTAL interval 1092–1203	**0**	**15**	**1**	**24**
TOTAL GENERAL (969–1203)	**1**	**22**	**69**	**133**

Tabelul 3

TULCEA – *AEGYSSUS*
Folles anonimi şi semnaţi din secolele X–XI (969–1092)
Descoperiri izolate

ÎMPĂRAŢI	Tip	*Aegyssus*	Tulcea oraş	Col. Boţocan	IAB, inv. 1363	Col. Niculescu (IAB, inv. 477)	**Total Tulcea**
Ioan Tzimiskes (969–976)	A1 (969–976)	0	0	0	0	0	**0**
Vasile II – Constantin VIII (976–1028)	A2–A3 (976–1028)	8	8	2	1	4	**23**
Roman III (1028–1034)	B (1028–1034)	6	4	2	1	4	**17**
Mihail IV (1034–1041)	C (1034–1041)	1	9	1	0	8	**19**
Constantin IX (1042–1055)	D (1042–1055)	1	6	1	0	4	**12**
Constantin X (1059–1067)	E (1059–1062/3)	0	0	0	1	1	**2**
	F (1062/3–1067)	0	1	0	0	2	**3**
	Tip 1 (1059–1062/3)	0	0	1	1	1	**3**
	Tip 2 (1062/3–1067)	0	1	0	0	0	**1**
Roman IV (1067–1071	Semnate (1067–1071)	0	1	1	1	1	**4**
	G (1067–1071)	0	0	1	0	3	**4**
Mihail VII (1071–1078)	Semnate (1071–1078)	0	0	0	0	0	**0**
	H (1071–1078)	0	0	0	0	0	**0**
Nichifor III (1078–1081)	Semnate (1078–1081)	0	0	0	0	1	**1**
	I (1078–1081)	0	0	0	0	3	**3**
Alexios I (1081–1118)	J (1081–1087)	0	1	0	0	0	**1**
	K (1087–1092)	0	2	0	0	3	**5**
TOTAL		**16**	**33**	**9**	**5**	**35**	**98**

Tabelul 4

TULCEA – *AEGYSSUS*
Stamena şi *tetartera* din secolele XI–XIII (1092–1203)
Descoperiri izolate

ÎMPĂRAȚI	*Aegyssus*		Tulcea		IAB, inv. 477		**Total Tulcea**	
	Stamena	Tetartera	Stamena	Tetartera	Stamena	Tetartera	**Stamena**	**Tetartera**
Alexios I (1092–1118)	0	0	1	1	2	0	**3**	**1**
Ioan II (1118–1143)	1	0	0	0	3	0	**4**	**0**
Manuel I (1143–1180)	0	0	0	0	1	0	**1**	**0**
Andronic I (1183–1185)	0	0	0	0	0	0	**0**	**0**
Isaac II (1185–1195)	0	0	1	0	0	0	**1**	**0**
Alexios III (1195–1203)	0	0	0	0	0	0	**0**	**0**
TOTAL	**1**	**0**	**2**	**1**	**6**	**0**	**9**	**1**

1

2

Fig. 1. Tulcea. 1 amplasamentul oraşului actual; 2 zona arheologică *Aegyssus* (imagini satelitare, după *Google Earth*).

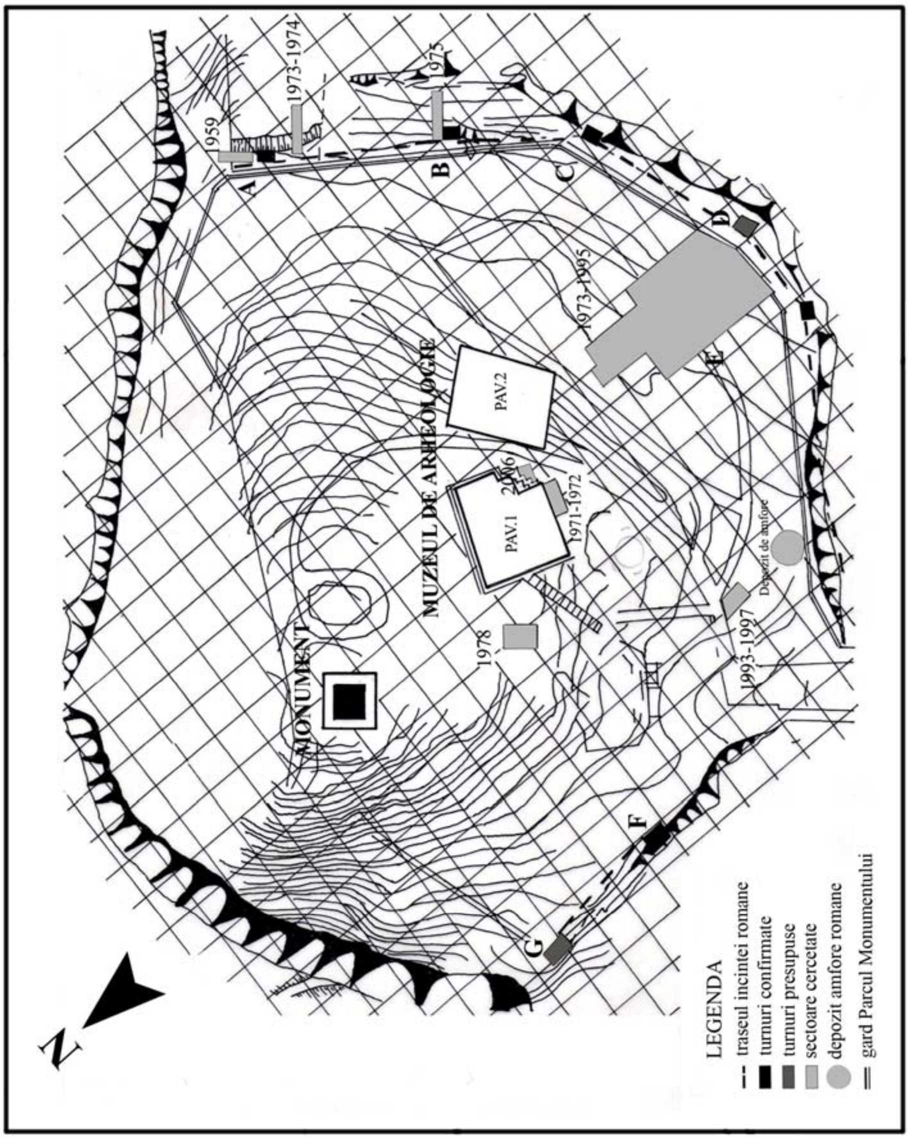

Fig. 2. Tulcea. Plan de ansamblu al săpăturilor arheologice din Parcul Monumentului – *Aegyssus*.

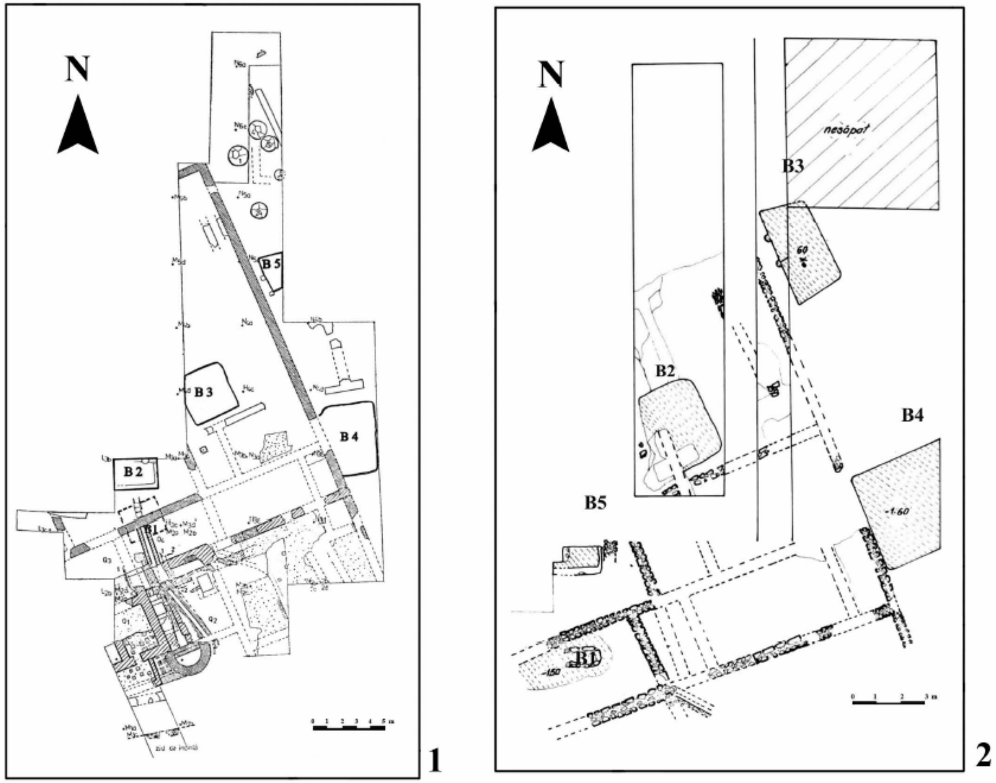

Fig. 3. Tulcea. 1 releveu al bordeielor din secolele X–XI descoperite la *Aegyssus* în perioada 1974–1979 (după A. Opaiţ, Anişoara Sion, I. Vasiliu, Materiale, 1980, fig. 1); 2 releveu al bordeielor din secolele X–XI descoperite la *Aegyssus* în perioada 1974–1979 (după I. Vasiliu, Gh. Mănucu Adameşteanu, Peuceţ, 1984, 543, pl. II).

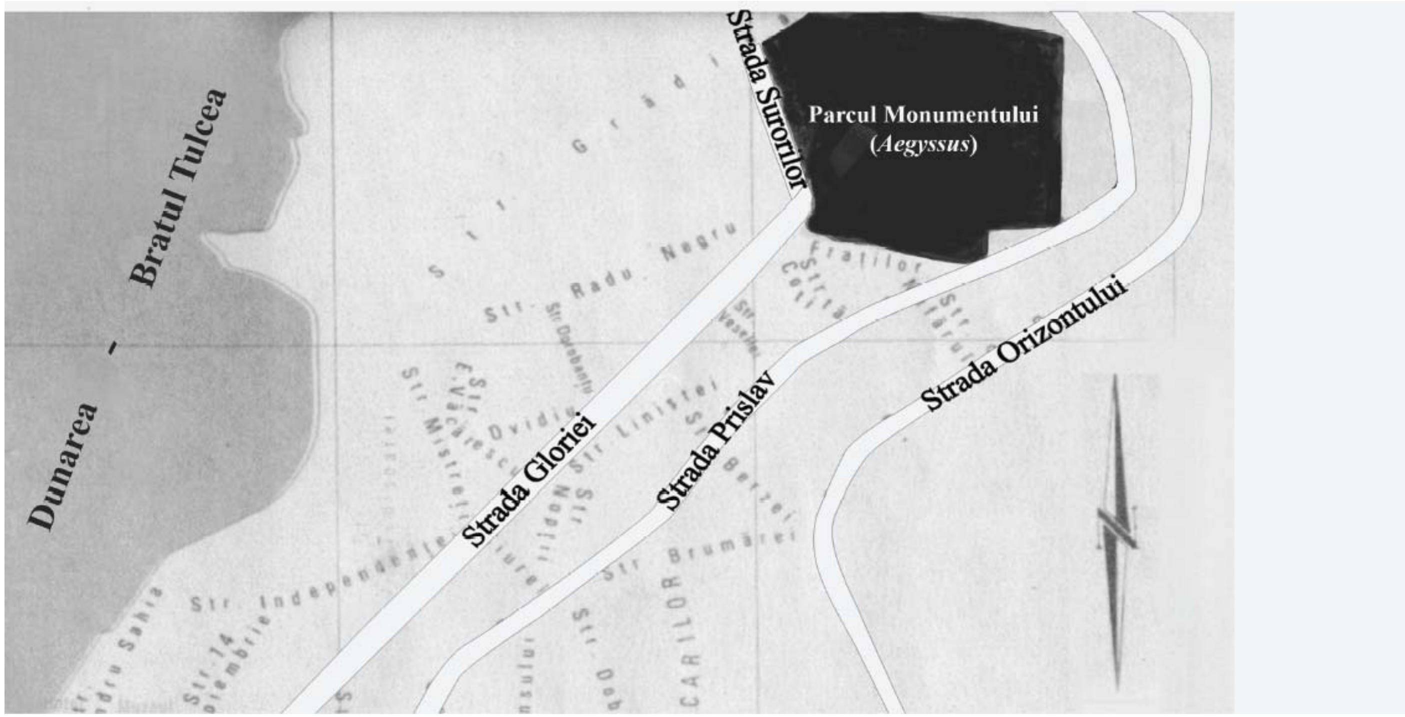

Fig. 4. Tulcea. Detalii topografice din zona arheologică *Aegyssus*.

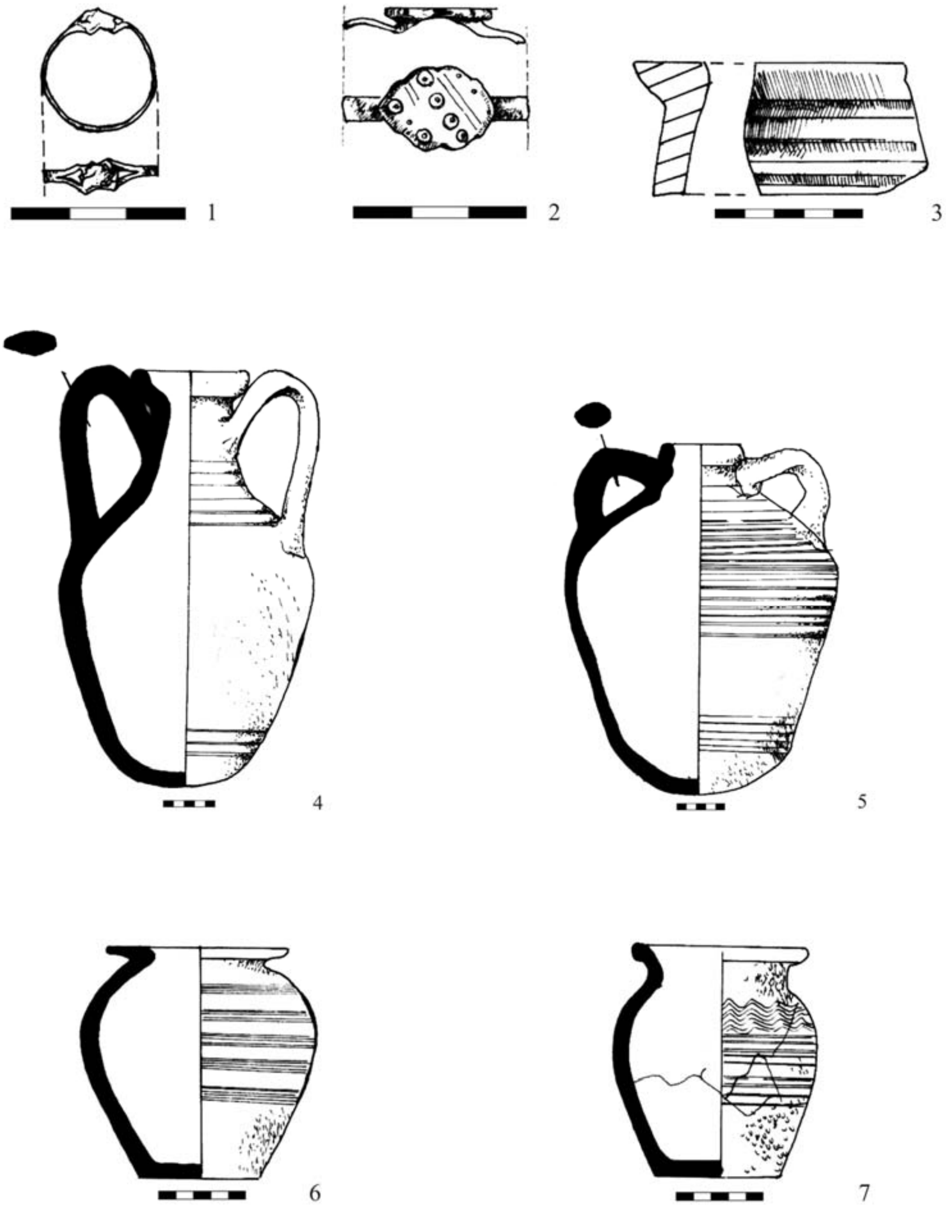

Fig. 5. Tulcea. Descoperiri din inventarul bordeiului nr. 3 (1–5) şi din locuinţa de suprafaţă (6–7).

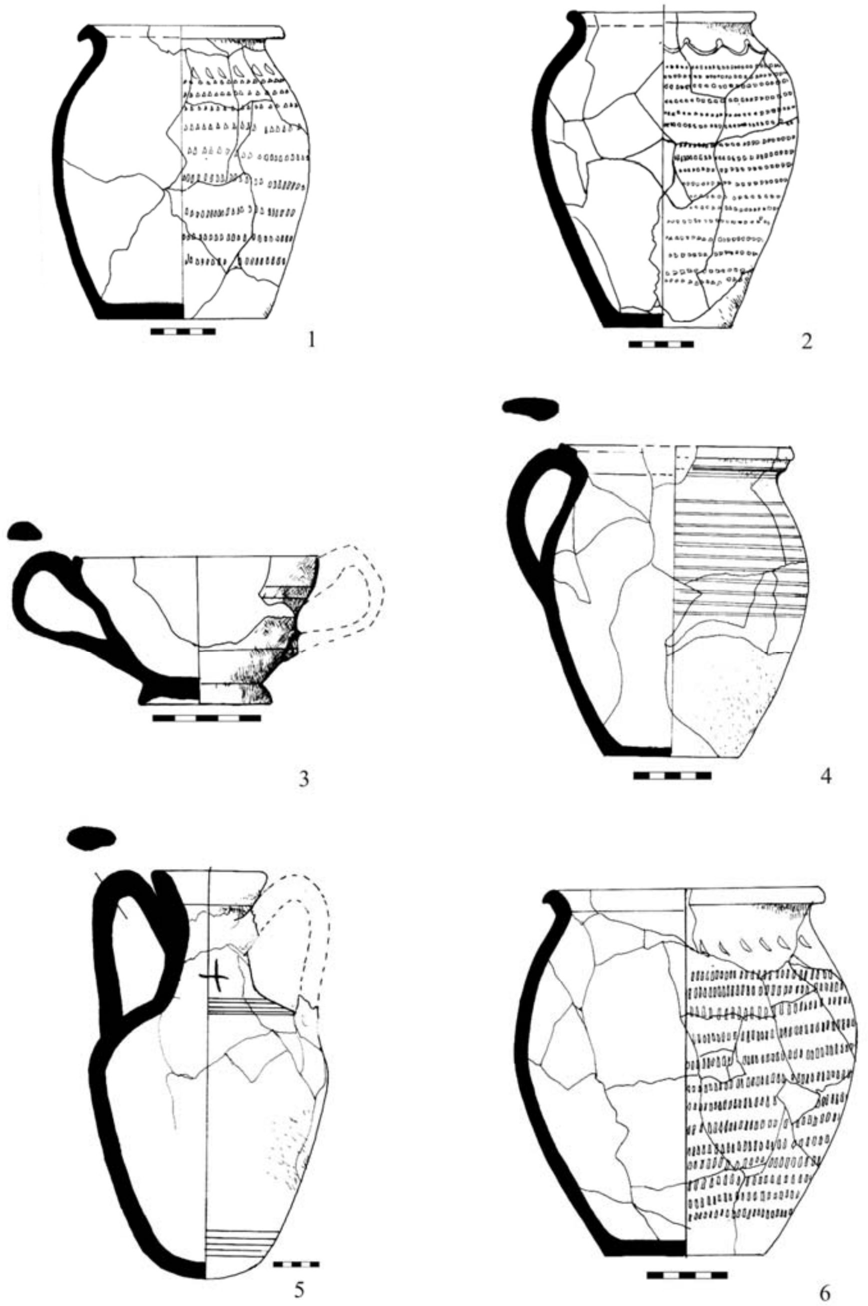

Fig. 6. Tulcea. Descoperiri din locuinţa de suprafaţă: 1–2, 6 borcane; 3 cupă; 4 oală cu o toartă; 5 amforă.

L'HABITAT D'ÉPOQUE BYZANTINE MOYENNE DE TULCEA (X^e–XIIIe SIECLES)

RESUME

La documentation concernant l'eventuelle occupation du territoire actuel de la ville de Tulcea fait totalement défaut pour les trois siècles qui ont suivi l'abandon de la fortification romaine d'*Aegyssus,* au début du VIIe siècle,

Des traces d'habitat datant des Xe–XIe siècles ont été identifiées aux limites nord-orientale et nord-occidentale de l'aire urbaine actuelle, au sommet de deux des sept collines qui marquent aujourd'hui l'emplacement de la ville. Les deux collines, séparées par quelques 5 km, contrôlent les extrémités du grand coude que le cours du Danube désigne, avant de se diviser les eaux entre les bras du Delta.

Les recherches archéologiques menées sporadiquement aux années '70 du siècle passé sur la colline du Camp («Dealul Taberei»), du côté NO de la ville, on apporté à la lumière de faibles vestiges d'un habitat datant du Xe siécle, dont la vie s'est apparemment éteinte à l'époque de la reconquête de la Dobroudja par Byzance, en 976.

De l'autre côté de l'actuelle ville de Tulcea, sur la colline du Monument de l'Indépendance («Dealul Monumentului», «Colnicul Hora»), les recherches archéologiques programmées et préventives on mis en evidence les traces d'un habitat des Xe–XIe siècles, dont la vie a été coupée par l'attaque des Petchénègues de 1046/1047.

L'habitat sur la colline du Monument (*Aegyssus*)

Les premières fouilles archéologiques sur la colline du Monument (en 1908) fourni 19 monnaies, dont quatre *folles* des Xe–XIe siècles. La recherche archéologique du site fut reprise en 1971 et continua jusqu'en 1998, avec des résultats plus importants pour l'époque romaine. Le mur d'enceinte romain présente plusieures phases de construction, entre la fin du IIIe siécle et le VIe siécle. La découverte d'une monnaie de Héraclius, émission des années 613/614 (ICEM, inv. 48144) marque la fin de la vie de la fortification romaine. En 1993 on a identifié le tronçon d'un mur de défense qui protégeait une aire d'habitation plus réduite par rapport à la fortification d'époque romaine. Sa technique de construction et le parcours qu'il suggère nous autorisent à y voir un mur de défense bâti probablement à la fin du Xe siécle ou au début du siécle suivant, selon la documentation numismatique du moment. Au stade actuel de leur publication, on sait que les fouilles des années 1974–1980 ont porté à l'identification de cinq huttes à demi enterrées et d'une habitation à deux chambres appartenant à l'habitat des Xe–XIe siècles. Seules les huttes no. 3, 4 et la demeure à deux chambres présentaient un inventaire suscéptible à ofrir des repères chronologiques: armes (une hache, 28 balles de fronde), outils (un coutre, découverte singulière sur le territoire de la Dobroudja), céramique (l'habitation à deux chambres conservait 16 amphores, six pots en forme de gobelet, une marmite à une anse, une cruche), objets de parure (bagues, bracelets en verre).

Les 16 monnaies découvertes – seulement des *folles* anonymes – aident à fixer la chronologie de l'habitat. Les huit piécs de la classe A 2-A 3, emissions du temps des empereurs Basile II – Constantin VIII (976–1028) nous autorisent à envisager la réoccupation de l'emplacement à la fin du Xe ou pendant les premières decénnies du XIe siècle. La dernière découverte monétaire du XIe siècle, un *follis* anonyme de la classe D, attrribué à Constantin IX (1042–1055) témoigne de l'arrêt de la vie de l'habitat, né sur l'emplacement de l'ancienne *Aegyssus,* suite à l'attaque des Petchénègues des années 1046/1047. La présence d'un *aspron trachy* de billon, frappé sous Jean II Comnène (1118 – 1143), à Constantinople, unique documentation monétaire du XIIe siècle, est en effet une découverte fortuite qu'on ne saurait pas rapporter à l'existence d'un noyau d'habitation contemporain. Tout au contraire, l'emplacement ne présente plus des traces d'occupation jusqu'à la seconde moitié du XIIIe siècle ou à la première moitié du XIVe siècle.

Découvertes numismatiques sur le territoire de la ville de Tulcea

Trésors

La littérature numismatique connaît plusieurs trésors enrégistrés comme provenant du territoire de l'actuelle ville de Tulcea.

Le premier et le plus ancien trésor dont on suppose la découverte sur le territoire de la ville de Tulcea (1942) n'est connu que par une seule monnaie: un *follis* coulé à Chersonèse sous Roman II (959–963).

L'accumulation suivante, formée de quatre *folles* anonymes des Xe–XIe siècles mis en circulation au temps du règne de Basile II – Constantin VIII (976–1028): var. 32, var. 40, var. 40a-b et au temps de Constantin X (1059–1067) – une pièce de la classe E – peut représenter un «trésor de voyageur».

Deux *aspron trachy* de billon de Jean II Comnène, enrégistrés comme provenanat de Tulcea, semblent plutôt appartenir à un trésor découvert à Isaccea.

En fin, un quatriéme trésor découvert en proximité de Tulcea se compose de 12 aspron trachy de billon: cinq de l'empereur Isaac II (1185–1195), sept de l'empereur Alexios III (1195–1203) et de 12 aspron trachy de billon depréciés, frappés durant la première moitié du XIIIe siècle. Ces derniers représentent des imitations à module grand (type A: un ex.) et à module petit (type A: un ex.) de l'Empire Latin de Constantinople et des imitations bulgares (trois ex. du type A, un ex. du type B et six ex. du type C).

Découvertes isolées

Le Cabinet Numismatique de la Bibliothèque de l' Academie Roumaine a acquis en 1961 un groupe de monnaies byzantines d'or (VIe–VIIe siècles: huit ex.; XIe siécle: un ex.; XIIIe siècle: quatre ex.) ayant comme indication de provenance la ville de Tulcea et ses abords. Jusqu'à l'heure on ne connaît aucune monnaie en or ou en argent des Xe–XIIIe siècles qui soit découverte sur le territoire de la ville, à l'exception d'un hyperpère de Jean III Ducas Vatatses. Cela rend peu probable une provenance commune (Tulcea) pour la totalité du lot, moins pour certains des hyperpères de Jean III Ducas Vatatses, dont la présence parmi les découvertes du nord de la Dobroudja est assez fréquente.

Les 34 *folles*, anonymes et signés, découverts sur le territorire de la ville, se rangent entre les règnes de Basile II – Constantin VIII (976–1028) et Alexis I Comnène (1081–1118), avec une lacune pendant les règnes de Michel VII (1071–1078) et Nicéphore III (1078–1081). Les six monnaies qui couvrent l'intervalle 1092–1261 ne peuvent pas relever d'une circulation monétaire locale, représentant des découverts isolées, éparses, sans aucune rélévance à l'égard l'existence d'un habitat contemporain.

Nom de l'habitat

Au stade actuel de la documentation, il n'y a aucun indice concernant le nom porté par l'habitat qui, aux Xe–XIe siècles, avait pris la place de l'antique *Aegyssus*, sur la colline du Monument. Le nom de Tulcea, designant la ville des portes du Delta du Danube, se retrouve dans les documents ottomans seulement à partir du XVIe siècle.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Tulcea. 1 emplacement de la ville actuelle; 2 aire archéologique d' *Aegyssus* (images satellitaires, d'après *Google Earth*).

Fig. 2. Tulcea. Plan d'ensemble des fouilles archéologiques du Parc du Monument – *Aegyssus*.

Fig. 3. Tulcea. 1 relevé des huttes des Xe–XIe siècles découvertes à *Aegyssus* aux années 1974–1979 (d'après A. Opaiţ, Anişoara Sion, I. Vasiliu, Materiale, 1980, fig. 1); 2 relevé des huttes des Xe–XIe siècles découvertes à *Aegyssus* aux années 1974–1979 (d'après I. Vasiliu, Gh. Mănucu Adameşteanu, Peuce 9, 1984, p. 543, pl. II).

Fig. 4. Tulcea. Détails topographiques de la zone archéologique d'*Aegyssus*.

Fig. 5. Tulcea. Découvertes de l'inventaire de la hutte no. 3 (1–5) et de l'habitation à deux chambres (6–7).

Fig. 6. Tulcea. Découvertes de l'habitation à deux chambres: 1–2, 6 pots en forme de gobelet; 3 coupe; 4 marmite à une anse; 5 amphore.

MÁRTON ROSKA (1880–1961) ŞI CERCETAREA ARHEOLOGICĂ A SECOLELOR X–XI*

ERWIN GÁLL

In memoriam Doru Plaino (1959–2009)

Numele lui **Márton Roska** se leagă organic de **şcoala de arheologie de la Cluj**, ale cărei începuturi coincid cu crearea catedrei specifice în cadrul universităţii, în 1872, ajungând la profesionalism după 1898, sub conducerea lui **Béla Pósta**. Ca reprezentant al acestei şcoli, arheologul şi etnograful M. Roska a fost autorul nu numai a unor săpături şi publicaţii importante privind epocile preistorică şi aşa-zisă a migraţiilor, ci şi a unor **săpături şi publicaţii** fundamentale privind **arheologia secolelor X–XI** în **Transilvania.** Sunt puse în discuţie contribuţiile aduse de M. Roska la cunoaşterea fenomenelor specifice acestei epoci istorice, prin cercetarea şi interpretarea **necropole**lor de la **Gâmbaş, Hunedoara, Moldoveneşti** şi rolul său în dezvoltarea teoriilor referitoare la pătrunderea „**maghiarilor cuceritori**" în Transivania.

Epoca dualistă şi percepţiile ulterioare

Probabil că în istoria universală nu a existat vreun alt stat care, după dispariţia sa, să fi fost mai mult anatemizat decât Imperiul Austro-

---

* Activitatea lui Márton Roska nu poate fi rezumată, în doar câteva pagini, de către un cercetător ale cărui preocupări sunt îndepărtate de epoca preistorică. De aceea, în paginile de faţă vom evoca doar cercetările privind secolele X–XI oprindu-ne mai puţin asupra activităţii sale, în general. Ne exprimăm speranţa ca cercetătorii care se ocupă de perioade istorice mai vechi vor continua, în viitor, iniţiativa noastră de a analiza activitatea prodigioasă a lui Márton Roska, insistând asupra epocilor respective. Adresez şi aici calde mulţumiri domnului dr. Mihai Rotea, arheolog la Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, care a avut bunăvoinţa de a-mi pune la dispoziţie fotografia lui Márton Roska.

SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, Bucureşti, 2010, p. 281–306

Ungar[1]. Multiplele probleme ale acestuia derivau din faptul că, începând cu secolul al XIX-lea, concepțiile filosofice cosmopolite ale epocii luminilor fuseseră înlocuite de concepțiile herderianismului naționalist[2], care alimentau puternic sentimentele naționaliste[3]. Paralel şi în contradicție cu această tendință existau imperiile multinaționale, mai ales cel mai liberal dintre acestea, Imperiul Austro-Ungar (din a doua jumătate a secolului al XIX-lea)[4], care prin caracterul său (organizare economică, circulația mărfurilor şi a persoanelor, caracterul multicultural şi multietnic) se asemăna în multe privințe Uniunii Europene. Aspectul multicultural al Imperiului era cel mai bine ilustrat de cele două capitale ale acestuia (Viena şi Budapesta), adevărate embleme ale unei diversități etnoculturale specifice Europei Centrale, cu naționalități de diferite origini şi religii[5]. De exemplu, în anul 1900, în cea de-a doua capitală a Imperiului – Budapesta[6] – locuiau 37.873 persoane de origine slovacă; la fel de important era numărul germanilor şi al evreilor, care constituiau 23,60% din populație. Dintre germani doar 27% se născuseră în Budapesta, 42% dintre ei veneau din provincie iar restul de 31% din străinătate.

[1] Cele mai recente analize privind monarhia dualistă: Éva Somogyi, în A. Gerő (coord.), *A Monarchia kora – ma,* Budapesta, 2007, p. 109–122; Ágnes Deák, *„Nemzeti egyenjogúsítás." Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849-1860,* Budapesta, 2000, p. 59–80; H. Helczmanovszki, în W. R. Lee (coord.), *European Demography and Economic Growth,* Londra, 1979, p. 27–79; S. M. Eddie, *A pénzügyi függetlenség korlátai a vámunió szuverén államaiban: az Osztrák-Magyar Monarchia mint "adóunió" 1868 és 1911 között*, Aetas 1, 2004, p. 202–218; P. Hanák, A *Kert és a Műhely*, Budapesta, 1988, p. 17–63.

[2] Ideile aşa-zisei *nation-building* sunt legate în primul rând de numele lui J.G. Fichte şi se conturează în opera sa de bază, *Reden an die deutsche Nation,* Berlin, 1808. Mai târziu ele sunt întregite de o interpretare eronată a operei lui J. G. Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 4 vol., Berlin, 1784–1791, de către ideologi ai naționalismelor deja constituite, care trimit, vag, şi la opera lui Fichte.

[3] Problema istoriografiei, în general, constă în faptul că a luat ființă, ca ştiință, într-o epocă în care se defineau națiunile moderne, respectiv ideologiile acestora, bazate cel mai adesea pe o istorie inventată, al cărei scop era justificarea unor interese politice.

[4] În această perioadă, mişcările naționale de pe teritoriul Imperiului s-au dezvoltat diferit față de cele din Franța, Spania sau Rusia. În sprijinul aceleiaşi idei, nu trebuie uitat nici faptul că monarhia austro-ungară a permis funcționarea unui parlament croat, cu o largă autonomie. Iată de ce nu putem privi Imperiul ca un stat național clasic, aşa cum sugera Lucian Boia. În acest sens, L. Boia, *Două secole de mitologie națională,* Bucureşti, 2005, p. 63; http://www.glatzferenc.hu/upload/file/Historia/H2009-056%281%29.pdf .

[5] Adolf Hitler, născut într-un orăşel austriac din Austro-Ungaria, a locuit la Viena în tinerețe, dar ura capitala Imperiului nu doar din cauza greutăților din viața personală, ci şi din cauza multiculturalității acesteia, după cum reiese din mai multe scrisori ale sale. În acest sens, vezi: J. Lukacs, *The Hitler of History*, New York, 1997, p. 63–87, 189–213.

[6] Poetul şi politicianul Octavian Goga, cunoscut pentru convingerile sale naționaliste şi antisemite, caracteriza Budapesta de la începutul secolului al XX-lea drept un Babilon, fără caracteristici maghiare, ci doar evreieşti. Potrivit lui A. Miskolczy, *Románok a történelmi Magyarországon*, Budapesta, 2005, p. 164, 170, naționalismul şi antisemitismul lui Goga se reflectă foarte concret şi în opera sa rămasă în manuscris; O. Goga, f. a., *Încă o dată Alba Iulia*, Biblioteca Academiei Române, Bucureşti, ms. R. 4090, p. 31.

Avântul economic a determinat migrarea oamenilor din toate colţurile Imperiului spre capitale[7]. O politică de deznaţionalizarea activă, de care Imperiul Austro-Ungar a fost acuzat mai târziu, nu poate fi demonstrată. Pierderea identităţii fiind un proces dependent în totalitate de contextul cultural, asimilarea naţională a fost legată, în acest caz – ca în oricare parte a lumii – de nevoia de integrare socială individuală[8], ca fenomen firesc asociat dezvoltării societăţii[9].

Acelaşi aspect multinaţional-multicultural îl degajau (din cauza circulaţiei mărfurilor şi a persoanelor) şi localităţile din bazinul transilvănean[10], Banat, Crişana, valea Ierului şi a Someşului Inferior, unde convieţuiau aproape toate etniile Europei centrale şi de est de la începutul secolului al XX-lea.

În acest climat multinaţional-multicultural, foarte colorat, al începutului de secol XX, marcat de lupte politice între elitele naţionale/naţionaliste ale Imperiului[11], în paralel cu o dezvoltare economică nemaiîntâlnită până atunci, a

[7] În această perioadă, Budapesta devenise al doilea centru mondial al morăritului după Minnesota, iar Viena cel mai important centru al modei europene. Populaţia Budapestei ajunsese, la începutul secolului al XX-lea la 880.371 de locuitori, de la 275.000, înregistraţi în 1868. L. Marjanucz, *Magyarország ipartörténetének összefoglalása az I. világháborúig*, *www.magyarorszag.hu/orszaginfo/adatok/gazdasag /gazdasagtorteenet/gazdasagtortenet_1.html* ; N. Djuvara, *Civilizaţii şi tipare istorice*, Bucureşti, 2007, p. 112; A. Márkus, *Budapest építési és népesedési fejlődése 1880–1940 között*, *http://www.omikk.bme.hu/mee/ web/fajlok/1944-109-111.pdf* ; Gy. Kövér, *Az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó,* în A. Gerő (coord.), *A Monarchia kora – ma,* Budapesta, 2007, p. 44–73.

[8] Cel mai bun exemplu este oferit de industria construcţiilor: în 1880, 40% dintre zidari sunt germani, 9% slovaci şi 51% maghiari. Dintre sticlari 24% sunt germani, 15% slovaci, 61% maghiari, jumătate dintre aceştia de religie mozaică. „Dominaţia" gemană se poate observa în următoarele sectoare: cofetari 55 %, vânzători de cafea 30 % şi proprietari de restaurante 42 %. În domeniul comerţului şi al creditării pe lângă vechii burghezi în majoritate germani, în epoca dualistă sunt şi comercianţi aromâni, germani şi maghiari, şi cca. 66 % evrei. Kövér, *loc. cit*.

[9] Pentru fenomenul similar, petrecut şi în Bucureşti, pot cita chiar un exemplu din familia mea: sora străbunicului (unguroaică de religie romano-catolică) a emigrat în Regatul României la începutul secolului XX şi s-a măritat în Bucureşti cu un cetăţean de naţionalitate greacă, venit din Grecia. După câteva zeci de ani a devenit ortodoxă şi, amândoi, români din punct de vedere cultural, respectiv identitar. Acest articol este dedicat memoriei unuia dintre descendenţii lor.

[10] Este vorba despre adevărata Transilvanie (*Ultrasilvana terra* în secolele XI–XII; forma *Transsilvania* apare doar în 1462), la care se referă însuşi numele ţinutului. În ultimele decenii s-a răspândit concepţia greşită potrivit căreia Transilvania înseamnă teritoriile de la est de graniţa actuală dintre România şi Ungaria (adică zona Nireadului, a Ierului, a Crişanei, a Banatului şi bazinul Transilvaniei). E. Benkő, *Erdély*, în Gy. Kristó (coord.), *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, Budapesta, 1994, p. 188–192.

[11] Pentru mişcarea naţională a românilor din Austro-Ungaria cele mai importante momente sunt Memorandumul din 1892 (V. Branişte, *Amintiri din închisoare*, Bucureşti, 1972, p. 188.) şi publicarea cărţii lui A. C. Popovici, *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich*, Leipzig,1906, în care se combină ideile naţionalismului herderian şi cele ale lui Fichte, din secolul al XIX-lea, cu fantasmele rasiste ale secolului al XX-lea.

În fruntea mişcării naţionale româneşti de la începutul secolului al XX-lea s-au aflat două personalităţi care au făcut carieră politică şi după anul 1920: Iuliu Maniu şi Alexandru Vaida Voievod. La începutul secolului al XX-lea, Alexandru Vaida Voievod devenise unul dintre oamenii de încredere ai prinţului Franz Ferdinand, care pregătea abolirea dualismului şi desfiinţarea independenţei Ungariei în cadrul Monarhiei (A. Vaida-Voevod, *Memorii* IV, Cluj-Napoca, 1998, p. 60; Vaida-Voevod, *Memorii* I, Cluj-Napoca, 1994, p. 116).

studiat şi a devenit unul dintre importanţii arheologi transilvăneni, tânărul armean originar din Gherla[12], Márton Roska.

Şcoala arheologică de la Cluj. Şcoala condusă de Béla Pósta[13]

Dezvoltarea spiritului ştiinţific şi de cercetare a înregistrat un progres considerabil prin crearea, în 1859, a Asociaţiei Muzeului Ardelean[14], sub influenţa înfiinţării de către saşi, în 1840, a asociaţiei *Verein für Siebenbürgische Landeskunde*. Asociaţia a fost interesată în domenii diverse, de la ştiinţa istorică până la ştiinţele naturii, iar sub conducerea lui Brassai Sámuel anuarul asociaţiei s-a bucurat de o largă răspândire.

Arheologia transilvană, ca ştiinţă, a ajuns la un nivel profesionist (cel puţin teoretic) ca urmare a semnării, la 12 octombrie 1872, de către împăratul Franz Josef, a proiectului de lege care înfiinţa Universitatea „Franz Josef" din Cluj[15]. Cu această ocazie, Asociaţia Muzeului Ardelean şi-a predat toate fondurile documentare Universităţii; de acum înainte activitatea sa se va împleti cu cea a Universităţii, păstrându-şi totuşi independenţa. Prin combinarea celor două instituţii Clujul devine un oraş universitar de importanţă macroregională în care, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, 30% din populaţie era formată din profesori şi studenţi.

Conflictele politice reclamate mai târziu de partea română ca „politică de maghiarizare" s-au desfăşurat în special în jurul legii de şcolarizare a lui Albert Apponyi, denumită *Lex Apponyi,* votată în 1907, care prevedea mărirea salariilor învăţătorilor. Din cauza faptului că, de cele mai multe ori, şcoliile româneşti, aflate sub conducerea bisericii greco-catolice sau ortodoxe, nu aveau posibilităţi materiale pentru aplicarea acestei legi, au trebuit să accepte ajutorul statului maghiar. În schimbul acestuia, statul maghiar îşi rezerva dreptul de interveni în programul de învăţământ al şcolilor respective: practic, se cerea introducerea predării limbii maghiare, iar în cazul în care în aceste şcoli ponderea elevilor maghiari ajungea la 50% se stipula introducerea obligatorie a aceteia, însă numai în clasa respectivă. Pentru detalii, vezi Miskolczy, *op. cit*., p. 163.

Pe de altă parte, nici relaţiile naţionaliştilor români ardeleni cu România nu erau tocmai ideale. V. Branişte consemna în memoriile sale „...într-un an aceasta ne-a demoralizat mai mult pe noi, decât guvernele maghiare în timp de 50 de ani" (Branişte, *op. cit.*, p. 187).

În ceea ce priveşte gândirea politică a conducătorilor români din Transilvania, semnificativ este faptul că după 1 decembrie 1918, când a fost declarată unirea românilor din Banat, Ţara Ungurească şi Transilvania cu România, Consiliul Dirigent, condus de Iuliu Maniu, a (re)introdus legea naţionalităţilor din 1868 (aplicând-o acum în sens invers) (I. Maniu, *Patria de lux*, f. l., 2001, p. 16): un semn că „închisoarea popoarelor", vehiculată atât de înverşunat mai târziu, nu fusese atât de inumană înainte de 1918 nici chiar din punctul de vedere al legislaţiei privind minorităţile naţionale.

[12] Gherla, alături de Gheorgheni, Frumuşeni şi Dumbrăveni a fost unul dintre centrele armenilor transilvăneni, colonizaţi în Principatul Transilvaniei începând din 1637 până la mijlocul secolului al XVIII-lea. L. Ávedik, *Szabad királyi Erzsébetváros monographiája*, Gherla, 1896, p. 124–130; K. Szongott, *Szamosújvár sz. kir. Város monographiája*, Gherla, 1902; M. Tarisznyás, *Gyergyó történeti néprajza*, Budapesta, 1994.

[13] Pentru activitatea ştiinţifică şi şcoala arheologică condusă de Béla Pósta, vezi şi http://www.postabela.ro .

[14] Á. Egyed, CsSZMÉ, 2005, p. 233–241; T. A. Szabó, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai*, Cluj-Napoca, 1942.

[15] Szabó, *op. cit.,* p. 12.

Catedra de Arheologie a Universităţii a fost înfiinţată după sistemul germano-austriac, atribuindu-i-se o autonomie foarte largă[16]. Ei îi aparţineau biblioteca şi fondul documentar predate de Asociaţia Muzeului Ardelean, dar şi un institut de cercetare numit „Muzeul Naţional Ardelean de Arheologie şi Numismatică”. După o stagnare de aproape două decenii, activitatea catedrei a fost impulsionată de Béla Pósta, personalitate de marcă ale arheologiei maghiare de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul celui următor[17], arheolog expediţionar care a călătorit în Rusia pentru a identifica analogii pentru antichităţile maghiare[18]. El a fost numit în fruntea catedrei de arheologie a Universităţii din Cluj în anul 1898, chiar de către împăratul Franz Josef. După activitatea, lacunară din punct de vedere organizatoric, a lui Henrik Finály (1825–1989), sub conducerea lui B. Pósta au fost create structuri profesioniste şi s-a format o generaţie de arheologi de excepţie[19].

Încă de la instalarea la conducerea catedrei, Béla Pósta a pus mare accent pe aplicarea unor metode elementare de documentare arheologică, cum ar fi descrierea şi planul topografic, precum şi documentarea mormintelor prin desen şi fotografie. Tot el a atras atenţia în anul 1907 asupra greşelii de a se executa săpături arheologice pe secţiuni[20]. În cursurile sale universitare mai atrăgea atenţia asupra importanţei Bazinului Carpatic, pe care îl socotea o macroregiune intermediară între Est şi Vest[21]. În fiecare vară organiza cursuri pentru personalul care lucra în muzeele mici din provincie[22].

Învăţând din expediţiile sale, B. Pósta a încercat să înfiinţeze, la Kazan, un institut de cercetare care să aibă menirea de a cerceta antichităţile maghiare de dinainte de „cucerirea patriei” (*honfoglalás kora)*[23], după care a făcut eforturi mari de a înfiinţa Institutul Oriental de la Constantinopol[24]. În vederea realizării acestui proiect important, l-a trimis cu bursă la Paris şi Londra pe Balázs Létay, pentru a se

[16] În sistemul de învăţământ românesc „catedra” corespunde „facultăţii”.

[17] Despre şcoala arheologică a lui Béla Pósta, vezi Á. Buday, DolgSzeged, 1, 1929, p. 5–16; J. Banner, *DissArch* 5, 1963, p. 17–28; Cs. Csorba, ÉvkDebrecen, 1971, p. 117–146; I. Ferenczi, ErdMuz 66, 1999, 1–2, p. 56–63; Z. Vincze, *A Keleti Intézet Pósta Béla-i terve,* în S. Pál-Antal *et alii* (coord), *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Cluj-Napoca, 2003, p. 640–657; Idem, *Keresztény Magvető* (Cluj Napoca), 1, 2004, p. 58–73; P. Langó, *Amit elrejt a föld...A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*, Budapesta, 2007.

[18] Este vorba despre trei expediţii, organizate şi finanţate de groful Jenő Zichy la sfârşitul secolului al XIX-lea, în zonele estice ale Rusiei, la care a participat şi Béla Pósta. Vezi şi B. Pósta, *Régészeti tanulmányok az Oroszföldön (Archäologische Studien auf russischen Boden)*, în: *Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása (Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy)*, Budapesta-Leipzig, 1905, una dintre cele mai importante lucrări ale savantului.

[19] Totuşi, nemulţumit de primele rezultate, zece ani mai târziu, într-o scrisoare adresată lui Josef Hampel în 1906, Béla Pósta îşi aprecia astfel activitatea: „*Din 40 de ani de nimic este greu să faci ceva*”. Este adevărat că, un an mai târziu, în anuarul Asociaţiei Muzeului Ardelean, se arăta mult mai optimist cu privire la viitorul arheologiei transilvănene, v. Pósta, ErdMuz, 25, 1907, p. 230.

[20] Z. Vincze, ErdMuz, 64, 2002, p. 43.

[21] *Ibidem*, p. 34–39.

[22] Csorba, *op. cit*., p. 124–126.

[23] Á. Buday, DolgSzeged 1, 1925, p. 12.

[24] Z. Pallag, ÉvkDebrecen, 2003, p. 117–134.

specializa în orientalistică. Din păcate, prima mare conflagrație mondială a zădărnicit punerea în operă a ambițiosului proiect științific[25].

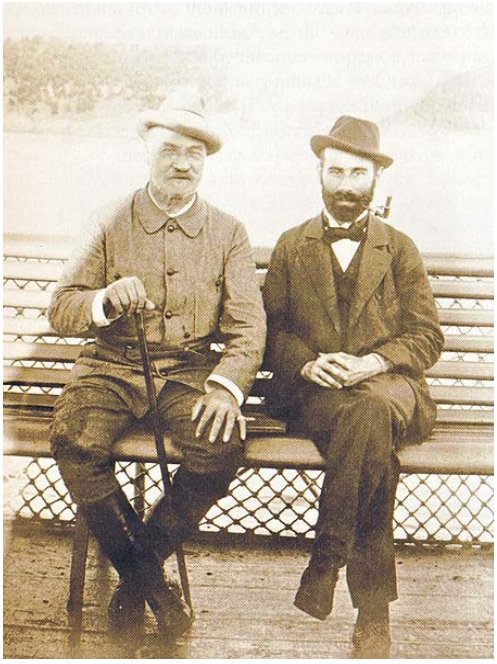

Fig. 1. Jenő Zichy (stânga) şi Béla Pósta (dreapta) în expediția din Rusia.

Odată cu apariția şcolii şi a elevilor lui B. Pósta (Márton Roska, István Kovács, Balázs Létay, Árpád Buday, Ferencz László, János Gulyás, János Banner), se poate vorbi despre începutul profesionalizării arheologiei în Transilvania. Săpăturile şi publicațiile lor au rămas, până la ora actuală, unele dintre cele mai importante repere ale arheologiei transilvănene, iar registrele de inventare aflate în Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei sunt şi acum o sursă de documentare foarte valoroasă. Prin săpăturile lui I. Kovács şi M. Roska au fost documentate, pentru prima oară în Transilvania, cultura vizigotă (necropola de la Sântana de Mureş), respectiv continuitatea culturală gepidică (necropolele de la Bandu de Câmpie şi Vereşmort) după marile transformări politico-militare din anul 567.

După dezmembrarea Austro-Ungariei, „şcoala Pósta" a fost desființată[26]. Cei mai mulți dintre elevii lui şi-au continuat activitatea arheologică la Seghedin, unde s-a transferat însăşi Universitatea (o parte din fondurile sale rămânând însă la Cluj),

[25] În jurul datei de 15 august 1914, cel care ar fi putut deveni coordonatorul acestui proiect, Balázs Létay, a căzut printre primii pe frontul din Galiția. Z. Vincze, *Korunk (Cluj-Napoca)*, 2004, 7, p. 25–58; J. Banner, ÉvkNyiregyháza 11, 1969, p. 219–225. De altminteri, proiectele lui Béla Pósta în această direcție nu au devenit nici până azi realitate.

[26] Banner, DissArch 5, 1963, p. 17–28.

iar prin János Banner[27] spiritul şcolii arheologice din Cluj s-a perpetuat şi la Catedra de Arheologie a Universităţii „Eötvös Lóránd” din Budapesta[28]. Alţii, ca István Kovács şi Márton Roska, au rămas la Cluj, devenind profesori sau asistenţi la Universitatea Ferdinand.

Viaţa şi activitatea lui Márton Roska

Despre viaţa şi activitatea lui Márton Roska au scris József Korek şi Zoltán Vincze, care au prelucrat unele materiale din arhive (multe fiind încă necercetate), atât la Cluj, cât şi la Budapesta[29].

Márton Roska s-a născut în ziua de 20 iunie 1880 la Cubleşu Someşan (jud. Cluj) şi a fost crescut în orfelinat. Evoluţia identităţii sale a fost marcată de dualitatea specifică armenilor transilvăneni: alături de originea sa armeană (pe care şi-a asumat-o ca identitate naţională), a considerat că limba sa maternă este maghiara. Identitatea sa a fost marcată de contextul socio-cultural specific epocii dualiste, dar şi de microregiunea cu specific multicultural în care a copilărit. Din această conjunctură derivă interesul lui faţă de limba, cultura şi obiceiurile populaţiei româneşti din zonă, cărora le-a consacrat mai multe studii etnografice[30].

În anul 1900, după examenul de bacalaureat, se înscrie la Facultatea de Filosofie, Litere şi Istorie. Nu trece nici măcar un an şi devine asistentul lui Béla Pósta, în scrisoarea de intenţie menţionând că „pe lângă limba maghiară vorbesc fluent limba română şi cunosc bine latina, respectiv germana”[31]. În 1903 devine asistent de cercetare în cadrul Institutului de Arheologie şi Numismatică al Institutului Ardelean. Pe lângă inventarierea pieselor provenite din săpături sau din descoperiri izolate, de numele lui Roska se leagă, în această perioadă, numeroase săpături de salvare de mică anvergură la Simeria Veche, Fizeşu Gherlii, Iclozel, Iclodu Mare, Balsa (Ungaria, jud. Szabolcs), Dezmir, Petroşani şi Zlatna[32]. În anul 1904 a terminat facultatea şi, pentru anul universitar 1905–1906, a fost numit asistent la catedra de arheologie, funcţie ulterior prelungită. În aceşti ani a strâns nenumărate obiecte provenite din descoperiri izolate de epocă preistorică şi epocă romană de la Cubleşu Someşan, Corneşti, Lacu, Feldioara, Cetan, Pintic etc. şi a

---

[27] I. Bóna, ETF 231, 2001, p. 72.

[28] Printre elevii, mai târziu colaboratori, ai lui J. Banner s-a numărat şi István Bóna (vezi publicaţiile lor despre săpăturile la tellul din epoca bronzului de la Békés-Várdomb: J. Banner, I. Bóna, *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés*, Budapesta, 1974), viitorul conducător al Catedrei de Arheologie a Universităţii „Eötvös Lóránd” din Budapesta. Astfel, spiritul şcolii lui B. Pósta continuă să patroneze învăţământul arheologic de la Universitatea „Eötvös Lóránd”, unde autorul acestor rânduri a avut posibilitatea de a studia în cadrul Şcolii Doctorale (re)înfiinţată după 1990 de către István Bóna. Pentru istoria Universităţii „Eötvös Lóránd”, vezi: G. Kalla, în Zs. Visy (coord.), *A magyar régészet az ezredfordulón*, Budapesta, 2002, p. 419–421.

[29] J. Korek, ArchÉrt 89, 1962, p. 89; Z. Vincze, Honismeret 33, 2005, 5, p. 7–15.

[30] Printre acestea, M. Roska, KözlCluj 3, 1943, 2, p. 186–189; Idem, KözlCluj 4, 1944, 1–2, p. 125–129.

[31] Vincze, *op. cit.*, p. 8.

[32] *Ibidem.*

îmbogăţit colecţia muzeului cu piese din Danemarca (insula Seeland) şi din Franţa (Saint Acheul). Tot în 1904 a fost trimis de către Béla Pósta la Deva, unde a sistematizat colecţiile muzeului[33].

Între timp, cariera sa universitară îşi urmează cursul. În 1908 a susţinut teza de doctorat cu privire la influenţa regiunilor mediteraneene asupra ritualurilor funerare din epoca neolitică în bazinul carpatic. În 1912 a fost avansat, iar în 1913 a obţinut abilitarea în paleoetnografie[34]. Până în anul 1914 a beneficiat de mai multe călătorii de studii în străinătate: în 1908 a avut o bursă europeană şi a vizitat muzeele din Berlin, Bruxelles şi Paris, iar în 1909 a vizitat muzeele din zona ceho-moraviană şi din Germania. În 1912 a participat la o săpătură la Frankfurt am Main, care-i prilejuieşte realizarea unei cercetări demonstrative, arătând cum trebuie investigat, documentat şi extras un schelet din mormânt. În acelaşi an participă şi la congresul internaţional de arheologie şi de antropologie de la München[35].

Dacă până în 1909 a avut rare prilejuri de a face săpături sistematice, limitându-se la săpături de mai mică întindere, după aceast an, în mai multe campanii şi sprijinit de mai multe asociaţii, a cercetat situri care au intrat în istoria arheologiei (tab. 1).

Tabelul 1

Săpăturile lui Márton Roska între anii 1910–1914

Localitate	***An***	***Datare***	***Caracterul sitului***
Periam/Perjámos	1910	epoca bronzului	tell
Cluj-Apahida/Kolozsvár-Apahida	1910	epoca romană	villa rustica
Turdaş/Tordos	1910	epoca neolitică	aşezare
Iclodu Mare/Nagyiklód	1910	epoca neolitică	aşezare
Periam/Perjámos	1911	epoca bronzului	tell
Cioclovina/Csoklovina	1911	epoca paleolitică	peşteră
Valea Nandrului/Nándorválya	1911	epoca neolitică	aşezare
Hunedoara/Vajdahunyad	1911	epoca arpadiană timpurie	necropolă
Moldoveneşti/Várfalva	1912	epoca arpadiană timpurie	necropolă
Gâmbaş/Marosgombás	1912	epoca scitică	necropolă
Gâmbaş/Marosgombás	1912	epoca avară	necropolă
Gâmbaş/Marosgombás	1912	secolul X p.Chr.	necropolă
Periam/Perjámos	1913	epoca bronzului	tell
Gâmbaş/Marosgombás	1913	epoca avară	necropolă
Gâmbaş/Marosgombás	1913	secolul X p.Chr.	necropolă
Igriţa/Igric	1913	?	aşezare (peşteră)
Suciu de Sus/Felsőszőcs	1913	epoca eneolitică	necropolă
Vinţu de Jos/Alsóvince	1913	?	?
Unirea Vereşmort/Marosveresmart	1914	epoca gepidică	necropolă

---

[33] Scrisoarea, pe care a adresat-o lui Béla Pósta, şeful său, este edificatoare. Vezi Vincze, *op. cit.*, p. 9.

[34] *Ibidem,* p. 10.

[35] M. Roska, ErdMúz 27, 1909, p. 351–352.

Declanşarea primului război mondial a curmat multe din planurile sale, printre care şi pe cele de a continua săpăturile la Gâmbaş şi Unirea-Vereşmort. Pe data de 15 martie 1915, M. Roska pleacă pe frontul din Galiţia, fiind mobilizat pe toată durata războiului şi ajungând la gradul de locotenent.

După ocuparea Clujului de către trupele româneşti (în preajma Crăciunului din 1918) au venit vremuri grele pentru M. Roska. După moartea directorului Institutului clujean, Béla Pósta, la conducerea sa ajunge Árpád Buday[36] care o predă autorităţilor române pe data de 14 mai 1919[37]. Universitatea, devenită acum românească, a menţinut o parte dintre angajaţii fostului institut, însă autorităţile au început acţiuni politice împotriva lor, în urma cărora M. Roska şi Á. Buday au fost arestaţi. După câteva zile au fost eliberaţi şi, în mai 1920, Tribunalul de Război i-a achitat.

În septembrie 1920, M. Roska a depus jurământul faţă de statul român, fiind însă retrogradat la funcţia de asistent. Abia în 1924 a fost avansat în funcţia de şef de lucrări în cadrul Institutului, în timp ce Á. Buday a fost numit şeful catedrei de arheologie la Seghedin. Mai târziu, Márton Roska a devenit membru în Comisiunea Monumentelor Istorice, Secţiunea pentru Transilvania. Dacă urmărim activitatea sa arheologică până în anul 1930, observăm că aceasta este una prodigioasă, mulţumită şi noului director al institutului, D. M. Theodorescu (rămas în funcţie între 1920 şi 1929). Despre influenţa acestuia asupra vieţii ştiinţifice din institut, M. Roska avea să scrie, peste două decenii: „Conducerea a fost preluată de străini şi, din fericire, în fruntea Institutului de Arheologie şi Numismatică a ajuns profesorul D. M. Theodorescu, un specialist remarcabil şi un coleg înţelegător şi nobil, care a înţeles foarte bine suferinţa noilor săi colegi, a apreciat trecutul lor ştiinţific, sub conducerea sa munca şi cercetarea au putut să (re)înceapă”[38]. Aceste rânduri ilustrează foarte bine faptul că, indiferent de epocă şi naţionalitate, linia de demarcaţie trebuie trasă în primul rând între *competenţă* şi *incompetenţă*, între *muncă* şi *indolenţă* şi, în acest sens, atât Theodorescu, cât şi Roska au fost specialişti de prim rang, *competenţi* şi *muncitori.* Opinia lui Roska despre *umanismul* şi *profesionalismul* lui Theodorescu este validată şi de rândurile lui János Herepey[39], scrise în 1955 la Kajdacs, după emigrarea sa din România. În acelaşi timp, se pare că între M. Roska şi întemeietorul şcolii româneşti de arheologie, Vasile Pârvan, au existat unele neînţelegeri[40].

[36] P. Sas, *Buday Árpád kolozsvári évei,* în S. Pál-Antal *et alii* (coord.), *op. cit.*, p. 495–505.

[37] Vincze, *op. cit.*, p. 11.

[38] M. Roska, KözlCluj 1, 1941, p. 3.

[39] J. Herepei, *Kolozsvár történeti földrajza*, Cluj-Napoca, 2004, p. 87–88.

[40] *„E deci o greşeală în scrisoarea d-voastre a crede că puteţi trata cu mine de la egal la egal, pe bază de răspunderi egale. D-voastră sunteţi unul din mulţii colaboratori ai Institutului naţional român de arheologie, încredinţat conducerii mele. Dacă d-voastră veţi pleca în Ungaria, va pleca nu 1:2 din arheologia Regatului Român, ci o parte mai mică la înlocuirea căreia noi lucrăm aici din plin prin creşterea de tineri cercetători serioşi în preistorie întâi cu studii în ţară, iar apoi perfecţionaţi în străinătate. Prin urmare, cred că d-voastră, ca un cetăţean leal al statului român şi ca un învăţat obiectiv, sunteţi dator a justifica situaţiunea d-voastre, foarte onorabilă, de şef de lucrări la o*

Fără îndoială, de cunoştinţele arheologice ale lui M. Roska şi I. Kovács era mare nevoie. Nimeni nu cunoştea mai bine materialul din depozite şi registrele arheologice. M. Roska a făcut şi schimb de materiale cu muzeele din Bucureşti, Iaşi, Timişoara şi a identificat mai multe situri la cererea lui H. Schroller din Braşov. De asemenea, a participat la jubileul de 50 de ani al Muzeului Naţional Secuiesc, unde a selectat pozele artefactelor din epoca neolitică, pe care D.M. Theodorescu le-a trimis Muzeului Naţional Maghiar din Budapesta. Tot el a fost cel care a selectat şi artefactele din săpătura de la Turdaş, care urmau a fi trimise la Universitatea din Gröningen (Olanda). În anul 1928 a susţinut examenul de limbă română, pe care l-a luat cu calificativul „excelent”.

Cea mai importantă activitate a sa a rămas, fără îndoială, cercetarea arheologică de teren. Cu sprijinul lui D. M. Theodorescu a săpat în foarte multe locuri, în special în situri din epocile străvechi, dar n-au lipsit nici cele din epoca migraţiilor şi din epoca arpadiană timpurie (secolele XI–XII) (tab. 2).

Tabelul 2

Săpăturile lui Márton Roska între anii 1920–1930

Localitate	***An***	***Datare***	***Caracterul sitului***
Periam	1921	epoca bronzului	tell
Cioclovina	1921	epoca paleolitică	nivel de locuire
Ohaba Ponor	1923	epoca paleolitică	nivel de locuire
Igriţa	1924	epoca paleolitică	nivel de locuire
Köröslór	1924	epoca paleolitică	nivel de locuire
Federi	1924	epoca paleolitică	nivel de locuire
Crăciunelu de Jos	1924	epoca paleolitică	nivel de locuire
Otomani	1924	epoca bronzului	tell
Valea lui Mihai	1924	epoca eneolitică	tell
Biharea-Ţiglărie	1924	epoca arpadiană timpurie	necropolă
Cioclovina	1925	epoca paleolitică	nivel de locuire
Biharea-Ţiglărie	1925	epoca arpadiană timpurie	necropolă
Ohaba Ponor	1925	epoca paleolitică	nivel de locuire
Otomani	1925	epoca bronzului	tell
Ohaba Ponor	1926	epoca paleolitică	nivel de locuire
Cioclovina	1927	epoca paleolitică	nivel de locuire

universitate română prin publicaţii ştiinţifice în organele româneşti. Atitudinea mea viitoare – de caracter oficial – faţă de d-voastră va depinde de împlinirea leală şi completă a acestei îndatoriri din partea d-voastre faţă de statul român al cărui funcţionar ştiinţific sunteţi”. V. Pârvan, *Corespondenţă şi acte,* Bucureşti, 1983, p. 275; M. Anghelinu, *Evoluţia gândirii teoretice în arheologia din România. Concepte şi modele aplicate în preistorie*, Târgovişte, 2003, p. 127, nota 397, consideră că Roska a ezitat să colaboreze cu revista creată de Pârvan, (Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie) ceea ce nu este în totalitate adevărat, ţinând cont că în chiar primele numere a publicat informaţii despre necropola din secolele XI–XII de la Biharea-Ţiglărie (vezi lista lucrărilor publicate de M. Roska, de la sfârşitul articolului). Mulţumesc domnului dr. Gheorghe Alexandru Niculescu pentru a-mi fi atras atenţia asupra scrisorii lui V. Pârvan către M. Roska, din care am citat mai sus. Ar fi interesant de aflat răspunsul arheologului ardelean.

Tabelul 2 (continuare)

Ohaba Ponor	1927	epoca paleolitică	nivel de locuire
Otomani	1927	epoca bronzului	tell
Cioclovina	1928	epoca paleolitică	nivel de locuire
Ohaba Ponor	1928	epoca paleolitică	nivel de locuire
Sita Buzăului	1928	epoca paleolitică	nivel de locuire
Gălăţeni	1928	epoca paleolitică	nivel de locuire
Basarabasa	1928	epoca paleolitică	nivel de locuire
Brotuna	1928	epoca paleolitică	nivel de locuire
Iosăşel	1928	epoca paleolitică	nivel de locuire
Periam	1928	epoca bronzului	tell
Ohaba Ponor	1929	epoca paleolitică	nivel de locuire
Vărşand	1930	epoca bronzului	tell
Vărşand	1930	epoca sarmatică	necropolă
Vărşand	1930	epoca arpadiană timpurie	necropolă

După demisia lui D. M. Theodorescu din funcţia de director al Institutului de Arheologie de la Cluj, în februarie 1929, au venit vremuri grele pentru M. Roska[41]. În anul 1930 a mai putut săpa cu sprijinul Comisiunii Monumentelor Istorice la Vărşand, însă după aceea nu a mai primit finanţări şi s-a ocupat numai cu publicarea unor materiale inedite, unele în reviste de mare prestigiu din străinătate. Noul director al Institutului, Emil Panaitescu, a avut obiecţii în ceea priveşte folosirea numelui de ***Roska*** (după Panaitescu, savantul ardelean trebuia să se semneze ***Roşca***) şi l-a şicanat pe Roska din cauza poziţiei pe care acesta o avea în conducerea Societăţii Muzeului Ardelean[42].

În perioada marii crize (1929–1933), M. Roska s-a ocupat mai ales de pregătirea pentru tipar a săpăturilor sale, sub forma unui repertoriu care va fi publicat abia în anul 1942. Pentru a evita atacurile personale împotriva lui, a cerut să fie pensionat şi a depus o cerere pentru o călătorie de studii, care nu i-a fost însă acceptată. Pe fondul acestor tensiuni şi pentru că publicase în volumul coordonat de către Miklós Asztalos cu privire la arheologia transilvăneană a secolului al X-lea[43], în cadrul unei conferinţe de presă a fost atacat de Constantin Daicoviciu, fiind apoi suspendat din activitatea universitară (11 iunie 1936)[44]. După mai multe percheziţii, la 13 noiembrie 1936 a fost condamnat la trei ani închisoare, obligat la plata a cinci mii lei şi a pierdut orice drept cetăţenesc pe durata pedepsei[45]. În ziua următoare, marele istoric român Nicolae Iorga a cerut suspendarea acestei decizii inumane[46]. În urma amnistiei, date cu ocazia zilei naţionale din acelaşi an, a fost eliberat pe

[41] În acest sens, vezi M. Roska, *op. cit.*, p. 3.
[42] Vincze, *op. cit.*, p. 13, citând documente din arhiva Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei.
[43] M. Roska, *A honfoglalás és Erdély*, în M. Asztalos (coord.), *A történeti Erdély*, Budapesta, 1936, p. 162–173.
[44] Vincze, *op. cit.*, p. 13.
[45] *Patria*, 14 noiembrie 1936. Informaţie preluată de la Vincze, *loc. cit.*
[46] *Neamul românesc,* 15 noiembrie 1936.

1 decembrie[47], însă la Universitate nu s-a mai putut întoarce, trebuind să părăsească România. În următorii patru ani a lucrat la universitatea din Debreţin (Ungaria) şi a publicat articole de arheologie preistorică în reviste din Finlanda şi Ungaria.

Schimbări majore au intervenit în viaţa lui Márton Roska după dictatul de la Viena din 30 august 1940. Din data de 19 octombrie 1940 a devenit directorul Institutului de Arheologie şi Numismatică şi profesor de arheologie preistorică la Universitate, care s-a întors de la Seghedin la Cluj. În activitatea acesteia s-a revenit la modelul german de organizare universitară: paralel cu catedra de arheologie (cu autonomie foarte largă) a fost reînfiinţat institutul de arheologie, legându-se astfel pregătirea teoretică cu cercetarea practică. Pe lângă munca de sistematizare şi înregistrare a materialului arheologic (unele necropole, săpate cu trei decenii înainte, nu fuseseră încă înregistrate), a reluat săpăturile de la Igriţa şi Aşchileu Mare, precum şi multe alte săpături, cu concursul noii generaţii de arheologi maghiari de la Cluj (Gyula László, Amália Mozsolics, Gyula Novák, Aladár Radnóti, Vilmos Schneller). A înfiinţat revista ***Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából*** (I–IV), primul număr fiind dedicat magistrului său, Béla Pósta. Primele săpături de la Dăbâca s-au făcut la iniţiativa lui M. Roska şi au fost puse în practică, împreună cu ridicarea topografică, de către Károly Chrettier[48].

Deoarece nu a mai întreprins atât de multe săpături ca în trecut, evident şi din cauza vârstei, în această perioadă M. Roska se concentrează asupra publicării celor mai importante lucrări ale sale[49].

Apropierea frontului de Cluj a zădărnicit din nou multe proiecte ştiinţifice, între care continuarea cronologică a repertoriului arheologic al Transilvaniei. În octombrie 1944 mai mulţi colegi ai lui Roska (Antal Pálfy, György Szabó) au fost deportaţi în Urali, de unde numai Gy. Szabó s-a întors, peste un an, restul colegilor refugiindu-se în Ungaria. Pe aceştia i-a urmat M. Roska şi nu s-a mai întors niciodată în „Grădina Zânelor” (denumirea romantică a Transilvaniei).

Ultimii ani de viaţă i-au fost destul de negri şi în Ungaria: nefiind membru al partidului comunist a fost marginalizat, ca şi alţi intelectuali, printre care cel important arheolog maghiar din perioada interbelică, Nándor Fettich, nevoit să lucreze ca zilier în construcţii în perioada în care Ungaria a fost condusă de către pro-moscovitul Mátyás Rákosi. La început, M. Roska a activat ca profesor la Universitatea din Seghedin, iar din 1950 la Institutul de Geologie, perioadă în care a executat săpături arheologice în munţii Bakony. În 1955, din cauza problemelor de sănătate, n-a mai putut onora invitaţia Institutului de Geologie de a executa

[47] *Keleti Újság,* 5 decembrie 1936, apud Vincze, *op. cit.,* p. 14.

[48] K. Crettier, KözlCluj 3, 1943, p. 197–208.

[49] Sub semnătura lui M. Roska, apar: *Torma Zsófia-gyűjteménye az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában (=Colecţia Sophia Torma din Muzeul Naţional de Arheologie şi Numismatică al Transilvaniei),* Cluj, 1941; *Erdély régészeti repertóriuma I. Őskor (=Repertoriul arheologic al Transilvaniei. I. Preistoria)*, Cluj, 1942.

săpături în zona Tokaj. Viaţa lui tulburată s-a încheiat pe data de 16 iulie 1961, fiind înmormântat în cimitirul Farkasrét (sectorul III) din Budapesta[50].

Prin multitudinea temelor abordate cu privire la diverse epoci istorice şi documentaţia extrem de vastă folosită în lucrările sale, prin caracterul echilibrat al opiniilor, prin respectul şi grija pentru patrimoniul cercetat (toate materialele arheologice rezultate din săpăturile lui au fost înregistrate şi ordonate, fiind şi azi accesibile în Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei), precum şi prin realizarea unui repertoriu arheologic folosit şi astăzi, Márton Roska constituie un exemplu demn de urmat pentru tinerii arheologi din România.

Săpături arheologice ale lui Márton Roska în situri din secolele X–XI

În cursul activităţii sale îndelungate, M. Roska a întreprins săpături arheologice în situri din epoci diferite (tab. 1–2), între care şi unele datate în secolele X–XI. El a investigat doar necropole, aşa cum era caracteristic arheologiei maghiare în vremea sa, deoarece cercetarea aşezărilor datate în aceste secole a început mult mai târziu din cauza concepţiei „nobiliare” de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului următor[51]. De numele său se leagă dezvelirea primelor necropole ale reşedinţelor comitatelor Regatului Maghiar medieval, respectiv cele de la Hunedoara şi Moldoveneşti, datate începând cu primele decenii ale secolului al XI-lea. De asemenea, a investigat de mai multe ori situl de la Gâmbaş şi a descoperit necropole scitice, avare şi din secolul al X-lea.

După anul 1920, ca angajat al Universităţii Ferdinand, M. Roska şi-a continuat cercetările arheologice privind secolele X–XI, dar nu în bazinul Transilvaniei, ci în zona Bihorului şi, mai târziu, la Vărşand (jud. Arad). Nu putem şti dacă orientarea săpăturilor sale spre aceste regiuni a fost contextuală sau/şi corespundea unui proiect de cercetare propriu, deoarece în Transilvania propriu-zisă asemenea demersuri nu au fost încurajate[52]. În acest sens, cel mai bun exemplu este oferit de cazul lui János Herepei, care a fost pârât lui D. M. Teodorescu (la rândul lui atacat de către unii profesori universitari „patrioţi” pentru a-l fi lăsat pe Herepei în zona necropolei din secolul al XII-lea ca să-i cerceteze pe înaintaşii săi „turanici”!), pentru că a strâns câteva inele de buclă cu capătul în formă de S[53],

---

[50] Korek, *loc. cit.*

[51] Cercetarea aşezărilor a fost îngreunată de faptul că ungurii cuceritori *(honfoglaló magyarság)* erau consideraţi nomazi şi, prin urmare, sălaşele lor nu puteau să lase urme. La aceasta se adaugă şi problemele financiare implicate de cercetare, deoarece aşezările puteau să se întindă pe mai multe hectare, a căror cercetare integrală ar fi presupus cheltuieli de nesusţinut (cel mai bun exemplu în acest sens este situl de la Hajdúdorog, Ungaria). Langó, *op. cit.,* p. 41–43.

[52] R. Harhoiu, *Das Miereschprogramm. Ein vergessenes Forschungsprojekt?*, EB-MSG 4, 2004, p. 159–162, menţionează existenţa unui program de cercetare, uitat după anul 1920. Precizăm că proiectul de cercetare respectiv, pe care Radu Harhoiu îl numeşte „Miereschprogramm”, era, de fapt, un „Szamosch-Miereshprogramm”, adică avea în vedere şi zona Someşului, nu doar pe cea a Mureşului.

[53] Piesele se află în Muzeul Naţional Maghiar din Budapesta. Publicate de E. Gáll, B. Gergely, *Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város 10–13. századi történetéhez (= Naşterea Clujului.*

dintr-o necropolă de secol XII de la Cluj-Piaţa Centrală[54]. Fără îndoială, cea mai importantă săpătură a sa cu privire la secolele X–XI ar fi fost cea de la Biharea-Ţiglărie[55] dacă această necropolă, săpată integral, ar fi fost publicată. Rămâne, în continuare, un mister de ce nu a publicat acest sit foarte important, nici între anii 1925–1940 şi nici între 1940–1944.

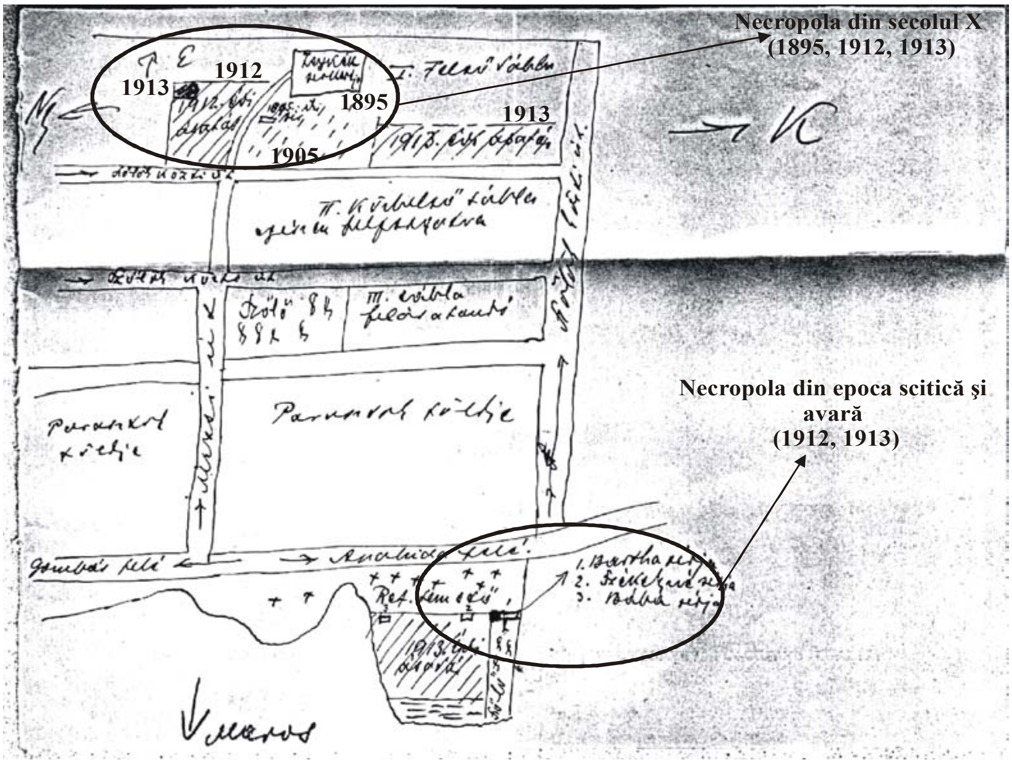

Fig. 2. Gâmbaş, jud. Alba. Schiţă topografică a siturilor scitice, avare şi din secolul al X-lea, identificate în 1912 şi 1913 (scrisoare adresată de M. Roska lui Béla Pósta).

Între cele două războaie mondiale, în anul 1930, M. Roska a făcut săpături şi la Vărşand, unde arheologi amatori de la începutul secolului mai făcuseră unele

Contribuţii la istoria oraşului în secolele X–XIII = The Birth of Cluj. Historical Data Related to the City's History from the 10th to the 13th Century), Cluj-Napoca, 2009, p. 151–156, pl. 58.

54 Herepei, *op. cit.*, p. 87–88.

55 M. Roska, *Recherches préhistoriques pendant l'année 1924,* Dacia 1, 1924, p. 297–316 (cu privire la necropola de la Biharea: p. 313); Idem, *Rapport préliminaire sur les fouilles archéologiques de l'année*, Dacia 2, 1925, p. 400–416 (cu privire la necropola de la Biharea: p. 403); M. Rusu, AISC 3, 1960, p. 7–25; S. Dumitraşcu, Crisia 13, 1983, p. 51–95; I. Bóna, *A honfoglaló magyarok az Erdélyi medencében,* în B. Köpeczi (coord.), *Erdély története* I, Budapesta, 1988, p. 194–237.

„cercetări”[56]. A descoperit 11 morminte din epoca arpadiană timpurie şi morminte din epoca sarmatică săpate într-un tell din epoca bronzului[57].

Se cuvine să menţionăm faptul că, de cele mai multe ori, Roska a realizat planul siturilor investigate, practică derivată din metodologia de cercetare deprinsă la şcoala de arheologie condusă de Béla Pósta:

Tabelul 3

Săpăturile lui Márton Roska în situri funerare din secolele X–XI

An	*Localitate*	*Datarea sitului*	*Nr. mormintelor*	*Anul publicării*	*Planul necropolei*
1911	Hunedoara	sec. XI	54	1913	Realizat
1912	Gâmbaş	sec. X	3	1927, 1936	–
1913	Moldoveneşti	sec. XI	54	1914	Realizat
1913	Gâmbaş	sec. X	3	Nepublicat	Realizat
1924–25	Biharea/Ţiglărie	sec. XI–XIII	506	Nepublicat	Realizat
1930	Vărşand	Sec. XI	11	1941	Realizat

Din tabelul care prezintă, în ordine cronologică, săpăturile lui Roska cu privire la secolele X–XI şi nivelul lor de documentare (tab. 3) se observă că a cercetat în primul rând necropole ale reşedinţelor comitatelor regale din secolele XI–XII (Biharea, Hunedoara şi Moldoveneşti), centre menţionate şi în izvoare narative. Menţionăm că M. Roska este primul arheolog profesionist care a avut posibilitatea de a cerceta acest tip de monumente arheologice[58] (trei cimitire care au caracter şi păgân şi creştin, intermediare între mormintele păgâne din secolul al X-lea, bogate în arme şi resturi de cai, şi cimitirele din jurul bisericii, înfiinţate ca urmare a decretelor regale de la sinodurile de la Szabolcs (1092), Tarcal (în jurul anului 1100) şi Strigonium (1104–1112/1113)[59]. Abia în anii 1941–1943 M. Roska şi-a îndreptat din nou atenţia asupra acestei epoci, delegându-l pe K. Chrettier să cerceteze cetatea de pământ de la Dăbâca[60].

Concepţia lui Márton Roska cu privire la secolele X–XI

Din secolul al XIX-lea şi până în 1944, când apare lucrarea lui Elemér Moór[61], o mare parte a istoriografiei maghiare a considerat că elementul cultural maghiar poate fi documentat în bazinul transilvănean doar din secolul XI, când se

[56] P. Medgyesi, Altum Castrum 4, 1995, p. 98–99.

[57] M. Roska, A gyulavarsándi (Arad m.) Laposhalom rétegtani viszonyai, FolArch 3–4, 1941, p. 45–61.

[58] Spre comparaţie, în alte zone ale bazinului carpatic (Slovacia, Ungaria) aceste cercetări au început abia acum câteva decenii. În acest sens, vezi: I. Bóna, *op. cit.*, p. 197.

[59] Decretul lui Ladislau I: *„Si quis… mortuos suos ad ecclesiam suam non sepeliret duodecim diebus pane et aqua poenitate in cippo”*; iar decretul lui Coloman Cărturarul: *“Sepultura christianorum non nisi in atriis ecclesiarum fiat”*. CIH, M1899. 56. l. art. 25, 116. l. art. 73.

[60] K. Chrettier a realizat ridicarea topografică a cetăţii, pe care ulterior a folosit-o şi echipa lui Ştefan Pascu. În acest sens, vezi: K. Chrettier, KözlCluj 3, 1943, p. 65–67.

[61] J. Karácsonyi, Katolikus Szemle 10, 1896, p. 456–483; E. Moór, *A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete*, Seghedin, 1944.

produce şi integrarea acestui spaţiu în Regatul Maghiar. Descoperirile arheologice de după 1895[62] şi lucrările lui József Hampel[63] au schimbat radical această concepţie istoriografică. În această „luptă" a istoricilor cu arheologii, rolul lucrărilor lui M. Roska a fost decisiv.

M. Roska s-a înscris în istoria cercetării secolului al XI-lea după săpăturile din 1911 şi 1912 de la Hunedoara şi Moldoveneşti, pe care le-a publicat rapid, în limbile maghiară şi franceză[64].

În continuare, prezentăm succint ideile enunţate în prima din aceste publicaţii[65]. După descrierea sintetică a mormintelor şi ilustrarea acestora, M. Roska realizează o analiză cronologică exemplară a datelor din teren, interpretând, pentru prima oară, descoperirile arheologice din bazinele Someşului şi Mureşului, drept semne ale migraţiei şi ale cuceririi acelui teritoriu de către „cuceritorii maghiari" în secolul al X-lea, epocă pe care el o numeşte „a conducătorilor" *(vezérek kora).* M. Roska a arătat foarte clar, contrar opiniilor exprimate anterior, că descoperiri caracteristice „cuceritorilor maghiari" pot fi documentate atât în regiunea Someşului Mic (Cluj, str. Zapolya), cât şi în zona Mureşului, la Gâmbaş şi Lopadea Nouă. De aici a tras concluzia, rămasă valabilă şi după nouă decenii, că „maghiarii cuceritori" au pătruns în aceste microregiuni încă din secolul al X-lea. Dacă urmărim evoluţia ştiinţifică a lui M. Roska, constatăm că bazele teoretice şi conceptuale ale lucrărilor apărute în 1927 şi 1936 erau deja conturate în publicaţia din 1913.

În cea de-a doua lucrare, apărută un an mai târziu, în care publică necropola de la Moldoveneşti[66], M. Roska alunecă spre o interpretare puternic istoricizantă, atitudine pe care nu o mai regăsim, într-o formă atât de clară, în nicio lucrare ulterioară a sa. De exemplu, el leagă descoperirile din zona Mureşului de „ungurii negri"[67] şi de secui, iar pe cele din zona Someşului Mic de „poporul regal" sau al marilor principi (*künde*)[68] din secolul al X-lea[69]. Ideea lui Roska de a aduce în

[62] K. Herepey, ArchÉrt 16, 1896, p. 426–430.

[63] J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III*, Braunschweig, 1905.

[64] M. Roska, *Árpádkori temető Vajdahunyadon (Sépulture de l'époque d'Arpad, à Vajdahunyad)*, DolgCluj 4, 1913, p. 166–198; Idem, *Árpád-kori temető Várfalván (Cimetière de l'époque des Árpádes à Várfalva)*, DolgCluj 5, 1914, p. 125–167, 168–187.

[65] Vezi mai sus, nota 64.

[66] *Ibidem*.

[67] Pentru problema Ungaria albă-Ungaria neagră, vezi Gy. Kristó, ActaUnivSzeged- AH 87, 1985, p. 11–17.

[68] Termenul *kündü* sau *kende* denumeşte prima funcţie în perioada dualităţii de putere, după modelul Chaganatului Chazar şi al structurilor timpurii vechi tiurcice, care caracteriza şi structura de putere maghiară din bazinul carpatic, deja în secolul al IX-lea şi, poate, cel puţin în prima jumătate a secolului al X-lea. *Kündü* fusese regele sacral, alături de de *gyla*, care deţinea puterea executivă, conducea armata. Despre existenţa acestei funcţii scrie Djaihani, care îl citează pe Ibn Rusta, dar informaţii în această privinţă avem şi de la Gardezi, care aminteşte că maghiarii au doi regi: *kündü* şi *gyla,* pe care îi respectă foarte mult. Rămâne neclar dacă această structură de putere a funcţionat şi în bazinul carpatic, la începutul secolului al X-lea. *Kündü* putea să fi fost Álmos, respectiv Kurszán, însă ultimul a participat şi la campanii militare apusene, fiind omorât de bavarezi, ceea ce contrazice teza

discuţie şi prezenţa secuilor pe valea Mureşului în secolul al X-lea fusese inspirată de un articol al lui Géza Nagy, din 1883[70]. Mai departe[71], Roska face o observaţie pe care arheologia medievală timpurie din România nu a prea luat-o în seamă, anume că, atât necropolele databile în secolul al X-lea, cât şi în cele din secolul al XI-lea, nu conţin mormintele unor eroi căzuţi în luptă[72], ci aparţin unor comunităţi stabilite în zonele respective. Defuncţii din necropolele datate cu monede (de la Ştefan I, Petru Orseolo, Aba Samuel, Andrei I, Bela I, Géza I, Solomon şi Ladislau I) din cursul secolului al XI-lea sunt de raportat la populaţia cetăţilor comitatelor (*várnép*), observaţie care a fost documentată mai târziu în mai multe locuri de pe teritoriul fostului Regat Maghiar medieval (România, Slovacia, Ungaria).

Fără îndoială, cea mai importantă operă a lui M. Roska legată de cercetarea secolelor X-XI, atât conceptual, cât şi ca dezvoltare teoretică, este *A honfoglalás és Erdély (=Epoca cuceririi şi Ardealul)*[73], apărută în sinteza lui Asztalos Miklós *A történeti Erdély (=Ardealul istoric)*. În afară de enumerarea şi descrierea descoperirilor din bazinul transilvănean (mai exact, nouă descoperiri funerare şi descoperiri izolate), Roska îşi afirmă foarte clar concepţia cultural-istoricizantă cu privire la aceste monumente arheologice (la fel ca toţi specialiştii din epoca sa). Cele mai importante idei ale sale privind secolul al X-lea, respectiv „epoca cuceririi patriei", exprimate încă din primele rânduri ale studiului, sunt următoarele:

1. Revizuirea esenţială a concepţiei cu privire la perioada de migraţie a comunităţilor „maghiare" în bazinul transilvănean. Amintim faptul că istoricii din secolul al XIX-lea[74] susţineau că migraţia maghiară (mai precis, ocuparea bazinului transilvănean) nu s-a petrecut în secolul al X-lea *(„a vezérek korában"*= în epoca conducătorilor), ci abia în perioada organizării statului maghiar de tip creştin-occidental (mai exact, după campania lui Ştefan cel Sfânt, din anul 1003, împotriva lui Gyla). M. Roska precizează foarte clar că aceste interpretări sunt contrazise de descoperirile arheologice caracteristice „maghiarilor cuceritori". În epoca sa, „maghiarul" din secolul al X-lea era identificat cu individul înmormântat cu arme

---

sacralităţii funcţiei, care nu participă efectiv în exercitarea puterii. În orice caz, la mijlocul secolului al X-lea, când Bulcsu l-a vizitat pe Constantin Porphirogenetul, împăratul bizantin, a povestit că ungurii sunt conduşi de un principe, în greacă *archon,* neamintind titulatura de *kündü,* amintind însă titulatura de *gyla* şi *karha,* respectiv nu precizează că principele nu participa efectiv la guvernare, ceea ce ar însemna ca până la mijlocul secolului al X-lea dualitatea puterii a dispărut. A. Róna-Tas, *A honfoglaló magyar nép*, Budapesta, 1997; Cs. Csaba, *Árpád népe*, Budapesta, 1997.

[69] Roska, *op. cit.,* p. 166.

[70] Pentru detalii privind activitatea lui G. Nagy, vezi Langó, *op. cit*., p. 35–38.

[71] Roska, *op. cit.*, p. 167.

[72] Surprinzătoare sunt rândurile unui arheolog de talia lui Mircea Rusu, care a susţinut că mormintele descoperite la Biharia-Şumuleu aparţin ungurilor căzuţi la asediul cetăţii lui Menumorut, informaţie tacit acceptată şi neamendată de Radu Popa. Acesta este un exemplu clasic de *„gemischte Argumentation"*. Vezi M. Rusu, *op. cit.,* p. 9; R. Popa, *Biharia* în *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, Bucureşti, 1994, p. 181.

[73] Vezi mai sus, nota 43.

[74] Karácsonyi, *op. cit.*, p. 456–483.

şi resturile calului, în timp ce despre defuncţii înmormântaţi fără arme se credea că sunt „slavii” cuceriţi. Această imagine a dăinuit în arheologia românească până azi, cu menţiunea că cei înmormântaţi fără arme sunt socotiţi de obicei a fi români şi creştini[75]. Cu toate acestea, ca expresie arheologică, chiar şi în zilele noastre, anumite aspecte ale ritului funerar şi vestigii ale culturii materiale sunt socotite a purta caracteristici „maghiare”[76], a căror răspândire chorologică poate fi urmărită din bazinul Vienei (Gnadendorf) până în bazinul transilvănean (Cluj, str. Zápolya sau Alba Iulia).

Considerăm necesar să facem o precizare cu privire la stadiul cercetării fenomenului cultural al „maghiarilor cuceritori” *(honfoglaló magyarság, Hungarian conquerors)*. Cultura arheologică a acestora nu poate fi clasificată drept una etnospecifică[77], ci mai degrabă ca o cultură regională (macroregională) ce caracteriza, în secolul al X-lea, spaţii întinse ale bazinului carpatic. Inventarul arheologic din secolul al X-lea, descoperit în bazinul carpatic (cunoscut în special din necropole), în mod sigur nu aparţine unei populaţii cu o identitate etnică omogenă (asemenea identităţi nu existau în perioada respectivă). Chiar şi izvoarele narative, foarte subiective de altfel, se referă la folosirea a două limbi şi fac precizări cu privire la asimilarea rapidă a populaţiilor de limbă slavă. Relaţiile dintre etnicitate şi cultura materială (în acest caz cultura arheologică) sunt mobile, instabile şi fluide (astfel, mormintele nu aduc dovezi clare în privinţa apartenenţei unui individ la o etnie sau alta). Inventarul arheologic nu atestă identităţi (etnice) diferite, ci, mai degrabă, prezintă semne, arheologic distincte, ce pot fi puse în legătură cu tradiţii, interferenţe, conexiuni de ordin cultural, raportabile doar indirect la acestea.

Se cuvine precizat faptul că orice fiinţă umană poate avea mai multe identităţi. În interpretarea datelor arheologice (în special a celor furnizate de contexte funerare), pot fi atribuite identităţi de ordin etnic (de exemplu: „avar”, „maghiar cuceritor”) în mod subiectiv, ţinând cont de faptul că în orice epocă puteau să aibă mai multă relevanţă alte criterii de autoidentificare, decât cele care caracterizează mai curând epoca modernă (secolele XVIII–XIX). Din acest punct de vedere, arheologia „epocii cuceririi” (*honfoglalás korának kutatása*) nu se referă

---

[75] Despre istoricul cercetării vezi: Langó, *op. cit.*, p. 61–135.

[76] F. Daim, E. Lauermann (coord.), *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*, Mainz, 2006; L. Révész, CAH, 2006, p. 297–302.

[77] În ceea ce priveşte etnicitatea, nu există păreri originale în arheologia românească (după cum nu prea există nici în alte ţări ale bazinului carpatic). În ultimii ani, câteva articole au încercat, în primul rând, să introducă în circuitul ştiinţific din România rezultate ale cercetărilor vest-europene în domeniu: J. Szűcs, *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Budapesta, 1997; F. Curta, ArhMed 4, 2002, p. 5–25; Cs. Bálint, Századok 140, 2006, 2, p. 277–347; V. A. Lăzărescu, ArhMed 7, 2008, p. 55–77; F. Curta, EMED 15, 2007, 2, p. 159–185; Gh. A. Niculescu, *Populaţia romanică dintre Dunăre şi Alpi în antichitatea târzie,* Bucureşti, 2009, p. 15-39. O sistematizare a problematicii relaţiei dintre *etnicitate* şi *cultura materială*, găsim la S. Jones, *The Archaelogy of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*, Londra, 1997, p. 106–127.

la maghiari, ci la „epoca cuceririi ţării” *(honfoglalás kora)*[78] sau la cuceritori *(honfoglalók)*, neavând, aşadar, o conotaţie etnică relativă. În bazinul carpatic, pe durata epocii medievale timpurii, nicio populaţie (al cărei nume apare în izvoare narative) nu poate fi asociată şi identificată cu un anume tip sau cu anumite tipuri antropologice şi niciun tip antropologic nu poate fi asociat cu o etnie anume[79]. Prin urmare, „maghiarul din secolul al X-lea” este acel individ care trăia pe teritoriul unei suprastructuri politice pomenite de izvoarele vremii (de exemplu, Constantin Porphyrogenetul) şi care poate fi definit arheologic prin cultura arheologică macroregională pe care o putem urmări din zona Vienei până în zona Alba Iulia. Rămâne un deziderat ca în viitor cercetarea diferitelor procese de aculturaţie, integrare sau asimilare desfăşurate în cursul secolului al X-lea, în urma cărora cultura arheologică a populaţiilor anterioare dispare încet sau repede şi/sau se produce integrarea acestora.

Izvoarele narative contemporane oferă informaţii certe cu privire la faptul că, după migraţie şi ocuparea microregiunilor bazinului carpatic, pe acest teritoriu a fost organizată o structură politică de sine stătătoare, care va reprezenta baza statului medieval maghiar, fără o conotaţie etnică concretă, însă cu conotaţii/implicaţii regionale şi sociale[80].

Aceste probleme nu au fost dezbătute în timpul vieţii lui Roska şi, din păcate, în arheologia (şi istoriografia) românească a epocii medievale timpurii este dezbătută în continuare cam tot la nivelul anilor în care scria Roska[81].

[78] Denumirea a fost folosită imediat după revoluţia din anul 1848 sub forma de *hont foglalni* (a ocupa patria). Cuvântul a fost inclus şi în dicţionarul lui Gergely Czuczor şi János Fogarasi. În literatura istorică termenul este folosit pentru prima oară în opera lui K. Szabó, *A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig,* Budapesta*,* 1869. G. Vékony, *Magyar Őstörténet-Magyar Honfoglalás*, Budapesta, 2005, p. 198.

[79] Din abundenta literatură de specialitate, menţionăm doar câteva lucrări ce se referă la spaţiul bazinului carpatic şi la epoca medievală timpurie, unde pot fi găsite şi alte trimiteri bibliografice: S. Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlage und Alternativen*, Berlin-New York, 2004; Bálint, *op. cit.,* 2006, p. 277–347; W. Pohl, *Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies,* în *V.* Spinei - C. Hrisban (coord.), *Eastern Central Europe in the Early Middle Ages. Conflicts, Migrations and Ethnic Processes,* Bucureşti-Brăila, 2009, p. 17–29. Despre cultura arheologică/culturile arheologice existentă/existente în bazinul transilvănean în secolul al X-lea, vezi E. Gáll, *Analysis and comparison of burial customs in the 10 th –11th century in the Transylvanian Basin, Crişana and Banat*, Dacia N.S. 48–49, 2004–2005, p. 335–454; E. Gáll, *A honfoglalás- és kora Árpád kori temetők és szórványleletek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban (= The analysis of the 10th and 11th centuries' burial sites and stray finds in Banat, Partium and the Transylvanian Basin)*, Doktori disszertáció, Budapesta, 2008, vol. I–III (http://doktori.btk.elte.hu/hist/gall/diss.pdf), p. 116–117, 401–407.

[80] În acest sens, este semnificativ faptul că, în secolul al XVIII-lea, una dintre personalităţile culturale ale vremii, Ádám Kollár, de origine slovac (însuşi Kollár aminteşte de multe ori aceasta), se socotea *hungarus,* ceea ce însemna locuitor *pe teritoriul statului maghiar*. D. Dümmert, *Kollár Ádám problémája,* în *Írástudók küzdelmei*, Budapest, 1987, p. 276–277.

[81] Continuă să aibă întâietate discuţiile cultural-istorice în care diferite izvoare (narative, etnografice, arheologice) sunt legate şi explicate cu ajutorul unui alt tip de izvor, şi din combinarea acestor surse (care nu prea au legătură între ele) se ajunge la o concluzie istorică. Cu privire la

2. A doua contribuție a lui M. Roska cu privire la fenomenele din secolul al X-lea are în vedere precizarea direcției de migrare maghiară spre bazinul transilvănean. În acest sens, el aduce în discuție numeroase exemple din preistorie şi din epoca migrațiilor, susținând că drumul urmat de unguri trecea prin pasurile Carpaților Orientali, în special prin pasul Oituzului. În sprijinul acestei idei, M. Roska aduce următoarele argumente:

2.1. Trecătorile din Carpații Răsăriteni, care legau zona Ghimeşului şi a Oituzului de Moldova, erau cunoscute şi folosite de diferite populații, încă din neolitic. În legătură cu importanța drumului, trebuie menționat faptul că acesta se află în vecinătatea salinelor de la Târgu Ocna. În sprijinul acestei idei, aduce un argument lingvistic şi anume sufixul -*tuz* care, în opinia sa, se referă la sare.

2.2. Printre argumentele arheologice, M. Roska aminteşte cercetările din Secuime, mai precis, descoperirea de la Eresteghin din anul 1908[82].

Din mai multe puncte de vedere, concepția istorico-arheologică a lui Márton Roska poate fi atacată, însă trebuie reținut că observațiile sale cu privire la folosirea drumurilor cu direcția est-vest[83] în cursul istoriei sunt corecte. Cele mai concrete cazuri sunt înregistrate, atât în secolul al XI-lea, cât şi în timpul invaziei mongole din 1241, când au fost folosite tot pasurile din Carpații Orientali, cu precizarea că atunci a fost vorba despre trecătorile de la Tătar, Bărgău, Bicaz, Radna, Bodza, pe care Roska nu le pomeneşte.

Nu dorim să abordăm aici problematica lingvistică ridicată de interpretarea dată de M. Roska toponimului *Oituz,* însă din punct de vedere arheologic avem câteva observații:

1. Scărița de la Eresteghin se încadrează tipologic în categoria scărițelor trapezoidale, cu bumbi între talpă şi bare (tip III, subtip 1)[84]. László Kovács a demonstrat foarte clar că aceste tipuri de scărițe nu au fost folosite înainte de a doua jumătate a secolului al X-lea[85]. Prin urmare, această descoperire nu poate fi pusă în legătură cu migrația maghiară de la sfârşitul secolului al IX-lea.

2. M. Roska nu a luat în considerare posibilitatea altor migrații sau atacuri dinspre est spre bazinul transilvănean, mai târziu, în secolul al X-lea, deşi asemenea momente ne sunt cunoscute din izvoarele narative. Pe baza unor categorii de artefacte, cum sunt zăbalele realizate dintr-o bară, care apar într-o cantitate mai mare în necropolele din sudul Transilvaniei (Alba-Iulia – Stația de Salvare: 1 exemplar; Orăştie: 2 exemplare) decât în restul bazinului carpatic, se poate presupune deplasarea unei populații dinspre est în bazinul carpatic, în a doua jumătate a secolului al X-lea.

argumentarea mixtă (gemischte Argumentation) din punct de vedere al arheologiei est-europene vezi: Cs. Bálint, *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*, Szeged, 1995, p. 245–246.

[82] Gáll, *op. cit.*, II, p. 24–25.

[83] Aceasta a fost probabil influența lui Pósta asupra lui Roska, care considera că macroregiunea bazinul carpatic a fost o zonă de legătură între estul şi vestul continentului.

[84] Gáll, *op. cit.*, I, p. 339, tab. A. 5., planşa tipologică 38.

[85] L. Kovács, AAH, 1986, p. 195–225.

Ideea lui Roska că *Ţinutul Secuiesc* a fost ocupată în secolul al X-lea[86] derivă din faptul că acest teritoriu este unul de graniţă. Istoriografia maghiară şi cea română tratează în mod diferit această situaţie. În timp ce istoriografia maghiară face deosebirea între „zone de habitat" şi „zone de graniţă" şi în cazul secolului al X-lea, istoriografia română nu utilizează aceste concepte. Pentru noi este clar că bazinele Someşului şi Mureşului nu pot fi socotite *„zonă de graniţă"* (*gyepű* în literatura de specialitate maghiară) din cauza densităţii mari a descoperirilor arheologice. Pe baza câtorva descoperiri răzleţe putem presupune existenţa unui sistem asemănător celui din perioada avară, când în jurul habitatului „avar" au fost aşezate grupuri slave de origini diferite. Descoperirile de la Frumuşeni (monedă perforată de la Leon al VI-lea Înţeleptul (886–916), Jigodin în zona Ciucului[87] şi cele de la Eresteghin şi Sfântu Gheorghe[88] par să contureze zona de graniţă estică, care se aseamănă, din punct de vedere arheologic, cu zona vestică a bazinului carpatic (Őrség, azi Oberwart, Austria) şi cu zona din jurul localităţii Enns (Austria). În opinia lui M. Roska, din secolul al XI-lea zona de graniţă estică se lărgeşte odată cu habitatul. Această ipoteză nu poate fi încă verificată din punct de vedere arheologic[89], pe de o parte, din cauza caracteristicilor geografice ale zonei, care fac dificilă cercetarea ei. Pe de altă parte, insuficienţa cercetărilor arheologice se explică şi prin lipsa de personal specializat şi de finanţare[90], precum şi prin faptul că nici descoperirile de până acum nu au fost publicate[91].

Lucrarea lui Roska din anul 1936 a reprezentat un progres important pentru cercetare. Absenţa dezbaterii cu privire la fenomenul de aculturaţie şi de integrare a altor populaţii/popoare (slavi de vest, cabari), deşi avea la dispoziţie informaţii narative[92], este una dintre carenţele acestei lucrări. Spre exemplu, lipseşte o discuţie asupra problemei aculturaţiei şi a integrării populaţiilor aflate în bazinul transilvănean în secolul al X-lea, deşi toponimele slave vechi din bazinul

[86] M. Roska, *A honfoglalás és Erdély,* în M. Asztalos (coord.), *op. cit.,* p. 171.

[87] Gáll, *op. cit.*, II, p. 24–25.

[88] Z. Székely, *Adatok a Székelyföld népvándorlás korához*, Sfântu Gheorghe, 1945, p. 1–15; Gy. László, *A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben*, Cluj, 1943, p. 82, fig. XV/3–4.

[89] Un complex arheologic, săpat la Sâncrăieni (jud. Harghita) de către István Botár, ar putea fi datat în secolul al XI-lea. Nu putem fi de acord cu autorul săpăturii, care îl datează în secolul al X-lea, pe baza unui artefact antrenat în acest complex. Mulţumim pentru informaţii colegului István Botár, de la Muzeul Secuiesc din Miercurea Ciuc.

[90] Primul arheolog a fost angajat abia în 2007 la Muzeul din Gheorgheni (Andrea Demjén), iar în Muzeul Secuiesc din Miercurea Ciuc din 1990 până în 2004 nu au lucrat arheologi.

[91] Descoperirile izolate de ceramică databilă în secolele VIII–XI din bazinul Ciucului nu au fost publicate nici până acum, iar documentaţia unui cimitir de incineraţie de la Lăzarea (bazinul Giurgeului), săpat în anii '60 ai secolului trecut, a fost recuperată recent. Din acest motiv, bazinele Giurgeu şi Ciuc sunt pete albe pe hărţile arheologice privind secolele V–XI.

[92] Theotmar din Salzburg, în F. Lošek, *Monumenta Germaniae Historica*, Hanovra, 1997, p. 150, rândurile 10–13; Regino, *Reginonis abbatis Prumiensis chronicon cum continuatione Treverensi*, în B. Köpeczi, L. Pók (coord.), *Világirodalmi kisenciklopédia II,* an 1976, Budapesta, p. 35.

Mureşului i-ar fi putut atrage atenţia[93]. Însă nu îi putem reproşa integral lui Roska această omisiune, întrucât problema nu a fost examinată nici până în zilele noastre, din cauza absenţei analizelor antropologice şi arheogenetice[94]. Menţionăm în continuare câteva date arheologice cu privire la aculturaţia unor indivizi din cimitirul de la Alba Iulia – Staţia de salvare. În mormântul 1 din secţiunea IV, care conţinea şi resturile calului, defunctul a fost depus în direcţia E-V şi a fost acoperit cu material litic, situaţie ce nu se regăseşte în alte morminte cu depuneri ale resturilor calului (fig. 3).

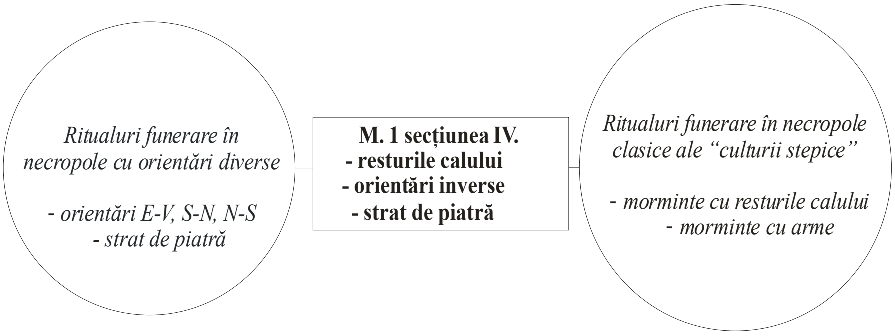

Fig. 3. Alba Iulia – Staţia de salvare. Semne arheologice ale procesului de aculturaţie.

În anul 1943, M. Roska a publicat două descoperiri izolate de la Periam[95]. Prima provine din strada Poştei Vechi, unde au fost găsite două scăriţe de şa şi un inel de tâmplă (care între timp a dispărut), iar cealaltă din situl Şanţuri, dintre straturile deranjate ale tellului din epoca bronzului şi cele din secolele XV–XVI, şi constă într-o aplică din secolul al X-lea găsită alături de câteva artefacte pe care le-a datat în epoca avară. Analizând scăriţele de şa, a observat proeminenţele sub formă de buton între bare şi talpa scăriţei, pentru care a identificat analogii tipologice (Szentes-Naphegy, Kecskemét-Magyari tanya, Székesfehérvár-Demkóhegy). Aceste scăriţe de şa, numite mai târziu „de tip trapezoidal", sunt decorate prin încrustare pe o parte a barelor. M. Roska a realizat şi un mic repertoriu al scăriţelor decorate din secolul al X-lea, fără însă a observa deosebiri între tipurile de decorare. Primele scăriţe decorate, după cum menţionează Roska,

[93] În acest sens, în aceeaşi perioadă, a apărut şi una dintre cele mai importante analize de toponimie: I. Kniezsa, *Magyarország népei a XI.században*, în S. Jusztinián (coord.), *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján*, Budapesta, 1938, p. 367–454.

[94] De exemplu, în cazul necropolei de la Alba-Iulia, str. Brânduşei, lipsa analizelor antropologice şi arheogenetice ne privează de date importante. Vezi A. Dragotă, G. T. Rustoiu, M. Drîmbărean, V. Deleanu, S. Oţa, *Necropola medieval timpurie de la Alba-Iulia str. Brânduşei. Cercetările arheologice din anii 1997-2008*, Alba Iulia, 2009. Pentru observaţii cu privire la ritualurile funerare, legăturile culturale şi analiza orizontal-stratigrafică a necropolei, vezi E. Gáll, *op. cit.,* p. 343–347, 352–359, 392–393 şi pl. 35.

[95] M. Roska, *Perjámosi leletek I-II (Funde von Perjámos)*, KözlCluj 3, 1943, p. 140–143.

au fost documentate la Immenstadt. În partea a doua a lucrării, pe lângă descoperirile din epoca migraţiilor, a publicat şi o aplică de centură, decorată, pe care o datează, corect, în secolul al X-lea.

Un alt articol important al lui Roska cu privire la problema difuziunii culturale[96] şi/sau relaţiile comerciale din secolele X–XI este cel despre buterola de spadă de la Alba Iulia (context arheologic necunoscut), ajunsă în Muzeul din Cluj în anul 1943[97]. După o descriere minuţioasă a piesei şi a analogiilor sale foarte apropiate din bazinul carpatic (Beszterec, Székesfehérvár-Demkóhegy), autorul atrage atenţia asupra unor similitudini din zona balcanică: Madara, Rupkite-Grădişte, cea mai apropiată fiind însă cea de la Biljarsk, pe Volga. În zona germană a găsit o analogie, doar în ceea ce priveşte forma piesei, în mormântul 125 de la Linkuhnen, şi specifică faptul că buterolele ajurate din zona nordică pot fi încadrate într-o altă grupă tipologică[98]. Pentru aceste cazuri, pe baza analizelor lui P. Paulsen, V. Reinerth, T.J. Arne, N. Fettich ş.a., Roska a observat asemănări privind ornamentaţia pieselor la Krasnojarsk, Treyden, Gotland, Öland, Kurland[99]. În continuare, el analizează motivele ornamentale aflate pe buterolă, găsind analogii în diferite medii culturale din est (zona Minusinsk), respectiv din zona est-europeană. După această analiză tipologică şi culturală, Roska formulează trei întrebări importante: unde a fost confecţionată buterola, în ce mod a ajuns la Alba Iulia, respectiv care este încadrarea ei cronologică?

Preluând rezultatele analizei lui Peter Paulsen[100], M. Roska este de acord că aceste tipuri de arme puteau să ajungă în Transilvania din zona Prusiei Orientale, însă aici intră într-o dilemă, neputând să decidă dacă prezenţa aceastei arme este rodul comerţului sau al migraţiei şi al cuceririi maghiare? Citām: „în această privinţă trebuie să analizăm dacă această piesă a fost adusă de înşişi maghiarii cuceritori, prin pasul Verecke, sau a ajuns în ţara noastră pe acel drum comercial care se ramifică din drumurile comerciale din zonele Elba, Oder, Vistula şi de aici merge spre Dunăre”[101].

---

[96] Este vorba de teoria dezvoltată de către F. Boas, *The Mind of Primitive Man,* New York, 1911; W. R. Goldschmidt (coord.), *The Anthropology of Franz Boas. Essays on on the Centennial of His Birth*, locul, 1959.

[97] M. Roska, *A gyulafehérvári (Alba Iulia, Alsófehér M.) viking bronzkardokvég (Das Wikinger Ortband aus bronze von Gyulafehérvár [Alba Iulia] kom. Alsó-Fehér [Alba de Jos])*, KözlCluj 4, 1944, p. 102–108.

[98] O dezbatere modernă a acestei probleme vezi la Ch. Hedenstierna Johnson, *The Birka Warrior. The material culture of a martial society*, Doctoral Thesis in Archaeological Science at Stockholm University, Stockholm, 2006, p. 89–92.

[99] Aceste date şi analize arată că M. Roska era la curent cu literatura arheologică europeană a anilor ’30–’40 (cel puţin cu literatura scandinavă, germană şi rusă).

[100] P. Paulsen, *Wikingerfunde aus Ungarn im Lichte der Nord- und Westeuropäischen Frühgeschichte (= Magyarországi viking leletek),* ArchHung 12, 1933, p.

[101] În original: „*ebben a tekintetben mérlegelnünk kell, hogy vajon a honfoglalás rendjén a Vereckei szoroson bevonuló magyarság hozta-e magával vagy pedig a honfoglalás tényének befejezése után észak felől azon a kereskedelmi úton jutott hazánkba, amely az Elba, Odera és Visztula mentén haladó kereskedelmi útakból ágazik el Észak-Magyarország felé s innét a Dunának tart”*. Vezi, Roska, *op. cit.*, p. 108.

De fapt, această formulare este retorică deoarece în rândurile următoare, preluând rezultatele lui P. Paulsen şi G. László, M. Roska datează piesa la începutul secolului al XI-lea şi, în nota caracteristică gândirii epocii, o leagă de un „viteaz” al lui Ştefan I cel Sfânt (1001–1038) de după campania acestuia din 1003. Putem fi de acord cu datarea propusă de Roska, cu menţiunea că analogiile foarte apropiate buterolei, din bazinul carpatic, pot fi datate mai timpuriu, prin urmare buterola putea să ajungă la Alba Iulia şi dinspre sud (aşa cum arată multe descoperiri din Bulgaria). Din punct de vedere cronologic, piesa se poate încadra în a doua jumătate a secolului al X-lea – începutul secolului al XI-lea[102].

Acesta a fost ultimul articol important cu privire la cercetarea arheologică a secolelor X–XI care se leagă de numele lui M. Roska. După retragerea sa în Ungaria (1944), fiind lipsit de posibilitatea unei legături directe cu materialul arheologic, nu şi-a mai putut continua cercetările privind această perioadă în Transilvania. A fost unul dintre marile sale regrete.

*

Deşi a fost şi etnograf, Márton Roska a rămas un arheolog care n-a supralicitat izvoarele arheologice şi nu s-a lăsat prea des atras în capcana *gemischte Argumentation,* abordare foarte apreciată în secolul trecut, în care a căzut mai mereu, de exemplu, Gyula László[103], una dintre figurile marcante ale arheologiei maghiare de după deceniile trei-patru ale secolului al XX-lea.

Atitudinea critică şi concluziile rezervate, fără supralicitarea materialului arheologic (unele dintre contribuţiile sale au rămas valabile până la ora actuală!), documentarea bibliografică extrem de cuprinzătoare, varietatea tematică a săpăturilor, calitatea lucrărilor publicate (între care un repertoriu arheologic pentru epoca preistorică), folosite şi azi de specialişti, inaugurarea unei direcţii de cercetare în arheologia medievală (cercetarea necropolelor primelor centre de comitat ale Regatului Ungariei din secolul al XI-lea), grija faţă de patrimoniului cercetat (inventarul arheologic rezultat din săpăturile lui este înregistrat integral şi ordonat, fiind accesibil în Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei) – constituie, fără îndoială, caracteristicile pozitive cele mai de seamă ale unei cariere profesionale exemplare, care ar trebui să inspire şi să îndemne noile generaţii spre o activitate cel puţin comparabilă, prin rezultate. Márton Roska rămâne un exemplu de excelenţă profesională, demnă de urmat pentru tinerii arheologi din România care cercetează epoca medievală timpurie, cărora le revine misiunea de a sfărâma izolaţionismul ştiinţific impus în perioada naţional-comunistă.

[102] E. Gáll, *Az Erdélyi-medence, Partium és Bánság 10–11. század sír- és szórvány fegyverleleteinek elemzése (An analysis of the grave and stray weapon finds of the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat from the 10th-11th Centuries)*, HK, 119, 2007, 2, p. 395–474.

[103] Exemplul lui László a fost urmat de foarte mulţi reprezentanţi ai şcolilor arheologice est-europene. Despre activitatea lui Gyula László: I. Balassa, *László Gyula életútja*, în I. Balassa (coord.), *László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv*, Budapesta, 2001, p. 9–136.

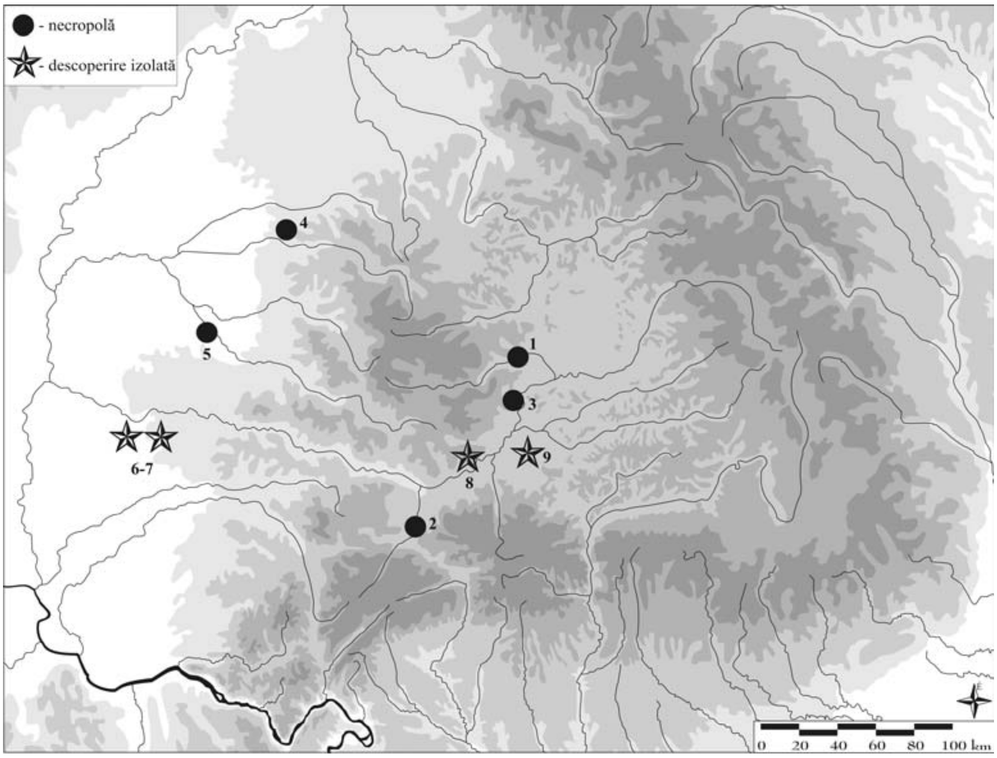

Fig. 4. Săpăturile arheologice şi descoperirile izolate din sec. X–XI, publicate de Márton Roska: 1. Moldoveneşti; 2. Hunedoara; 3. Gâmbaş; 4. Biharea; 5. Vărşand; 6–7. Periam; 8. Alba Iulia; 9. Heria.

Lucrările lui Márton Roska despre secolele X–XI

1. M. Roska, *Árpádkori temető Vajdahunyadon (Sepulture de l'epoque d'Arpad, á Vajdahunyad)*, DolgCluj 4, 1913, p. 166–198.

2. M. Roska, *Árpád-kori temető Várfalván (Cimetiere de l'époque des Árpádes á Várfalva)*, DolgCluj 5, 125–167, p. 168–187.

3. M. Roska, *Recherches préhistoriques pendant l'année 1924,* Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie I, 1924, p. 297–316 (cu privire la necropola de la Biharea: p. 313).

4. M. Roska, *Rapport préliminaire sur les fouilles archéologiques de l'année*, Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie II, p. 400–416 (cu privire la necropola de la Biharea: p. 403).

5. M. Roska, *Emlékek a magyarság erdélyi honfoglalásához*. Márki Emlékkönyv (Cluj), 1927. p. 132–138.

6. M. Roska, *A honfoglalás és Erdély*, în Asztalos M. (coord.), *A történeti Erdély*, Budapesta, 1936, p. 162–173.

7. M. Roska, *A gyulavarsándi (Arad m.) Laposhalom rétegtani viszonyai*, FolArch 3–4, 1941, p. 45–61.
8. M. Roska, *Perjámosi leletek I-II (Funde von Perjámos)*, KözlCluj 3, 1943, p. 140–143.
9. M. Roska, *A hari (Hiria, Alsó-Fehér vm.) honfoglaláskori sírlelet (Der landnahmezeitliche Grabfund von Hari [Hiria, kom. Alsó-Fehér, Alba de Jos])*, KözlCluj 4, 1944, p. 97–101.
10. M. Roska, *A gyulafehérvári (Alba Iulia, Alsófehér M.) viking bronzkardokvég (Das Wikinger Ortband aus bronze von Gyulafehérvár [Alba Iulia] kom. Alsó-Fehér [Alba de Jos])*, KözlCluj 4, 1944, p. 102–108.

Márton Roska und die Erforschung des 10. und 11. Jahrhunderts

Der 1872 gegründete archäologische Lehrstuhl von Kolozsvár wurde unter der Leitung von Béla Pósta zu einem der wichtigsten Zentren im Königreich Ungarn. Márton Roska ist bis auf dem heutigen Tag einer der bekanntesten Vertreter dieser archäologischen Schule. Er hat nicht nur zahlreiche Ausgrabungen gemacht, sondern veröffentlichte wichtige Arbeiten, welche bis heute noch oft zitiert werden. Obwohl Márton Roska vor allem auf dem Gebiet der Urgeschichte wirkte, waren die Forschungen des aus Magyarköblös stammenden Archäologen auf dem Gebiet der ungarischen Landnahmezeit bzw. Staatsgründung auch sehr wichtig. Roska führte seine bedeutendsten Ausgrabungen in den Gräberfelder des 11. Jahrhunderts von Vajdahunyad und Várfalva, sowie legte einen Gräberfeldteil aus dem 10. Jahrhundert mit 12 Gräber frei. Er veröffentlichte sie einige Jahre nach ihrer Freilegung.

Das wichtigste Ziel dieses Aufsatzes ist die Analyse der mit dem 10. bis 11. Jahrhundert beschäftigenden Abhandlungen von Márton Roska. Was wurde aus seinen Ergebnissen von der Forschung angenommen und welche Elemente waren, die die früheren Untersuchungen veränderten?

Im Aufsatz probiert man diese Fragen in Hinsicht von erster (1913) bis zu seiner letzten Abhandlung (1944) über diese Epoche zu beantworten.

FIŞELE STRATIGRAFICE („CONTEXT SHEETS") ÎN SĂPĂTURA ARHEOLOGICĂ. PERSPECTIVE CRITICE

CĂTĂLIN PAVEL

Articolul discută o componentă importantă a **documentaţiei scrise** a **săpăturii arheologice**, anume fişele de **unitate stratigrafică** (fişe US). Perspective critice asupra lor sunt poate necesare mai mult ca oricând acum, când sub influenţa modelului european, cu care se află într-un proces de **sincronizare** rapidă, arheologii români îşi vor pune problema adoptării lor.[1]

1. Prin documentaţia scrisă, arheologul descrie, în timpul săpăturii arheologice, depunerile şi complexele descoperite şi procesele interpretative care au călăuzit săpătura.[2] Împreună cu fotografiile şi desenele de profile, planuri şi artefacte, pe de o parte, şi bazele de date, de obicei integrate cartografic printr-o aplicaţie GIS, pe de alta, documentaţia scrisă este expresia obligaţiilor metodologice şi deontologice a arheologului. Pe măsură ce săpătura avansează, arheologul, angajat într-un „experiment irepetabil", anulează situl material, dar îl transferă pe hârtie, conservându-l ca model simbolic. Resturile materiale ale trecutului nostru constituie în fapt o resursă nerenuvelabilă, care aparţine societăţii, nu echipei de arheologi[3]. Această documentaţie scrisă a constat, pentru mai bine de o sută de ani, din jurnalul de săpătură; pe majoritatea şantierelor de salvare importante la aceasta s-au adăugat rapid, începând din anii '70, fişe speciale pentru descrierea descoperirilor arheologice ne-artefactuale, formulare pretipărite disponibile pentru

[1] În literatura românească nu există încă o discuţie detaliată a acestor fişe. Mulţumesc pentru acces la material nepublicat şi permisiunea de a-l comenta următorilor: Prof. Charles Brian Rose, pentru săpăturile de la Troia; Anja Kramer, M.A.., Nienover; Prof. Elizabeth Fentress, Volubilis; Dr. Sam Nixon, Essouk; Prof. Volkmar von Graeve, Milet; dr. Michael Rains, Integrated Archaeological Database; dr. Peter Carne, Durham Archaeological Services; dr. Adrian Popescu şi Florentina Ghemuţ, Noviodunum; dr. Gill Andrews şi dr. Ken Welsh, Oxford Archaeology; prof. Aren M. Maeir, Tell es-Safi; dr. Svetlana Matskevich, Tell Dor; dr. M.V. Angelescu şi dr. Valentin Bottez, Histria; dr. Bruce Hartzler, Agora ateniană. Bogdan Şandric, M.A. (CIMEC), şi dr. Alexandru Niculescu (IAB) mi-au oferit excelente observaţii critice pe textul final. Responsabilitatea erorilor îmi rămâne în întregime. Sunt recunoscător Colegiului Noua Europă pentru o bursă care a făcut posibil şi acest articol.

[2] Articolul are în vedere mai ales săpăturile siturilor clasice; unele din judecăţile de faţă ar trebui nuanţate, pentru arheologia preistorică, în spiritul lui A. Leroi-Gourhan, *Les Fouilles préhistoriques, technique et méthodes,* Paris, 1950.

[3] Pentru o critică nuanţată a unei viziuni prea rigide a sitului ca resursă şi a documentaţiei ca replică, G. Lucas, *Destruction and the Rhetoric of Excavation*, Norw. Arch. Rev. 34.1., 2001, p. 35–46; despre limitele descrierii în absenţa interpretării, G. Andrews *et al*., *Interpretation not record: the practice of archaeology*, Antiquity 74, 2000, p. 525–30.

SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, Bucureşti, 2010, p. 251–279

arheologi înainte de începerea campaniei. Asemenea fişe sunt dedicate înregistrării complexelor şi grupurilor de complexe[4], mormintelor, scheletelor şi sicrielor, jurnalului zilnic şi evaluării rezultatelor din secţiune, asamblajelor ceramice şi structurilor de lemn, la care se adaugă în mod firesc liste – de unităţi stratigrafice, complexe, fotografii, probe prelevate etc. Partea fundamentală a acestei formularistici o constituie însă sus-menţionatele fişe pentru înregistrarea unităţilor stratigrafice (US), obiectul acestui articol[5]. Prin US înţeleg orice depunere arheologică având caracteristici fizice proprii ce poate fi interpretat ca rezultatul material al unei activităţi umane sau geologice distincte funcţional şi/sau cronologic.[6] Felul cum sunt realizate aceste fişe US influenţează hotărâtor tot efortul de obţinere, sistematizare şi prelucrare a datelor obţinute din săpătură, fiind din capul locului un produs al filosofiei de săpătură promovate de directorul de şantier[7].

2. Deşi fişele propriu-zise au fost folosite masiv doar după 1974, au existat un număr considerabil de încercări de standardizare a acestei documentaţii mult înainte de această dată. În Europa, încă din jurul lui 1900 arheologia britanică proclama nevoia de a înregistra, mai întâi prin Pitt Rivers, apoi prin Flinders Petrie[8]. Şcoala franceză a insistat considerabil pe realizarea fişelor pre-tipărite

[4] Am echivalat aici *complex* cu *feature* din arheologia britanică (în ciuda conotaţiilor artefactuale ale *complex*-ului, care este în fond un grup de materiale, în vreme ce *feature* poate exista şi în absenţa descoperirilor de artefacte). Terminologia e încă fluidă pe plan internaţional. O structură de tipul vatră, groapă de gunoi etc. este numită la Tell-el Hesi *locus,* la Madaba şi la Çatalhöyük, ocazional, *installation,* la Lattes, *fait,* în Agora şi la Reading, *context,* în săpăturile Institutului din Reykjavik, *a group,* la Göttingen, un *Befundkomplex*, în vreme ce pe şantierul Universităţii din Cincinnati de la Troia ea va fi o *structure,* iar în Integrated Archaeological Database, *a set*; echipa de la Bibracte (Fig.7) numeşte asemenea „complexe" *unités de fouille englobantes*, iar la Khamid el-Loz ele intră în categoria *Objekten*.

[5] Am tradus de asemenea britanicul *context* (unitate stratigrafică) prin *depunere* (deşi *context* poate desemna şi unităţi negative care nu sunt depuneri). Alte săpături folosesc termenii *sub-context*, *locus, layer, stratum, deposit, basket*, *provenience designation unit*, *Befund, Baubefund, Bodenbefund, Behälter, Schicht, stratigraphische Einheit, unité stratigraphique, unité de fouille, milieu, unità stratigrafica, unidad estratigráfica.*

[6] Cf. A. Westman, (ed.) *Archaeological Site Manual*, MoLAS, Londra, 1994[3], p. 7: "any single action, whether it leaves a positive or negative record within the sequence is known as a context". General, D. Popovici, A. Bălăşescu, C. Haită, V. Radu, A.M.F. Tomescu, I. Tomescu, *Cercetarea arheologică pluridisciplinară. Concepte, metode şi tehnici*, Târgovişte, 2002.

[7] Tehnologia aleasă pentru obţinerea şi înregistrarea informaţiilor afectează structura şi însăşi natura acestor informaţii. Pentru dezbaterea teoretică în jurul fişelor US, T. Yarrow, *In Context: Meaning, Materiality and Agency*, in C. Knappett (ed.), *Material agency*, New York, 2008, p. 121–138; pentru practica lor, S. Roskams, *Excavation*, Cambridge 2001 p. 169–217; pentru contextul istoric al dezvoltării lor, G. Lucas, *Critical Approaches to Fieldwork*, Londra 2001; evaluări critice în I. Hodder, *The Archaeological process*, Londra, 1999; perspective epistemologice şi numeroase studii de caz în C. Pavel, *Describing and interpreting the past. European and american approaches to the written record of the excavation*, Bucureşti, 2010.

[8] Lieutenant-General Pitt Rivers (1887), *Excavations in Cranborne Chase*, editură proprie, vol. 1 1887, II 1888, III 1892, IV 1898 şi W.M. Flinders Petrie, *Method and Aims in Archaeology*, London, 1904, p. 48–59. Tradiţia capitolelor dedicate înregistrării în manualele arheologice britanice e reflectată şi în J.P. Droop, *Archaeological Excavation*, Cambridge, 1915.

pentru morminte[9], iar săpăturile germane de la Khamid el Loz au folosit în loc de fişe US o seamă de microformulare pentru obiectele de interes special (*Laufzettel*) şi registre de straturi (US *avant la lettre*)[10]. Arheologia sovietică folosea şi ea unele formulare, în special pentru etichetarea obiectelor de interes special[11]. În Statele Unite încă în anii '30 atât săpăturile de salvare înaintea construirii marilor baraje, cât şi expediţiile majore în Orient au stimulat folosirea unui sistem de carduri[12], sistemul cel mai influent, publicat de Robert Heizer, fiind probabil la nivelul anilor '50 cel mai avansat sistem din lume.[13] Acest interes timpuriu în experimentele cu fişe pre-tipărite a condus la sistemul propus de G. Wright la Tell Balatah (biblicul Schechem, săpături ASOR), şi avea să conducă la sfârşitul anilor '60 la fişele lui Roger Boraas de la Tell Hesban (Heshbon). Reconceput de Joe Seger, sistemul de la Balatah a influenţat decisiv două din cele mai importante sisteme de înregistrare din Orient, Tell el-Hesi, şi apoi proiectul Universităţii din Toronto de la Tell Madaba.[14]

3. Cel mai înalt produs în metodica cercetării arheologice de teren în arheologia europeană era la sfârşitul anilor '50 sistemul de săpătură în casete separate de martori (aşa numit *grid method* sau *box system*) popularizat înainte şi după cel de-al doilea război mondial de săpăturile şi publicaţiile influentului arheolog scoţian Sir Mortimer Wheeler. Această metodă exploata excelent valoarea

[9] F. Scheurer şi A. Lablotier au propus asemenea fişe încă în 1914, *Fouilles du cimetière barbare du Bourogne*, Paris, iar E. Salin, le-a perfecţionat în al său *Manuel des fouilles archéologiques I, les fouilles de sépultures*, Paris, 1946. Continuitatea acestui efort e vizibilă de pildă în fişele întocmite de L. Frédéric, *Manuel pratique d'archéologie*, Robert Laffont, Paris, 1967.

[10] Ilustrate în R. Hachmann, (ed.), *Vademecum der Grabung Tell Khamid el-Lodz*, Bonn, 1969.

[11] Un exemplu de mică fişă de obiect de la Novgorod poate fi găsit în D. A. Avdusin, *Arheologicheskie razvedki i raskopki*, Moscova, 1959. Pe aceste fişe se notează: sectorul, caseta, nivelul, numărul obiectului, numele (tipul) obiectului, ele fiind similare cu *Laufzettel* de la Khamid el Loz şi cu formularele ştampilate de la Troia.

[12] De pildă, săpăturile de salvare ale University of Tennessee, fişele rezultate fiind acum publicate integral online de McClung Museum, Knoxville. Şantierele Institutului Oriental al Universităţii din Chicago în regiunea Diyala, N-E de Baghdad în Iraq, au folosit “object cards”, în special pentru palatul din Tell Asmar, care vor fi şi ele accesibile online. De remarcat că, tot în aceşti ani, Lucy Talcott realiza sistemul de carduri care structurează şi acum înregistrarea săpăturii din Agora Ateniană (publicat de ea cu A. Frantz, *Pot's Progress*, Archaeology 1, 1948, no. 1, p. 13–20). Expediţiile americane în Orient generaseră de altfel încă dinainte de primul război o nouă atitudine faţă de procesele de înregistrare, cf. comentariile lui G.A. Reisner *et al*., *Harvard excavations at Samaria, 1908–1910*, Cambridge, 1924, p. 43: “no pains in recording work are excessive, […] the deposits are gone forever. The only justification that a man can offer for this destruction is a record as unprejudiced and mechanical as the technical means of his day permit”.

[13] R. F. Heizer, *A Manual of Archaeological Field Methods*, Palo Alto, 1953^2. Schimbul de idei între arheologia americană şi cea europeană a fost în general neaşteptat de lent, iar „schismele” Noii arheologii (venite dinspre Lumea Nouă) şi post-procesualismului (dinspre Europa, în special Marea Britanie) au condus uneori la tensiuni neproductive.

[14] J.D. Seger, *Handbook for field operations*, Jerusalem, 1972; J.A. Blakely, L.E. Toombs, K.G. O'Connell, *Tell El Hesi Field Manual*, Sheffield, 1981; proiectul Madaba oferă 21 de fişe de înregistrare la http://www.casa.arizona.edu/MPP/surv_man/mppsurv_man.html. Toate linkurile indicate în acest articol erau funcţionale la 14 aprilie 2010.

informațională a profilelor, obținând corelații stratigrafice între straturile arheologice pe ansamblul sitului; straturile erau numerotate şi descrise, iar raporturile lor cronologice rezolvate pe baza stratigrafiei verticale expuse în martori. Existența unor neajunsuri ale acestui sistem a fost expusă de activitatea serviciului arheologic Winchester Research Unit, înființat în 1961 de Martin Biddle şi teoretizată ulterior de acesta şi Kjølbye-Biddle în 1969[15]. Pentru ei, sistemul wheelerian (chiar perfecționat de Kathleen Kenyon) nu putea prinde în casete rectangulare structurile imprevizibile ale sitului, făcea imposibilă recunoaşterea de complexe în casetele adânci, iar în siturile cu stratificație complexă făcea incomprehensibile structurile ce traversau de la o casetă la alta; în plus, nu toate depunerile şi complexele întâlnite intersectează martorii[16]. Ca o reacție la metoda Wheeler-Kenyon a fost dezvoltat conceptul de săpătură în suprafață (*open area excavation*) de către Brian Hope-Taylor la Yeavering şi Philip Rahtz la Cheddar. Sistemele moderne de înregistrare a săpăturii arheologice, exploatând nu numai stratigrafia verticală, dar şi cea orizontală, au fost astfel o consecință a nevoilor practice şi teoretice ale arheologiei de salvare pe situri cu stratigrafie complexă în Regatul Unit în anii '60 şi '70. Săpătura în suprafață, inițial cu martori a căror poziție poate fi aleasă în funcție de depunerile şi complexele întâlnite, apoi limitându-se la profilele de pe laturile casetei (devenite imensă), presupune decopertarea consecutivă a fazelor sitului, care pot fi documentate şi interpretate separat, fiecare fază constând dintr-un număr de US, reprezentate pe acelaşi desen. Dezvoltarea săpăturii în suprafață, democratizarea stratigrafiei prin împărțirea ei în evenimente de valoare egală, impactul tehnicii asupra formalizării informației arheologice (folosirea stațiilor totale şi a bazelor de date) a creat premisele pentru inventarea matricii Harris de către Edward Harris de la Winchester Research Unit în 1973. Aceasta aducea cu sine posibilitatea de a contempla întreg situl pe o foaie de hârtie, ca pe un profil simbolic încorporând toate datele cronologice adunate de pe sit, cu posibilitatea de a ierarhiza cronologic depuneri fără contact fizic între ele. De la a reconcepe situl arheologic drept o concatenare nesfârşită de asemenea US, la a sugera ca fiecare din ele să fie descrisă şi desenată separat (*single context planning*) era doar un pas, şi acest pas a dat naştere fişelor US. Pentru prima oară, asemenea fişe au fost folosite de Departamentul de Arheologie Urbană (DUA) din cadrul Museum of London în 1974/1975, departament care a contribuit decisiv la popularizarea lor după transformarea sa în Museum of London Archaeology Service (MoLAS). Folosirea metodelor Harris-Winchester-MoLAS a condus la profesionalizarea arheologiei în Anglia şi a avut un impact enorm asupra arheologiei vest-europene, care conduce majoritatea cercetărilor importante în Mediterana clasică.[17]

[15] M. Biddle, B. Kjølbye-Biddle, *Metres, areas and robbing*, World Archaeology 1, 1969, 208–19.

[16] *Ibidem*, p. 211.

[17] Lucas *op. cit.,* la n. 6 şi E. Harris, *Archaeology and the Ethics of the Scientific Destruction*, în S. Archer şi K. Bartoy, *Between Dirt and Discussion: Methods, Methodology and Interpretation in Historical Archaeology*, Springer, 2006, p. 141–150.

4. Fişele US, în general inspirate de sistemul muzeului londonez, au fost adoptate aşadar încă de la mijlocul anilor '70 cu mare entuziasm de către companii de arheologie de salvare (ca Oxford Archaeology şi York Archaeological Trust), dar treptat şi de universităţi importante din Anglia (Sheffield, Reading etc.)[18]. În Italia, *Soprintendenze*-le, implementând politicile de patrimoniu ale *Ministero per i Beni e le Attività Culturali,* adoptaseră prevederi stricte pentru documentaţia scrisă a săpăturilor. Carandini folosea asemenea fişe la Settefinestre deja la sfârşitul anilor 1970, majoritatea universităţilor cu servicii arheologice (La Sapienza Roma, Padova etc.), urmându-i modelul şi având suport instituţional mai ales din anii '80[19]. Contribuţiile teoretice franceze datează mai ales de la mijlocul anilor '80, când au fost concepute două sisteme majore de documentare – Lattara[20], şi *Centre Mitterand*, Bibracte (Fig. 7)[21]. În Germania, înregimentarea ideologică a arheologiei în regimul nazist a făcut ca dezbaterea teoretică să fie privită cu o anume suspiciune[22], iar fişele US au fost importate în masă mai ales în săpăturile de salvare din landurile sale după 1990[23]. Pe săpăturile din Levant, fişele US au avut pe de altă parte o tradiţie diferită, de sorginte americană. Datorită impactului sistemului conceput de Heizer, în care se completau fişe pentru fiecare structură întâlnită (cuptor, înmormântare, podea etc), fişele US (*locus sheets*) de la Tell el-Hesi sau la Tell Gezer au fost iniţial folosite în scopul de a ajuta la organizarea după provenienţă a artefactelor descoperite şi nu în scopuri de fazare cronologică a sitului, ca în Anglia[24]. Asemenea fişe stratigrafice sunt astăzi adoptate de marea majoritate a săpăturilor americane şi britanice din Anatolia şi Levant.

5. Sus-menţionatul MoLAS a exprimat standardele pentru înregistrarea săpăturii arheologice (scrise şi desenate) în manualul său din 1980, ce exprimă baza pentru majoritatea sistemelor britanice. Unul din cel mai bine articulate,

---

[18] F. Hammer, *Excavation and post-excavation recording methods in British archaeology today: an investigation of strategies pursued by 70 archaeological units and projects during the 1980s,* unpublished M.A. thesis, University of York, 1992. Yarrow, *op. cit.,* fig. 7.1, p. 127 pentru Cambridge Archaeological Unit; A. Chadwick, *Archaeology at the edge of chaos: further towards reflexive excavation methodologies*, Assemblage 3, 1997 şi M. Parker Pearson, *The Archaeology of Death and Burial*, College Station, 1999 pentru pentru sistemul Sheffield.

[19] P. Badoni, R. Giove, *Norme per la redazione delle schede di saggio stratigrafico*, Roma, 1984, cf. A. Camilli, E. Romiti (eds.), *Introduzione allo scavo stratigrafico*, Gruppo archeologico romano, Roma, 1984.

[20] M. Bats *et al., Enregistrer la fouille archéologique : le système elaboré pour le site de Lattes*, Lattes, 1986.

[21] P. Paris, *Bibracte, Enregistrement des données de fouille*, Glux-en-Glenne, 2004.

[22] Între altele, H. Härke (ed.), *Archaeology, Ideology and Society: the German Experience*, Frankfurt, 2002.

[23] De pildă, P. Weiler, *Schriftliche Grabungsdokumentation*, în J. Biel, D. Klonk, *Handbuch der Grabungstechnik*, Stuttgart, 1994 (capitolul 18.4) şi D. Planck, *Archäologische Ausgrabungen und Prospektionen: Durchführung und Dokumentation*, Archäologisches Nachrichtenblatt 4.1, 1999, p. 12–45.

[24] W.G. Dever, H. Darrell Lance, *Tell Gezer. A Manual of Field Excavation*, Cincinnati, 1978, p. 74 şi urm. Blakely, *op. cit*.; Hachmann, *op. cit*.

sistemul MoLAS foloseşte *single context planning*, care pe de o parte „eroizează” unitatea stratigrafică, dedicându-i nu numai o fişă US, dar şi un desen, şi pe de altă parte, este orientat către munca post-săpătură, încercând să faciliteze crearea de matrice Harris, desene de faze şi rapoarte. Fişa US (*context sheet*) (Fig.1a) aşa cum a fost regândită în anii '90 poate fi folosită atât pentru planurile de secţionare (*cuts*), concepute ca unităţi negative (interfeţe rezultate din trunchierea depunerilor pre-existente, de pildă în cazul săpării unei gropi), cât şi pentru unităţile pozitive (depuneri antropice/geologice). Fiecăreia îi este dedicat un set de comentarii descriptive; setul ce nu corespunde US descrise va fi haşurat. Informaţiei „de orientare” – sectorul, caseta, numărul şi tipul unităţii, codul sitului şi numărul unităţii, îi este rezervat rândul de sus, vizibil, al fişei. Cuvintele *Museum of London* sunt scrise pe verticală, în afara grilei de rubrici, şi la fel procedează companiile de arheologie de salvare în general; majoritatea universităţilor şi institutelor arheologice nu personalizează fişele într-atât, cu excepţia *Soprintendenze*-lor italiene şi a câtorva sisteme americane recente[25], dar trebuie ţinut cont că o companie de arheologie de salvare se autofinanţează şi deci este obligată să se promoveze. Descrierea depunerilor şi a tăieturilor foloseşte o terminologie riguros definită într-un manual pe care întreaga echipă îl aplică întocmai, astfel încât noţiunile tehnice utilizate să însemne acelaşi lucru în rapoarte şi fişe diferite. De pildă, sintagma *clayey silt* (silt argilos) trebuie folosită pentru a descrie numai acea depunere care constă majoritar din particule de cuarţ şi feldspat de dimensiuni între 0,002 mm and 0,063 mm cu o mică proporţie de particule de minerale filosilicate sub 2μ diametru[26]. La fel în ce priveşte descrierea frecvenţei incluziunilor, sau a gradului de sortare a depunerii, pentru care arheologii ce lucrează pentru MoLAS se bazează pe grafice produse de instituţia lor[27].

Descrierea interfeţelor de trunchiere (tăieturilor) cuprinde în fişele londoneze următoarele rubrici: 1. forma în plan, 2. colţurile, 3. dimensiuni/adâncime, 4. panta unde începe groapa, 5. pereţii gropii, 6. panta la baza gropii, 7. baza, 8. orientarea în plan, 9. înclinarea axei, 10. trunchierea, 11. straturile de umplutură, 12. alte

[25] De pildă, manualul Courson Archaeological Mission folosit de şantierele şcoală ale Texas Archaeological Society (http://www.txarch.org/pdf/fieldschool/FS2008-Exc-Procedures-Overview-web.pdf) şi manualul Crow Canyon Archaeological Center pentru situri Anasazi din Mesa Verde (http://www.crowcanyon.org/ResearchReports/FieldManual/Field_Manual_all.pdf).

[26] În practică, situl argilos este acel sol care, umezit şi frecat între degete, este fin, lipicios şi pătează degetele, Westman, *op. cit.*, p. 31 şi 35. D. Wilkinson (ed.), *Oxford Archaeological Unit, field manual*, Oxford, 1992 critică descrierile ce se doresc tehnice, dar se autodizolvă, de tipul „pământ argilos, nisipos, cu silt”.

[27] Documentaţia îşi pierde mare parte din utilitate dacă terminologia nu este întrebuinţată consecvent, dacă fiecare responsabil de secţiune înţelege altceva prin *mărunt* (între ce dimensiuni?), *roşcat* (ce cod Munsell, sau Basel?), *frecvent* (ce procent?). Toate acestea trebuie reglementate printr-un caiet terminologic pe care toţi participanţii la săpătură trebuie să şi-l însuşească, putând astfel să creeze un corpus de date coerent. Trebuie subliniat aspectul convenţional al majorităţii termenilor folosiţi: se poate stabili, de pildă, ca frecvent să însemne o proporţie de 40–45% într-o depunere, sau la fel de bine 10–20%, important este ca peste tot termenul „frecvent” să aibă aceeaşi accepţiune.

comentarii. Toate descrierile unde poate fi vorba de variabilitate au răspunsuri standardizate, de pildă la 4., panta trebuie descrisă cu unul din termenii: abruptă, gradată, sau imperceptibilă (când în profil este de fapt o curbă). Niciun alt termen nu este acceptabil. La 5., de pildă, pereții pot fi verticali, de formă concavă, de formă convexă, sau în trepte. La 8. se notează direcția cardinală sau, pentru gropile de par ce nu sunt verticale, în ce direcție este îndreptat parul. Pentru unitățile pozitive se înregistrează 1. compactarea, 2. culoarea, 3. compoziția şi mărimea particulelor (ce reprezintă mai mult de 10% din deposit, de la argilă la galeți), 4. incluziuni (sub 10%) 5. grosimea şi întinderea, 6. alte comentarii, 7. metodă (unelte folosite) şi condiții (meteo). Aceeaşi observație: pentru compactare, există 14 termeni acceptabili, fiecare cu o definiție precisă, oricare alții introducând în mod neprofitabil ecuația personală a arheologului în procesul de înregistrare.

Matricea, cu căsuțe pre-tipărite, are o poziție privilegiată pe fişă, venind imediat după descriere şi înainte de interpretare şi discuții. MoLAS subliniază astfel importanța relațiilor cronologice şi cere ca ele să nu fie tratate superficial. Depunerea stratigrafică este mai întâi descrisă ca intern, extern, structural sau de alt tip, în funcție de relația ei cu eventualele construcții. Interpretarea este generică (un rând), iar discuția se concentrează pe justificarea aceste interpretări. Descoperirile sunt descrise prin bifarea căsuțelor, desemnând ceramică, os, sticlă, metal, material de construcție, lemn, piele, sau nici una. În general, fişele MoLAS sunt concepute pentru a limita pe cât posibil scrisul de mână şi a obține informația prin bifări, încercuire sau haşurări. Procesul de înregistrare este astfel mai rapid, ceea ce este esențial, cu precădere în arheologia de salvare. Prin obligația permanentă de a alege dintr-o listă se produce standardizarea necesară asigurării coerenței între materialele produse de o echipă numeroasă şi se asigură funcționalitatea căutărilor după termeni cheie în bazele de date. Pe de altă parte, fişele MoLAS sunt parcimonioase cu spațiul alocat discuției şi comentariilor – şase rânduri cu totul, pe care se pot completa[28] nu mai mult de 60 de cuvinte, ceea ce, la gradul de reflecție cerut de săpăturile sistematice, poate fi insuficient. Cotele (adâncimile) şi schița sau, pentru gropi şi alte interfețe de trunchiere, profilele apar pe verso. Rubricile pentru „peritada" şi „grup" încearcă să obțină o interpretare cronologică a sitului. Grupul (faza) presupune un mănunchi de structuri contemporane şi e folosit pentru a exprima, în raportul ce conchide analiza post-săpătură, situl ca o secvență de faze de activitate. Interpretarea arheologului e contrasemnată de directorul de săpătură, care adaugă interpretarea finală şi repartizează US în perioada şi grupul corespunzătoare.

Fişa MoLAS descrisă aici nu este nici singura şi nici cea mai bună dintre fişele folosite în arheologia contemporană, însă ea şi formele direct inspirate din ea sunt utilizate pe un mare număr de şantiere europene şi orientale. Traduse şi uşor adaptate, aceste fişe sunt de altfel folosite în România la Histria[29].

---

[28] Ar fi de dorit ca manualul să precizeze: obligatoriu cu majuscule!

[29] M. Angelescu, V. Bottez, *Histria. The Basilica "Parvan" Sector. (I). The Sector's Archaeological Topography (2001*–2007), Pontica 42, 2009, 1, p. 93–212, mai ales p. 203–204; aceasta este prima săpătură din România unde se folosesc toate trei nivelele de prelevare şi procesare a datelor –

6. Un alt exemplu de fişă poate primi aici o descriere complementară, pentru o imagine mai limpede a procedurilor de înregistrare. Săpăturile în nivelurile clasice de la Troia, conduse de Charles Brian Rose, folosesc şi ele de la începutul anilor 90 fişe US (numite *Behälter/context sheets*), concepute de director împreună cu Maureen Basedow şi Gianni Ponti. Noţiunea de Behälter, concepută de directorul general Manfred Korfmann[30], se suprapune parţial cu cea de US, deşi termenul german nu poate identifica o unitate negativă şi în plus (cum indică şi numele), el desemnează şi grupul de descoperiri din unitatea respectivă, sistemul având, ca în general în Orient, funcţia de a localiza exact fiecare artefact recuperat[31]. Fişa poate fi folosită pentru depuneri (de sol, în sens larg) sau pentru structuri (ziduri). Metadatele, sau informaţiile de orientare, cuprind, ca pe orice şantier, numele sitului, sectorul, anul campaniei, data, numele instituţiei (aici U.C. University of Cincinnati), iniţialele celui ce înregistrează şi indicaţii pentru accesul la date conexe – numărul şi locaţia de planuri şi profile şi poze, ce pagini în jurnal. Fişele de la Troia adaugă la fişele MoLAS o descrierea textuală, nu doar grafică, a relaţiilor stratigrafice între unităţile care se află în contact fizic – „aceeaşi ca şi", „acoperă", „acoperită de", „taie", „tăiat de", şi a relaţiilor zidurilor "adosat de", „adosează", „ţesut cu" (acestea incluzând şi o doză de interpretare), şi un spaţiu în care se desenează matricea unde se poziţionează US respectivă.

Depunerile sunt definite pe un prim nivel de analiză ca *acumulare antropică, depunere naturală, dărâmătură, strat de incendiu, orizont de călcare*. Definiţiile acestea implică deja un element de interpretare asumată ca atare, care va fi preluată

---

fişe US (numite acolo *fişe de context*), bază de date şi aplicaţie GIS. Săpături britanice din România foloseau fireşte deja asemenea fişe, exemple notabile fiind şantierele de la Isaccea, 2000–2010 şi Alba Iulia, 1997–2003. Dimensiunea influenţei sistemului MoLAS asupra arheologiei contemporane e dată şi de adaptarea aproape exactă a fişelor sale US pentru săpături în Cuba (unitatea negativă, *cut*, este descrisă ca *solución de continuidad*), S. Godoy *et al*., *La excavación arqueológica y la conservación patrimonial en el Castillo de San Severino de Matanzas*, Cuba Arqueológica 2009, II.1. Un exemplu de tradiţie franceză în folosirea fişelor US în România este oferit de săpăturile de la Hârşova: B. Randoin, D. Popovici, Y. Rialland, *Metoda de săpătură şi înregistrarea datelor stratigrafice într-un sit pluristratificat: tell-ul neo-eneolitic de la Hârşova*, CAB 11–1, 2000, p. 199–233. Alte asemenea fişe-tip sunt folosite pe şantierele Taşaul-Ostrov, Cheia-Constanţa, Luncaviţa-Cetăţuie, Zimnicea etc.

[30] Cf. M. Korfmann *et. al*., *Troia Projekt, Dokumentation der Grabung*, 1994 (document intern).

[31] V. şi n. 23. Deşi acesta rămâne un sistem orientat spre înregistrarea artefactelor, numele *Behälter* nu are conotaţiile şi mai pronunţate către concentrarea de artefacte ale noţiunii de *Befund*, frecvente în înregistrarea săpăturilor germane, de pildă la Milet – Ruhr-Universität Bochum, Nienover – University of Göttingen, săpăturile de salvare din numeroase landuri germane, d.p. cele ale Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, sau conform standardelor din Weiler, *op. cit*. Sistemul *Behälter* pare a fi legat de folosirea tradiţională în arheologia orientală (şi egeeană) în care numele recipientului folosit în teren supravieţuieşte în sistemul de înregistrare, aşa *basket* la Tell es Safi, Tell Gezer, Tell el-Hesi, săpăturile din Agora, şi proiectul SEPE al Universităţii din Toronto, uneori fiind utilizată forma locală, *zembil* în Grecia şi unele zone din Turcia, *guffah* în ţările arabe. O fişă US de *zembil* folosită la Knossos e prezentată în L. Bowkett *et al.*, *Classical Archaeology in the Field: Approaches*, Bristol, 2001, p. 81. Sistemul american Crow Canyon system este de asemenea orientat spre înregistrarea artefactelor şi foloseşte pentru US numele Provenience Designation Units.

mai târziu de săpăturile lui Ian Hodder la Çatalhöyük[32] şi cele ale Institutului Arheologic din Reykjavik pentru care fişele US au fost redactate de un fost membru al echipei de la Çatalhöyük, Gavin Lucas[33]. În partea descriptivă se marchează coordonatele extremităților depunerii şi adâncimile la descoperire şi la încheierea săpăturii ei (pentru aceleaşi puncte şi în centru). În continuare, arheologul descrie depunerea în termeni de compactare, culoare, compoziție şi incluziuni, cu comentarii adiționale. Forma continuă pe o a doua pagină[34], unde majoritatea spațiului este dedicată descoperirilor. Două secțiuni se ocupă apoi de ceramica descoperită (cu numărul de Behälter notat din nou pentru redundanță), împreună cu descrierea fragmentelor diagnostice, cu o notă referitoare la data majorității ceramicii şi la data celor mai târzii forme, şi respectiv de tipurile de oase întâlnite (materialul osteologic este regrupat sub indicativul numărului de Behälter cu extensia „1") [35], ambele secțiuni menționând numărul de găleți recuperate (*Eimer*). Acest duo ceramică – oase a fost preluat în Iordania pe *locus sheets* folosite la Karak. Descoperirile care nu sunt inventariate ("*NTBI finds: not to be inventoried*") sunt totuşi listate – fragmente de fier sau țiglă cu urme de pigment, silex, fragmente de greutăți de război de țesut etc.[36]. Toate descoperirile sunt menționate cu extensiile corespunzătoare, „.2", „.3", „.4" până la „.15", şi includ os, piatră, tencuială pictată ş.a.m.d., împreună cu micile descoperiri, descrise cu coordonate tridimensionale, tip şi număr de inventar. Tipul descoperirii este notat în cuvinte, nu codificat numeric, cum se întâmpla în varianta 1980 a sistemului MoLAS. Teoretic, prin sistemul de la Troia (Rose) se pot asocia unei unități 999 de descoperiri generice (os, zgură etc.) şi obiecte de interes special (opaițe, fragmente de unelte şi podoabe etc). Nu numai că nici o unitate stratigrafică nu va produce în practică atâtea descoperiri, dar chiar în absența unei schimbări stratigrafice, acelaşi

[32] I. Hodder (ed.), *Towards Reflexive Method in Archaeology: The Example at Çatalhöyük*, Cambridge, 2000 şi http://www.catalhoyuk.com/database/catal/Browse.asp.

[33] Fişele acestui institut sunt disponibile la http://www.instarch.is/instarch/ upload/ files/ utgafa/ archaeological_field_manual__3rd_ed.pdf. Primele rubrici pe fişele US sunt „categorii interpretative", respectiv „interpretare". Tell el Hesi, săpăturile din Agora şi baza de date ARK (G. Hunt, S. Eve, *ARK: A Development Framework for Archaeological Recording*, în A. Posluschny *et al.* (eds.), *Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, 2008, Berlin, cf. www.ark.lparchaeology.com pentru şantierul de la Portus) promovează de asemenea explicațiile alternative pe un pronunțat fundal interpretativ. Echipele universității din Durham contrastează pe fişele lor, ca şi săpăturile din Nienover în Germania, interpretarea înainte de săpătură cu cea din faza post-săpătură.

[34] În vreme ce săpăturile de salvare folosesc fişe de o singură pagină, unele săpături sistematice recurg la formulare mai bogate (Universitatea din Haifa foloseşte forme de 4 pagini la Sussita: http://hippos.archaeology.csp.edu/2003/docs/L504.pdf), în vreme ce intrările din bazele de date nu au constrângeri de spațiu (Çatalhöyük, baza de date ARK folosită la Portus).

[35] Numărul unic atribuit fiecărei noi US identificate desemnează şi ansamblul ceramicii recuperate; pentru materialul litic şi oasele reținute se creează extensii ale acestui număr, încât dacă o podea primeşte numărul 356, ceramica va fi 356, oasele 356.001, piatra 356.002 şi aşa mai departe într-o ordine prestabilită, încât tipul artefactului poate fi imediat recunoscut după extensie.

[36] Carnetele de ceramică din săpăturile din Agora Ateniană procedează la fel.

număr de unitate stratigrafică (Behälter) nu va fi menținut pentru mai mult de 10 cm adâncime, poate 20 cm într-o suprafață foarte mică. Rubrica rezervată interpretării este cea mai substanțială ca spațiu[37], iar într-o casetă anexă se menționează separat elementele datante.

7. Șantiere diferite au atitudini diferite față de înregistrarea stratigrafică decât fişa MoLAS şi UC, folosesc o altă selecție de date sau înregistrează alte detalii. De pildă, pentru descrierea depunerilor, multe săpături utilizează acum pentru culori codurile Munsell[38], pentru textura solului scara Ahn[39], iar pentru mărimea particulelor, scara Wentworth[40], toate notate în rubrici separate. Săpăturile de la Kayak, în Jordania, nu acceptă ca descrieri de sol decât anumite categorii[41]; o inovație remarcabilă este faptul că aceste fişe sunt tipărite pe hârtie de culori diferite – galben pentru depuneri de sol, violet pentru fişe de zidărie etc.[42]. Procesele de formare a depunerii arheologice sunt obiectul unui număr de rubrici speciale în fişele folosite de *Soprintendenze*-le italiene, în săpăturile de la Volubilis (Fig. 2a) şi la Tell Madaba. Proiectul SEPE (Fig. 3), în Egipt, de asemenea, cere arheologului să specifice dacă fragmentele ceramice se află cu predilecție în poziție orizontală sau în diferite unghiuri şi dacă au fracturi proaspete sau rulate[43]. Aceste rubrici, ca şi foarte detaliatele rubrici din fişele Universității din Durham[44] au la bază opera teoretică a lui Michael Schiffer referitoare la procesele de formare a ansamblului arheologic[45].

Pe alte săpături, fişele adaugă rubrici pentru volumul unității cercetate (SEPE fig. 3, Tell Dor, Tell el-Hesi); gradul de bioturbație (Tell Dor, Iceland Institute of Archaeology); riscul de intruziuni (Volubilis fig. 2a, fişele MoLAS din anii '80,

[37] Fişele de la Troia ocupă două pagini, ceea ce permite mai mult spațiu pentru interpretare decât este îndeobşte posibil în majoritatea sistemelor, afară de cazurile unde se permite folosirea de fişe adiționale (Durham University, Oxford Archaeology), dar trebuie ținut seamă că completarea fişelor pe teren nu are ca scop lansarea în bogate speculații interpretative.

[38] Săpăturile din Corint nu folosesc codurile Munsell, preferând să exprime culoarea unui sediment (în ud) într-o formă simplificată: 1. culoare: verde, brun, alb, cenuşiu, roşu, negru, galben, roz, 2. nuanța: verzui, maroniu, roşiatic, gălbui, roz, şi 3. modificator: deschis, închis, foarte închis. Manualul de teren este disponibil la http://www.ascsa.edu.gr/pdf/uploads/corinth_excav_manual.pdf.

[39] E.g. săpăturile de la situl caravanier – esențial pentru comerțul Almoravid – Essouk (Fig. 4) în Mali.

[40] Recomandat pentru săpăturile din Aphrodisias de M. Joukowsky, *A Complete Manual for the Field Archaeologist*, New York, 1986.

[41] Ele sunt „sandy/sandy loam", „loam/silt loam", „sand clay loam/silty clay loam" şi „clay".

[42] Fişele folosite din 1995 de Appalachian College Association, inspirate din fişele Tell Madaba, sunt disponibile la www.vkrp.org/studies/archaeological/supervisor-perspective/info/locus-sheet.asp.

[43] Această expediție înregistrează săpăturile la situl egiptean Tell Tebilla cu ajutorul fişelor folosite din 2002 prezentate la http://www.deltasinai.com/records00.htm.

[44] Pe aceste fişe numeroase întrebări sunt codificate ca simboluri grafice, d.p.: limita superioară a depunerii este clar sau gradual definită, orizontală sau neuniformă? Depunerea este un laminat? A fost expus la eroziune? A fost creat într-un singur episod sau acumulat? A fost depus de vânt sau de apă? De asemenea, arheologului i se cere să identifice prezența categoriilor definite de M. Schiffer, gunoi primar, gunoi secundar, gunoi *de facto*.

[45] M. Schiffer, *Formation Processes of the Archaeological Record*, Albuquerque, 1987.

Sheffield University[46]); lumina şi condiţiile meteo (Oxford Archaeology[47]); paginile din jurnal unde unitatea este descrisă (Corinth). *Soprintendenze*-le italiene descriu alcătuirea depunerilor în liste de componente organice şi anorganice, săpăturile de la Milet şi Essouk (Mali) (fig. 4) notează numărul de cutii sau saci de ceramică recuperaţi, iar echipa proiectului SEPE (fig. 3), Universitatea din Durham şi proiectul Tell Madaba rezervă rubrici pentru aspectul limitelor superioare şi inferioare ale unităţilor[48]. Alte detalii sunt considerate relevante în alte şcoli de gândire, de pildă numărul structurii din care unitatea face parte (Athenian Agora şi Nienover in Germany), dacă depunerea a fost trecut prin sită (tamisaj – *Soprintendenze*-le, Courson Archaeological Mission, săpăturile de la Essouk fig. 4, sistemul Reykjavik), sau note mai interpretative, ca rubrica propusă de Universitatea din Sheffield referitoare la „potenţialul deductiv” al depunerii sau, în sistemul Gath (fig 5a), rubrica „perspective de lucru”, în care arheologul notează cum vor fi schimbate strategiile de săpătură în funcţie de noile descoperiri. Uneori, ceramica primeşte o considerabilă atenţie, ca de pildă în proiectul SEPE unde provenienţa tuturor coşurilor de ceramică dintr-o depunere este marcată pe desenul de pe spatele fişei. Foarte rare sunt încă rubricile – altminteri perfect îndreptăţite – referitoare la *terminus ante quem* şi *terminus post quem*, ele fiind folosite în teren deocamdată de fişele franceze de la Lattes şi cele germane ale University of Göttingen. La Tell el-Hesi, tipul predominant de ceramică este marcat în lista de tipuri identificate cu un asterisc. La Sussita, Universitatea din Haifa codifică tipurile de ceramică şi obiectele de interes special (*small finds*) în 23 de casete (tipărite foarte compact!) din care sunt bifate cele descoperite în acea depunere. Alte fişe oferă o imagine de ansamblu a cercetării unui anumit context prin deschiderea fişei cu o scurtă dare de seamă, de tip jurnal, asupra mersului săpăturii acelei depuneri (Agora, Tell el-Hesi). O rubrică referitoare la eşantioanele prelevate a devenit frecventă în ultimii ani, bune exemple fiind mai sus discutata fişă MoLAS şi fişele de la Çatalhöyük, unde se notează eşantioanele pentru tamisaj şi flotaţie, şi cele pentru analize palinologice, de fosfaţi, şi de C14. În fine, săpăturile unde unităţile stratigrafice sunt rafinate prin împărţirea lor în sub-unităţi definite în funcţie de coşurile de ceramică, cum ar fi Tell Gezer, listează şi numerele individuale şi datarea în teren a coşurilor recuperate din acea unitate (*locus*).

Atât fişele US de la Troia, cât şi cele ale Muzeului Londrei au rubrici al căror nume nu necesită nicio explicaţie suplimentară. Există însă şi o tendinţă în a

[46] Chadwick, *op. cit.*

[47] Wilkinson, *op. cit.*

[48] Înregistrarea acestor interfeţe este un domeniu în care mari avansuri sunt încă posibile, pe urmele posibilităţilor deschise de Airborne Laser Scanning pentru modele de teren de mare precizie, cf. M. Doneus, *et. al.*, *Digital recording of stratigraphic excavations*, în *Proceedings of the XIXth International Symposium CIPA,* XIX, Antalya, 2003, p. 451–456. Pe de altă parte, asemenea înregistrare a neregularităţilor din limitele superioare ale depunerilor nu trebuie folosită decât pe săpături foarte meticuloase – înregistrarea unui rezultat nu are motive să fie mai precisă decât operaţiile care au condus la obţinerea lui.

codifica aceste nume prin simboluri grafice. Universitate din Durham a reuşit astfel să condenseze aproape o sută de rubrici pe o singură pagină (v. n. 23), apoi a fost obligată să simplifice fişa din raţiuni practice. Sisteme americane (Crow Canyon) (fig.6), franceze (Bibracte) (fig.7), şi britanice (Çatalhöyük), şi într-o mai mică măsură săpăturile israeliene de la Tell Dor şi cele germane de la Konstanz[49], au conceput cataloage detaliate de tipuri de unităţi şi complexe, în aşa fel încât arheologul poate introduce o *interprétation normalisée* dintr-un asemenea tezaur, apoi să descrie complexul în termeni proprii.

8. O incursiune în lumea fişelor de înregistrare a zidurilor arată aceeaşi diversitate, dar şi aceeaşi stabilitate a raportului între nucleul dur de informaţie şi variabilitatea rubricilor. La Troia, de pildă, în 1988–2005, Manfred Korfmann a folosit în săpăturile de epoca bronzului fişe de trei pagini (schiţe fiind posibile pe verso, fără ca ele desigur să înlocuiască desenele propriu-zise). Şi aceasta este o fişă gata tipărită (*Vordruck*), dar fără concepţia grafică curentă astăzi (cu rubrici, căsuţe şi structurare grafică a informaţiilor). Această *Formblatt zur Erfassung von Baukörpern (Mauern)* nu poartă metadatele tipice (anul, numărul desenelor asociate etc). Fişa este dedicată structurilor construite (*Baukörper*), introducând termenul de zid (*Mauer*) doar la nivelul interpretării, aşa cum Hodder numeşte la Çatalhöyük anumite complexe „instalaţii pentru foc", lăsând termenul vatră pentru nivelul de interpretare. Elevaţiile pentru nivelurile superioare maxime şi inferioare minime sunt indicate, pentru tronsoanele de zidărie drepte, la cele două capete, cu coordonatele absolute E/V şi N/S, iar pentru ziduri curbe, în şase puncte diferite. Dacă măcar o asiză este păstrată, gradul de conservare este considerat bun, dar trebuie ţinut seama că fişa se aplică zidurilor de epoca bronzului, în general. Zidurile sunt descrise începând cu forma pietrei, tipuri de liant, faţadă, tencuială, pictură, pantă, aspect al colţurilor. Datarea, aşa cum poate fi propusă în timpul săpăturii, este notată şi urmată de tratamentul zidului după săpătură – demantelat (dacă este cazul, şi data când aceasta se întâmplă) sau păstrat *in situ*. Acest tip e informaţie este rar întâlnit pe fişele de ziduri ale altor săpături, un exemplu fiind „wall cards" de la Tell es Safi (biblicul Gath) (Fig. 5b). Korfmann a rezervat şi o rubrică pentru lucrări de restaurare – „realizată", „plănuită", „necesară", „recomandată", unul din puţinele exemple comparabile fiind fişele pentru evaluarea zidurilor de la Volubilis. În secţiunea rezervată interpretării, arheologul alege între „fundaţie", „contrafort", „zid de fortificaţie" şi „altele". Această idee a interpretării pretipărite a devenit de altfel foarte populară. Sisteme americane recente, de exemplu Crow Canyon (Fig. 6), pre-tipăresc opt interpretări (desigur, adaptate la specificul siturilor indiene: zid de *kiwa*, deflector etc). În Troia, relaţiile cu alte ziduri sunt înregistrate ca „liegt unter", „liegt über", „wird gestört durch", „ist jünger als", „ist älter als", and „ist gleichzeitig mit". Observăm că aceste cinci

[49] D.I. Bibby, Building stratigraphic sequences in excavations: an example from Konstanz, Germany, în E.C. Harris *et.al*. (eds.), Practices of Archaeological Stratigraphy, London, 1993, p. 104–121.

intrări combină atât judecăţi interpretative (mai timpuriu decât, mai târziu decât) ce pot proveni şi din alte criterii decât cele stratigrafice, cu simpla enunţare a relaţiei fizice (se află deasupra, dedesubt, e tăiat de).

Fiecare săpătură are idiosincraziile ei în înregistrarea zidurilor. Un alt tip de fişă este oferit de Museum of London (Fig. 1b), care propune o rubrică suplimentară pentru „eşantionare petrologică", şi diferenţiază între ziduri interne şi ziduri externe. Şi sistemele italiene notează în ale lor *Schede di unità stratigrafica muraria*[50] probele prelevate. La Gath (fig. 5b), nu doar zidurile ce taie sau adosează zidul înregistrat sunt menţionate, dar şi podelele (numerele alocate lor ca unităţi) asociate cu zidul respective. În plus, scurte note sunt cerute acolo pentru reconstruire, natura distrugerii şi a materialului din dărâmătură. Fişele de la Tell el-Hesi, ce înregistrează relaţiile stratigrafice ale zidurilor în aceiaşi termeni (suprapune/se află sub/este contiguu cu) au un profil mai narativ, deschis de un microjurnal de săpătură, ce contextualizează înregistrarea, şi se încheie printr-o rubrică dedicată analizei post-săpătură, unde se menţionează faza căreia i-a fost atribuit zidul. Fişele altor şantiere încearcă să fie deschise la posibilitatea prezenţei în zid a altor mici structuri (Çatalhöyük, Crow Canyon fig. 6) sau pietre prelucrate (MoLAS), ori evaluează înălţimea totală originală a zidului doar parţial păstrat (Crow Canyon). Aşa numitele „architecture locus form" de la Tell Madaba pre-tipăresc, pentru materiale, şase tipuri diferite (cărămidă, piatră etc.) în doisprezece posibile variante (ars, descompus, refolosit etc.), cu procentaje, şi cer detalii referitoare la groapa de fundaţie[51].

În 2000, P. Jablonka a construit o bază de date a tuturor US săpate în Troia, în care intrările pentru zidărie (introduse prin numărul US şi *Klassifikation*: *Bau*) atribuie fiecărei structuri un nume (cel folosit de arheologi, d.p, Haus VI), o dată, şi relaţiile stratigrafice „peste", „sub", "contemporan cu"[52]. Un alt parametru introdus este numit de autor *stratigraphisches Datum* şi indică numărul de trepte ce trebuie coborâte în matrice dinspre suprafaţă şi până la US respectivă. Aceasta este o reacţie interesantă din partea arheologiei egeene la propunerea făcută de Framework Archaeology în 1999, în influentul lor system de la Heathrow T5, de a organiza US (*contexts*) într-un complex (*feature*) cu ajutorul unui sistem de ranguri

[50] Cf. Badoni, Giove, *op. cit.* şi R. Parenti *La torre A: una lettura stratigrafica*, Archeologia Medievale 12, 1985, p. 417–437; T. Mannoni, *L'analisi delle tecniche murarie medievali in Liguria*, în *Atti del Colloquio internazionale di archeologia medievale*, *Palermo-Erice, 20–22 settembre 1974*, Palermo, 1976, p. 291–300. Cea mai elaborată fişă US pentru ziduri este concepută pentru Universitatea La Sapienza din Roma de E. De Minicis, *Documentazione e interpretazione delle strutture sopravvissute (elaborazione di una scheda U.S.M.)* in G. Noyé (ed.), *Structures de l'habitat et occupation du sol dans les pays méditerranéens. Les méthodes et l'apport de l'Archéologie extensive*, Rome-Madrid, 1988, p. 339–344.

[51] Pe aceleaşi fişe ale instituţiei canadiene, la rubrica „tendencies", arheologul evaluează, se spune în manualul de săpătură, obiectivele constructorilor zidului şi ale ocupanţilor ce l-au folosit (totuşi rubrica nu are loc decât pentru cinci cuvinte în majuscule).

[52] P. Jablonka, *Computergeschtützte Rekonstruktion und Darstellung der Stratigraphie von Troia*, Studia Troica 10, 2000, p. 97–121.

stratigrafice, fiecare US primind un rang. Framework Archaeology a definit acest Stratigraphic Group Rank drept „numărul individual de paşi în matrice care separă contextul de tăietura ce defineşte complexul însuşi”[53].

Săpăturile Universităţii din Göttingen la Nienover au propus şi ele *Baubefund Deckblätter* în care, ca o variaţie faţă de fişa concepută de Korfmann, interpretări atât în timpul săpăturii, cât şi în timpul analizei post-săpătură sunt introduse, notându-se în plus dacă zidul a trecut şi prin faze mai târzii de construcţie, sau dacă există schimbări în groapa de fundaţie. Pe de altă parte, fişele franceze (*bordereaux d'US construites*) folosite pentru săpăturile de la Lattara indică atât TPQ, cât şi TAQ; fişele de la Volubilis (fig.2b) includ şi faza, dar şi funcţia statică a zidului (zid de rezistenţă sau nu).

9. O evaluare a avantajelor utilizării fişei US încheie această prezentare[54]. Voi grupa comentariile în cinci puncte.

a. Fişa US, propunându-i arheologului un dialog, îl ajută să descrie şi să explice mai bine depunerile şi structurile întâlnite. Fişa constă dintr-un set de întrebări descriptive şi o invitaţie la monologul interpretării sau al comentariilor. În condiţiile muncii de teren, este de preferat să existe o listă de puncte care trebuie atinse, pentru a instala o rutină de lucru în procesul de înregistrare, cu câştig atât de timp, cât şi de informaţie. Dar fişele nu sunt utile doar pentru consemnarea de date; adesea, simpla obligaţie de a umple un spaţiu alb în rubrica de interpretare a fişei obligă arheologul la un răspuns intelectual superior, obligându-l să conştientizeze şi să verbalizeze o interpretare ce nu trebuie să rămână la nivelul unei orientări vagi. Desigur că prin formularea acestei interpretări devine instantaneu posibilă şi reconsiderarea ei critică în chiar momentul înregistrării, printr-o formă mai acută a dialogului cu sine. Calitatea muncii arheologului creşte şi deoarece, completând fişa, el intră într-o arenă de dezbatere mai largă; documentele sale vor fi citite şi comentate de colegii de săpătură şi în special de directorul de şantier. Actul arheologic devine mai democratic şi fără îndoială că obligaţia de a lăsa în urmă un protocol de lucru detaliat nu a scăzut calitatea lucrului nimănui. Ca orice efort de a înregistra săpătura, şi fişele răspund nevoii de a permite altora să verifice şi să reinterpreteze rezultatele noastre, o obligaţie ştiinţifică primordială.

Pe de altă parte, un număr exagerat de fişe poate face arheologul să se simtă sufocat de birocraţie. Mai multe fişe ocupă mai mult timp pentru a fi completate, şi adesea în condiţiile de lucru pe teren retorica arheologilor are motive să devină spartană. Ar fi desigur bine să avem o fişă de proporţiile unui dosar despre fiecare US, însă dacă această fişă este percepută de arheolog ca fiind inutilă şi împovărătoare, ea va fi completată mecanic şi parţial, cum se întâmplă frecvent[55].

[53] Heathrow T5 database manual este disponibil, împreună cu întregul GIS al celei mai mari săpături din Anglia la http://www.framearch.co.uk/t5/evidence/.

[54] Autorul a lucrat cu asemenea fişe în nivelurile clasice din Noviodunum (Isaccea, România), Horcott (Anglia), Volubilis (Maroc), Bibracte (Franţa), Milet şi Troia (Turcia).

[55] Este de la sine înţeles că fişele se completează pe secţiune, în timpul săpăturii, nu „în weekend” şi nici măcar „seara”. Pe de altă parte este într-adevăr dificil să alternezi munca de teren,

Aceste documente nu trebuie nici să reflecte o goană după detalii care face arheologul să piardă simţul informaţiei prioritare. Este de preferat, la limită, ca doar informaţia esenţială despre fiecare depunere să fie consecvent reţinută, decât o pletoră de detalii imprecise despre fiecare.

Fişele US trebuie adaptate la specificul sitului, eventual chiar la sistemul de înregistrare folosit înainte de introducerea lor, iar echipa care le foloseşte trebuie convinsă de utilitatea lor şi antrenată să le folosească. Ele trebuie să vină în întâmpinarea gândurilor arheologului şi în aceeaşi măsură, tipul de raţionament folosit de acesta trebuie să fie compatibil cu abordarea sistematică şi lucidă cerută de fişe. Însăşi experienţa cu aceste documente încurajează formarea unei discipline de gândire prin care arheologul adună şi instrumentează informaţii despre descoperirea arheologică şi a unor deprinderi de lucru profitabile în procesul de a interpreta, data şi descrie depunerile arheologice.

b. Fişele US permit, prin standardizarea formatului cunoştinţelor adunate prin cercetarea arheologică, prin descompunerea sitului în depunerile componente, indivizibile şi semnificative interpretativ, utilizarea unui instrument formidabil de analiză şi interpretare a săpăturii, anume matricea Harris. Folosirea fişelor în conjuncţie cu matricea a dus la o revoluţie majoră în arheologia modernă, folosirea bazelor de date complexe pe şantierele arheologice[56]. În majoritatea bazelor de date, structura intrărilor pentru fiecare depunere reflectă structura fişei de depunere stratigrafică. În practică, la sfârşitul fiecărei zile fişele completate pe teren se introduc în computer, creându-se o adevărată oglindă electronică a documentaţiei scrise. La informaţia verbală provenită din teren se leagă desenele scanate, fotografii ale artefactelor şi structurilor etc.[57] În douăzeci de ani poate toate şantierele importante vor folosi pe secţiune laptopuri, introducând toată informaţia relevantă direct în baza de date electronică, aşa cum se întâmplă deja în Agora. Un număr de baze de date, ca Nabonidus, sunt disponibile gratuit pentru arheologi, cu stocarea datelor online, iar baze de date avansate ca IADB sau Ark[58] oferă concepte foarte moderne de interpretare şi descriere.

c. Utilizarea fişelor US favorizează circulaţia informaţiei în interiorul echipei. După stocarea într-o asemenea fişă şi mai ales după încărcarea lor în baza de date, aceste informaţii devin accesibile tuturor în orice moment, şi toţi membrii expediţiei au acces la activitatea şi rezultatele celorlaţi. Pe unele şantiere (Agora, Çatalhöyük), toate aceste date sunt disponibile pentru orice membru al expediţiei de la orice computer. Interpretările alternative sunt în unele baze de date adăugate

---

adesea desfăşurată în condiţii dure, cu cea intens birocratică, şi să completezi 30–40 de rubrici ale fişei pentru fiecare din cele şapte depuneri dintr-o groapă de par mai complexă.

[56] Pentru evoluţia lor, de comparat A. A. Arndt, D. E. Coulson, *The Development of a Field Computer for Archaeological Use at Naukratis in Egypt*, Journal of the American Research Center in Egypt, 1985, p. 105–115, cu Hunt, Eve, *op. cit.*

[57] Exemple clasice sunt acum bazele de date folosite de Framework Archaeology, la Çatalhöyük şi Silchester.

[58] Nabonidus, http://www.nabonidus.org/; IADB, http://www.iadb.org.uk/index.htm; ARK, *supra* n. 32.

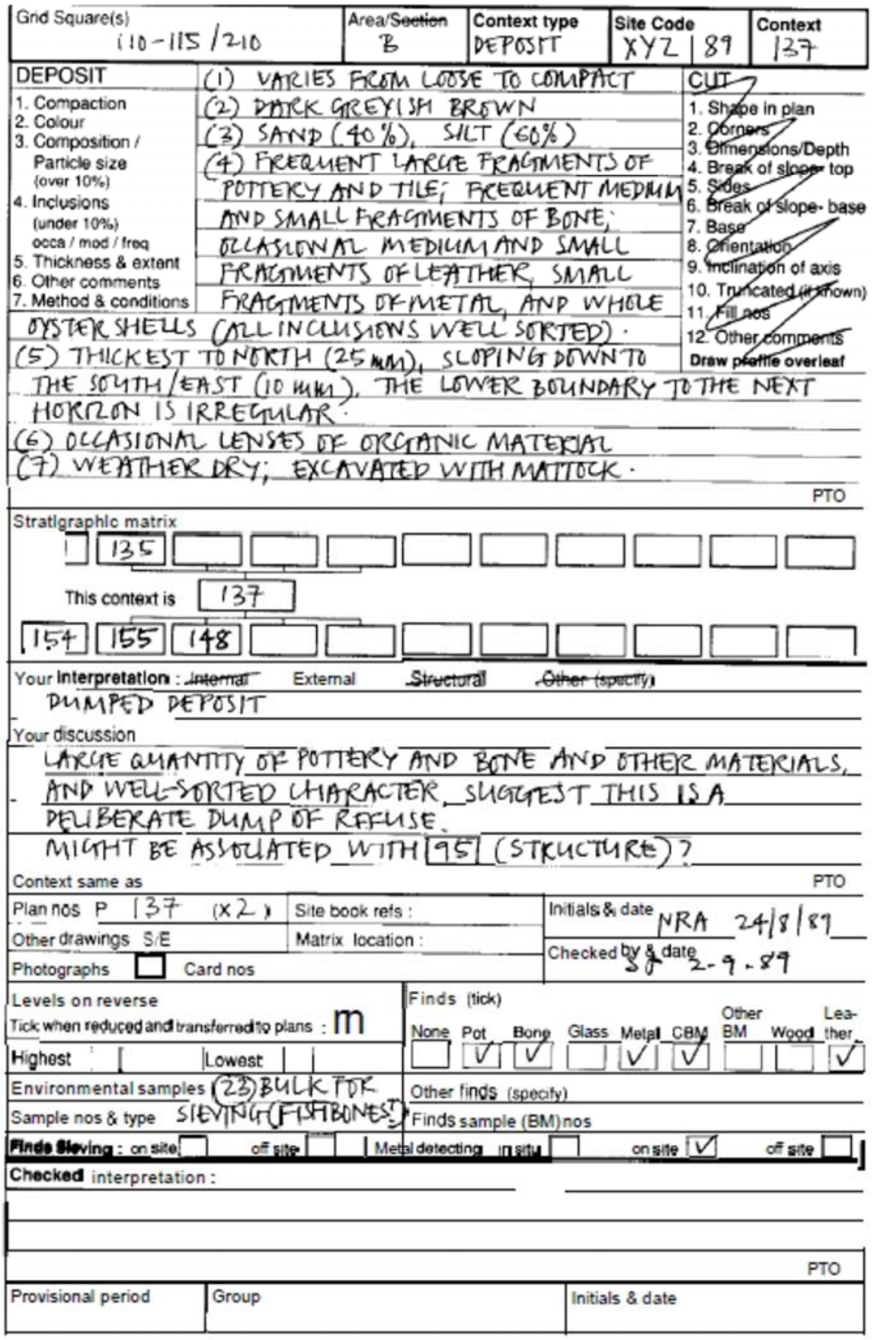
direct la intrarea pentru depunerea respectivă (Çatalhöyük, Portus – parte a *British School of Rome – Roman Ports initiative*). În ansamblu însă, cu cât membrii echipei ştiu mai multe despre mersul şantierului, cu atât calitatea muncii şi entuziasmul fiecăruia în parte va creşte. Desigur că nu există şantier fără schimburi de păreri, însă existenţa unei documentaţii scrise acţionează ca bază, şi în condiţii de oboseală şi criză de timp, chiar ca substitut pentru discuţia informală. Asemenea transparenţă are însă şi alte avantaje. Mai întâi, ca regulă generală, membrii oricărei expediţii importante au nu rareori specializări, filosofii de lucru şi limbi materne diferite şi nu vor fi tot timpul disponibili pentru consultări detaliate, în special către sfârşitul campaniei. Atunci când comunicarea interpersonală nu este cea mai eficientă soluţie, trebuie să existe o alternativă – circulaţia informaţiei şi, în ultimă instanţă, succesul ştiinţific al şantierului nu trebuie să depindă de harul social al membrilor expediţiei. În al doilea rând, prezenţa unei biblioteci virtuale care cuprinde toate fişele US, rapoartele intermediare etc. este o garanţie a faptului că interpretarea finală nu este monopolul directorului de şantier sau al responsabililor de sector, ci încorporează observaţii venite din toate nişele de competenţă ale şantierului.[59] Pe un alt palier de analiză, fişele US, redactate în conformitate cu un caiet terminologic cu impact (ideal) trans-instituţional sau chiar naţional, asigură comparabilitatea datelor nu numai între campaniile diferite ale aceluiaşi şantier ci şi între şantiere regionale şi naţionale.

d. La sfârşitul şantierului, cantitatea de informaţie obţinută este imensă şi în absenţa unei organizări corespunzătoare, ea nu va putea fi convertită într-o naraţiune coerentă de reconstrucţie istorică. Aceasta nu înseamnă desigur că înţelegerea rezultatelor este amânată până în faza de post-săpătură, când toate datele au fost adunate şi interpretarea poate începe. Cu ajutorul fişelor stratigrafice şi a jurnalelor de săpătură, înţelegerea este construită gradual şi este doar rafinată şi turnată în forma raportului final la sfârşit. Un sistem de înregistrare corect îl obligă pe arheolog să nu lase nimic neclarificat în urma sa. Fireşte, această înţelegere se referă la o plajă de posibilităţi ce rămâne deschisă până la calibrarea mai fină făcută în efortul interpretativ din timpul pregătirii materialului pentru publicare. Folosirea fişelor stratigrafice permite o publicare mai rapidă a săpăturii şi previne scenariul dramatic în care arheologul nu mai reuşeşte să pună ordine în rezultatele sale, compromiţând transmiterea lor eficientă către colegii de breaslă şi, în ultimă instanţă, către societate. Ea face posibilă şi publicarea online a unor rezultate parţiale (Benabbio, Silchester, Tel Dor[60]); majoritatea documentelor produse la Çatalhöyük sunt oferite online de Hodder şi echipa sa şi pot fi citite în aceeaşi zi de oriunde în lume.

---

[59] Al. Dragoman, S. Oanţă-Marghitu, *Against Functionalism – review of the Pietrele Archaeological project*, SP 4, 2007, p. 105–135. La Khamid el-Lodz, echipa este încurajată permanent să consulte jurnalul directorului de şantier, care „steht jedem Mitarbeiter zur Einsicht offen. Es sollte insbesondere von den Grabungsaufsehern regelmässig durchgesehen und abgezeichnet werden". Hachmann, *op. cit.*, p. 84.

[60] Toate datele referitoare la săpătură pentru Benabio, la http://www.paleopatologia.it/ Benabbio/BEN09/giorno.php?recordID=16, de la Silchester, http://www.silchester.rdg.ac.uk/, fişele de la Tell Dor, la http://dor.huji.ac.il/Download/ D2_2004_Report.pdf.

Grid Square(s): 110-115 / 210
Area/~~Section~~: B
Context type: DEPOSIT
Site Code: XYZ | 89
Context: 137

DEPOSIT
1. Compaction
2. Colour
3. Composition / Particle size (over 10%)
4. Inclusions (under 10%) occa / mod / freq
5. Thickness & extent
6. Other comments
7. Method & conditions

(1) VARIES FROM LOOSE TO COMPACT
(2) DARK GREYISH BROWN
(3) SAND (40%), SILT (60%)
(4) FREQUENT LARGE FRAGMENTS OF POTTERY AND TILE; FREQUENT MEDIUM AND SMALL FRAGMENTS OF BONE; OCCASIONAL MEDIUM AND SMALL FRAGMENTS OF LEATHER, SMALL FRAGMENTS OF METAL, AND WHOLE OYSTER SHELLS (ALL INCLUSIONS WELL SORTED).
(5) THICKEST TO NORTH (25 MM), SLOPING DOWN TO THE SOUTH/EAST (10 MM). THE LOWER BOUNDARY TO THE NEXT HORIZON IS IRREGULAR.
(6) OCCASIONAL LENSES OF ORGANIC MATERIAL
(7) WEATHER DRY; EXCAVATED WITH MATTOCK.

CUT
1. Shape in plan
2. Corners
3. Dimensions/Depth
4. Break of slope- top
5. Sides
6. Break of slope- base
7. Base
8. Orientation
9. Inclination of axis
10. Truncated (if known)
11. Fill nos
12. Other comments
Draw profile overleaf

PTO

Stratigraphic matrix
135
This context is 137
154 155 148

Your interpretation: ~~Internal~~ External ~~Structural~~ ~~Other (specify)~~
DUMPED DEPOSIT

Your discussion
LARGE QUANTITY OF POTTERY AND BONE AND OTHER MATERIALS, AND WELL-SORTED CHARACTER, SUGGEST THIS IS A DELIBERATE DUMP OF REFUSE.
MIGHT BE ASSOCIATED WITH [95] (STRUCTURE)?

Context same as
PTO

Plan nos P 137 (X2) | Site book refs: | Initials & date NRA 24/8/89
Other drawings S/E | Matrix location: | Checked by & date SJ 2-9-89
Photographs | Card nos

Levels on reverse
Tick when reduced and transferred to plans: m
Highest | Lowest

Finds (tick)
None | Pot ✓ | Bone ✓ | Glass | Metal ✓ | CBM ✓ | Other BM | Wood | Leather ✓

Environmental samples (23) BULK FOR
Sample nos & type SIEVING (FISHBONES)
Other finds (specify)
Finds sample (BM) nos

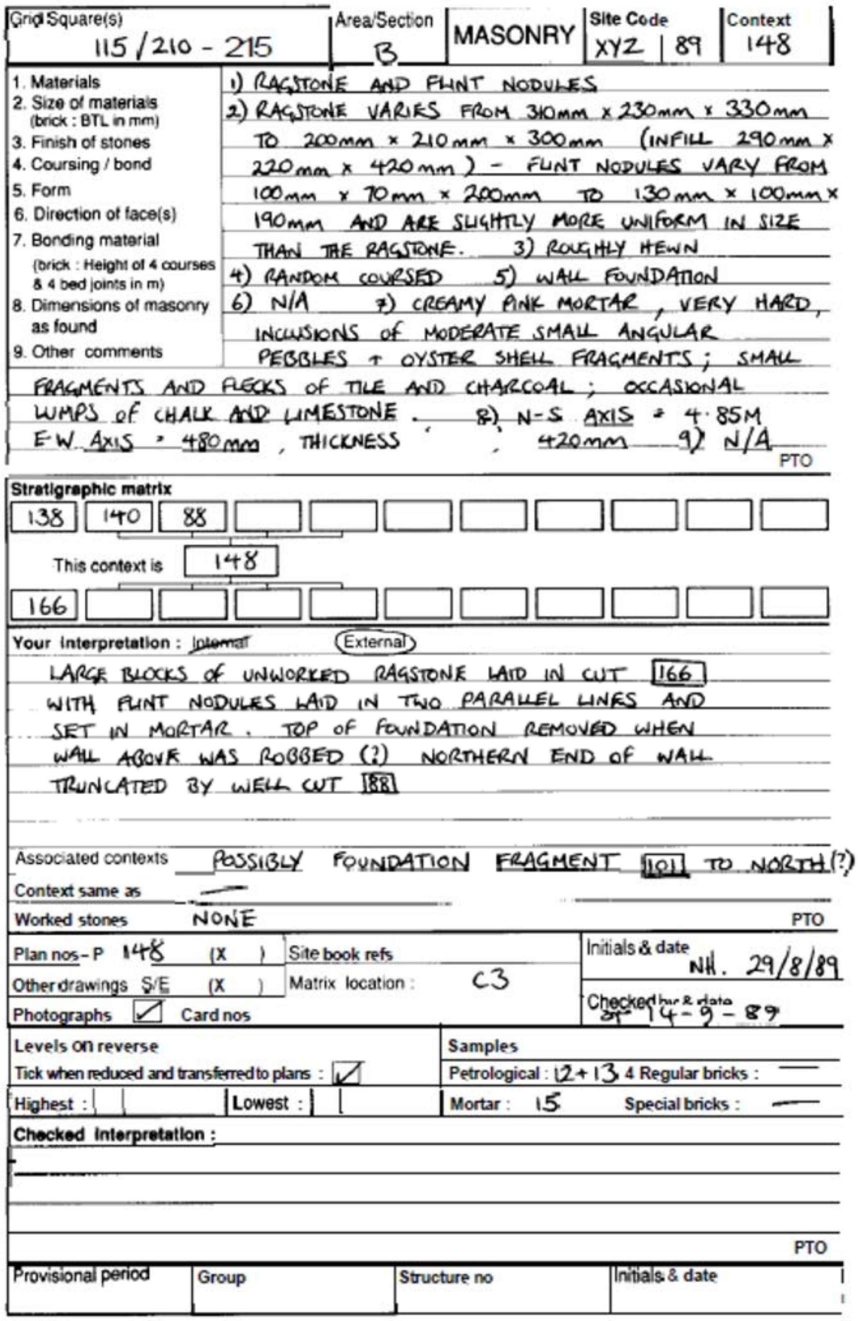
Finds Sieving: on site | off site | Metal detecting in situ | on site ✓ | off site

Checked interpretation:

PTO

Provisional period | Group | Initials & date

Fig. 1a. Fişă US folosită de Museum of London Archaeology Services (acum MOLA), republicată cu permisiunea MOLA din A. Westman, (ed.) *Archaeological Site Manual*, MoLAS, Londra, 1994[3], Fig. 9.

Grid Square(s) 115 / 210 - 215 | Area/Section B | MASONRY | Site Code XYZ | 89 | Context 148

1. Materials
2. Size of materials (brick : BTL in mm)
3. Finish of stones
4. Coursing / bond
5. Form
6. Direction of face(s)
7. Bonding material (brick : Height of 4 courses & 4 bed joints in m)
8. Dimensions of masonry as found
9. Other comments

1) RAGSTONE AND FLINT NODULES
2) RAGSTONE VARIES FROM 310mm x 230mm x 330mm TO 200mm x 210mm x 300mm (INFILL 290mm x 220mm x 420mm) - FLINT NODULES VARY FROM 100mm x 70mm x 200mm TO 130mm x 100mm x 190mm AND ARE SLIGHTLY MORE UNIFORM IN SIZE THAN THE RAGSTONE. 3) ROUGHLY HEWN 4) RANDOM COURSED 5) WALL FOUNDATION 6) N/A 7) CREAMY PINK MORTAR, VERY HARD, INCLUSIONS OF MODERATE SMALL ANGULAR PEBBLES + OYSTER SHELL FRAGMENTS; SMALL FRAGMENTS AND FLECKS OF TILE AND CHARCOAL; OCCASIONAL LUMPS OF CHALK AND LIMESTONE. 8) N-S AXIS = 4·85M E-W AXIS = 480mm, THICKNESS = 420mm 9) N/A

PTO

Stratigraphic matrix

138 | 140 | 88

This context is 148

166

Your interpretation : Internal (External)

LARGE BLOCKS OF UNWORKED RAGSTONE LAID IN CUT [166] WITH FLINT NODULES LAID IN TWO PARALLEL LINES AND SET IN MORTAR. TOP OF FOUNDATION REMOVED WHEN WALL ABOVE WAS ROBBED (?) NORTHERN END OF WALL TRUNCATED BY WELL CUT [88]

Associated contexts POSSIBLY FOUNDATION FRAGMENT [101] TO NORTH (?)

Context same as —

Worked stones NONE

PTO

Plan nos - P 148 (X) | Site book refs | Initials & date NH. 29/8/89

Other drawings S/E (X) | Matrix location : C3 | Checked by & date 14-9-89

Photographs ✓ Card nos

Levels on reverse | Samples

Tick when reduced and transferred to plans : ✓ | Petrological : 12+13 | 4 Regular bricks : —

Highest : | Lowest : | Mortar : 15 | Special bricks : —

Checked Interpretation :

PTO

Provisional period | Group | Structure no | Initials & date

Fig. 1b. Fişă US pentru ziduri folosită de Museum of London Archaeology Services (acum MOLA), republicată cu permisiunea MOLA din A. Westman, (ed.) *Archaeological Site Manual*, MoLAS, Londra, 1994[3], Fig. 24.

US	LOCALITE	ANNEE	SONDAGE	ZONE	COTE MIN.
	PLAN	SECTION	SECTEUR	PHOTOGRA.	COTE MAX.

DEFINITION

TECHNIQUE DE FOUILLE	TAMISAGE

MESURES	CONSISTANCE	COULEUR	ETAT DE CONSERVATION

MODE DE FORMATION

COMPOSANTS GEOLOGIQUES	COMPOSANTS ORGANIQUES	COMPOSANTS ARTIFICIELS

DESCRIPTION
OBSERVATIONS

EGAL À	SE LIE À
EST APPUYÉ PAR	S'APPUIE SUR
COUVRE	EST COUVERT PAR
COUPÉ PAR	COUPE
REMPLI PAR	REMPLI

INTERPRETATION

ELEMENTS DATANTS	DATATION	PERIODE	PHASE
	DATE DE LA FOUILLE US		
FIABILITE STRATIGRAPHIQUE	DIRECTEUR	RESPONSABLE	

Fig. 2a. Fişă US folosită la Volubilis, Maroc (cu permisiunea Prof. E. Fentress).

USM	LOCALITÉ	ANNÉE	SONDAGE	ZONE	MESURES	COTE	
						MAX.	MIN.

PLAN	ELEVATION	SECTION	PHOTOGRAPHIE	COMPOSITION	FONCTION STATIQUE

DEFINITION	
CRITÈRES DE DISTINCTION	ELEMENTS DATANTS

ETAT DE CONSERVATION	FAÇONNAGE	FINITION	REMPLOI	MISE EN ŒUVRE

CARACTERIST. DES JOINTS	CARACTERIST. DU LIANT	CARACTERIST. DES BRIQUES
EPAISSEUR DES JOINTS (CM)	CONSISTANCE	CONSISTANCE
HAUTEUR LITS DE POSE (cm)	COULEUR	COULEUR
HAUT. MODULE A 5 ASSISES (cm)	AGREGATS	INCLUSIONS

DESCRIPTION	
OBSERVATIONS	
EGAL A	SE LIE A
EST APPUYÉ PAR	S'APPUIE SUR
EST COUVERT PAR	COUVRE
EST COUPÉ PAR	COUPE
EST REMPLI PAR	REMPLIT
INTERPRETATION	

DATATION	PHASE	PERIODE
DATE DE FOUILLE US	DIRECTEUR	RESPONSABLE

Fig. 2b. Fişă US pentru ziduri folosită la Volubilis, Maroc (cu permisiunea Prof. E. Fentress).

TRENCH/LOCUS: B4 (6) Room #2
AREA (length; breadth; depth): 8m × 6m × 9m triangular area; 10cm deep
SEALED BY: (5) ; (4)
UNDERLAIN BY: (7)
CONTIGUOUS (at same ASL): (12) Room #1 ; (4) (Wall A)
CONTEMPORARY LAYER (e.g., cut by pit/trench): (12) Surface debris in Room-1
LOCUS TYPE (e.g., floor, pit, wall, etc.) Surface debris above floor
SOIL MATRIX/COMPOSITION: (e.g., homogenous versus mixed) Mixed brown soil and some grey mudbrick debris
*** COLOUR:** (Dark; Light; mottled) Dark bown, some grey bricks;
*** MUNSELL:** 10YR 5/4 ; 5YR 7/5
*** TEXTURE:** Smooth and fine soil; some artificial depositing.
(FEEL OF SOIL: smooth and fine; coarse/rough; sharp; is it water or wind laid; artificial fill)
*** GRAIN (mm):** mixture of silt and clay
(Granules 2-4; Very coarse sand 1-2; Coarse sand 1/2-1; Medium sand 1/4-1/2; Fine sand 1/8-1/4; Very fine sand 1/16-1/8; Silt less than 1/16; Clay less than 1/256)
*** STRUCTURE:** Some chunks & some loose soil
(when soil is picked is it: chunky; rubbly; loose)
*** CONSISTENCY:** dry to damp
(dry; damp; wet; saturated; compact; hard; firm; sticky; binds together when rolled)
*** STONES:** Some sporadic stones of various sizes
(SIZE: Boulders 26 cm+; Cobbles 6-25 cm; Pebbles 0.5-6 cm; AMOUNT: none; some; common; many; numerous)
*** CHARCOAL:** Some charcoal flecks – scattered
(e.g., none, rare, some, common; flecks, twigs, ash/burn layer)
*** SHELLS:** Some shells
(e.g., none, rare, some, common; numerous; continuous; types)
BONE FRAGMENTS: Some bones (see map)
(map distribution, collect)
ARTICULATED BONES: jaw bone in-situ (photograph; plan)
(leave in-situ; map, plan, photograph)
(OTHER) SAMPLES (e.g., soil):
Soil (b); bone (a); Shells (c)(d)(e); Copper (f); stone (g)(h)
ARTEFACTS: Nos. and types: (i.e., for all human-altered or used items, plot distribution in-situ, get ASL-levels, sketch, photograph, ascertain context(!), and maintain list at back of site book).
1 disk bead
2 female figurine fragment
3 Wadjet-eye amulet
4 grinding stone fragment
5 hand stone

DATE: 11/04/03 (dy/mn/yr)
VOLUME: about 2.40 m³
PHOTOGRAPHED: yes / no
SIEVED: All; 1/5; 1/10; Sample
ASSOC. FEATURES: Hearth
BOUNDARIES (Loci & nature)
Well-defined (e.g., walls, a sharp edge)
Blurred (e.g., not a sharp boundary)
Merges gradually (i.e., soils mixing)
Sealed (e.g., paving, plaster floor, etc.)
Arbitrary in deep layer/if boundary is uncertain
ABOVE (Loci): (5) ; (4) Pit + layers
Sealed; Well-def.; Blurred; Merges; Arbitrary
N. SIDE (Loci): N. Section
Sealed; Well-def.; Blurred; Merges; Arbitrary
E. SIDE (Loci): (4) = Wall A
Sealed; Well-def.; Blurred; Merges; Arbitrary
S. SIDE (Loci):
Sealed; Well-def.; Blurred; Merges; Arbitrary
W. SIDE (Loci): (4) = Wall A; S. Section
Sealed; Well-def.; Blurred; Merges; Arbitrary
BELOW (Loci): (7) Floor surface
Sealed; Well-def.; Blurred; Merges; Arbitrary
plastered floor
NE CORNER: Depth: 10 cm
Top ASL: 5.85 Base ASL: 5.75
NW CORNER: Depth: 10 cm
Top ASL: 5.87 Base ASL: 5.77
SE CORNER: Depth: 10 cm
Top ASL: 5.80 Base ASL: 5.70
SW CORNER: Depth: 10 cm
Top ASL: 5.81 Base ASL: 5.71
CENTRE: Depth: 10 cm
Top ASL: 5.83 Base ASL: 5.73
SECTIONS/BAULKS
(in which locus appears)
North Section
West Section
South Section

POTTERY: (leave intact/virtually intact vessels in-situ: plot distribution in-situ, get ASL-levels, sketch, photograph, context!)
(REMINDER: Draw and label basket locations and boundaries on top plan)

Nature:	mostly flat-lying; all angles; worn edges; sharp breaks; burnt/soot-coated;
Overall sherd sizes:	tiny frags.; small; medium; large; large portions of a vessel; mixed sizes;
Intact/virtually intact pots:	Sequential pot nos.: TP6;
2 (No. of) full baskets:	Sequential Basket nos.: 1; 2;
(No. of) non-full baskets:	few sherds; 1/4; 1/2; 3/4; full; other: #3

Fig. 3. Fişă US folosită la Tell Tebilla, Egipt (cu permisiunea Prof. G. Mumford).

Essouk **Fiche d'Unité Stratigraphique (Context Sheet) 2005**

Fiche/ Form No.	Site	Chercheur/Recorder
Carré/Unit	Unité Stratigraphique/Context	Date

Croquis U.Strat. / Sketch Context (Horizontal Location):

Associé à /Same as
Coupé / Cuts

Profondeur avant enlèvement/ Opening Measurements BD	Profondeur après enlèvement Closing Measurements BD
NE	NE
SE	SE
SW	SW
NW	NW
CTR	CTR

Maille du tamis/ Sieve Size: *1cm* ou *2mm*

Indice Munsell:	Texture Ahn:	Consistance du Sol:

No. du Plan/ Associated Plan No.	No. du Film/ Photos on Roll No.	Tombe No./ Burial No.

No. du Sacs / Sacks				
Potterie-	Broyage /Gr. Stone-	Lithique-	Faune-	Scories/ Slag-

Echant. de flottation? Flot. Sample? *Oui* ou *Non*	Quantité ?	Localisation:	Charbon/ C14 No.	Localisation
Autres échantillons? / Other Samples?				

Small Finds/ Petits Objets:	Localisations:	Horizon/ Phase :
		Controlé Par:

Commentaires Interprétatives / Interpretive Comments:

Fig. 4. Fişă US folosită la Essouk, Mali (cu permisiunea Dr. Sam Nixon).

T. es-Safi – Locus Card **Locus: __|__|__|__|__|__**

Date Opened: __/__/__ **Date Closed: __/__/__** **Sq.:______________**

Grade: A/B/C **Local Phase: ________** **Final St.__________**

Definition: __________ **Merged With: __|__|__|__|__** **Final Locus: __|__|__|__|__|__**

U.L.1: _______Below Loci: __|__|__|__|__|__|__ ; __|__|__|__|__|__|__

U.L.2: _______Below Loci: __|__|__|__|__|__|__ ; __|__|__|__|__|__|__

L.L.1: _______Above Loci: __|__|__|__|__|__|__ ; __|__|__|__|__|__|__

L.L.2: _______Above Loci: __|__|__|__|__|__|__ ; __|__|__|__|__|__|__

Plan: ________Appears On Sections: N__; S__; E__; W__

Written By:________ Checked By: _________Closed: Y/N **Dimensions: __________**

Borders: **N: ______** **S: _______** **E: _______** **W: ________**

Reason for opening: ____

Reason for closing: ____

General Description: ____

Matrix description (hardness, color, quantity of sherds, bones. Etc.): ________________

Stratigraphy: ____

Equivalent to: ______________________

…in Squares: ______________________

Future work: ______________________

Finds: ___________________________

Periods: _________________________

Photos: __________________________

Updated: _________________________

Fig. 5a. Fişă US de la Tell es-Safi/Gath, Israel (cu permisiunea Prof. Aren M. Maeir, Director, Tell es-Safi/Gath Archaeological Project, Israel, www.dig-gath.org).

T. es-Safi – Wall Card **Wall: __|__|__|__|__|__**

Date Opened:__/__/__ Date Closed: __/__/__ Sq.:__________ Supervisor:__________

Length:_______ Width:______ Unit:_______ Final St.:_______ Local Phase:______

Direction A:____ Upper Level A:________ Lower Level A:_________ Floating A: Y/N

Direction B:____ Upper Level B:________ Lower Level B:_________ Floating B: Y/N

Loci Above:__|__|__|__|__ |__ ; __|__|__|__|__ |__

Loci Below:__|__|__|__|__ |__ ; __|__|__|__|__|__

Stone Type:_____________________ No. of Stone Courses: ______ Stone Size: _______

No. of Brick courses:____________ Brick Size: _______

Brick color and matrix: ____

Bonded Walls:__|__|__|__|__ |__ Abuts walls:__|__|__|__|__ |__

Fnd. Trench: Y/N__|__|__|__|__|__

Abutted by floors: Locus: _______ Lvl: _______ Locus: __|__|__|__|__ Lvl:______

Other related loci: __|__|__|__|__|__; __|__|__|__|__|__ Merged: Y/N __|__|__|__|__|__

Related finds: ____

Dismantled on: ___/___/__ Plans: ______ Appears in Sections: N__; S__; E__; W__

Written by: ______ Checked by: ______

Stratigraphic observations and additional details: ______________________________

Rebuilding: ________________________

Nature of destruction: _______________

Collapse Identified: __________________

Photos: ____________________________

Slides: _____________________________

Fig. 5b. Fişă US pentru ziduri de la Tell es-Safi/Gath, Israel (cu permisiunea Prof. Aren M. Maeir, director, Tell es-Safi/Gath Archaeological Project, Israel, www.dig-gath.org).

THE CROW CANYON ARCHAEOLOGICAL CENTER

MASONRY FORM

Site Number ________________________ Site Name ______________________________ *Revised 2/2001*
Page 1 of 2

Initials ____________________________ Date ____

Study Unit Type and Number____

Feature Type ______________________ Feature Number _____________________________________

Wall Type (check one): room ☐ kiva bench face ☐ kiva upper lining wall ☐ kiva cell wall ☐
tower ☐ extramural wall (describe) ________________________________
coursed masonry deflector ☐ other wall (describe) ___________________

Cardinal direction of wall (circle one): **N S E W NW NE SE SW N/A**

Comments____

For the above-listed structure, this is an interior ☐ exterior ☐ **face (check one)**

Features in this wall ____

Length of wall exposed (top) ____________________ **Length of wall exposed (bottom)** __________

Height (max.) __________ **Height (min.)** __________ **Thickness (top)** __________

Number of vertical courses (max.) ________________ **Number of vertical courses (min.)** _________

Complete? (Y/N) __________ **If “no,” inferred original height** ________________________________

Comments____

Corner abutment:

This wall is **abutted to** the **N S E W NW NE SE SW** wall.
This wall is **abutted by** the **N S E W NW NE SE SW** wall.
This wall is **tied to** the **N S E W NW NE SE SW** wall.
Cannot assess ☐ Comments ____

Shaping:	pecked:	0 ☐	< 30% ☐	30–75% ☐	> 75% ☐
	ground:	0 ☐	< 30% ☐	30–75% ☐	> 75% ☐
	flaked:	0 ☐	< 30% ☐	30–75% ☐	> 75% ☐
	unshaped:	0 ☐	< 30% ☐	30–75% ☐	> 75% ☐

other (describe) ____

Comments ____

Shapes:	block:	0 ☐	< 30% ☐	30–75% ☐	> 75% ☐
	tabular:	0 ☐	< 30% ☐	30–75% ☐	> 75% ☐
	irregular:	0 ☐	< 30% ☐	30–75% ☐	> 75% ☐

other (describe) ____

Comments ____

Fig. 6. Fişă US pentru ziduri, folosită de Crow Canyon Archaeological Center, www.crowcanyon.org (cu permisiunea Centrului).

MASONRY FORM

Basal stones: blocks ☐ other (describe) ______________________ not visible ☐

Footings: rubble ☐ other (describe) ______________________ not visible ☐

Foundation: bedrock ☐ fill ☐ undisturbed natural ☐ other ☐ not visible ☐

Chinking: tabular ☐ chunk ☐ spall ☐ other ______________________

Mortar: size of horizontal beds __________ cm thick maximum

size of vertical beds __________ cm wide maximum

form: flush ☐ extruded ☐ concave ☐

texture: fine ☐ medium ☐ coarse ☐

color ____

inclusions ____

Comments ____

Plaster (% of face) _______ Description ______________________________________

____

Wall construction materials: sandstone ☐ other ______________________________

Coursing: uncoursed ☐ semicoursed ☐ fully coursed ☐ patterned ☐

vertical slab ☐ other ______________________________

Comments ____

Cross section: single stone ☐ double stone ☐ compound ☐ double/core ☐

compound/core ☐ double bonded ☐ other ______________________

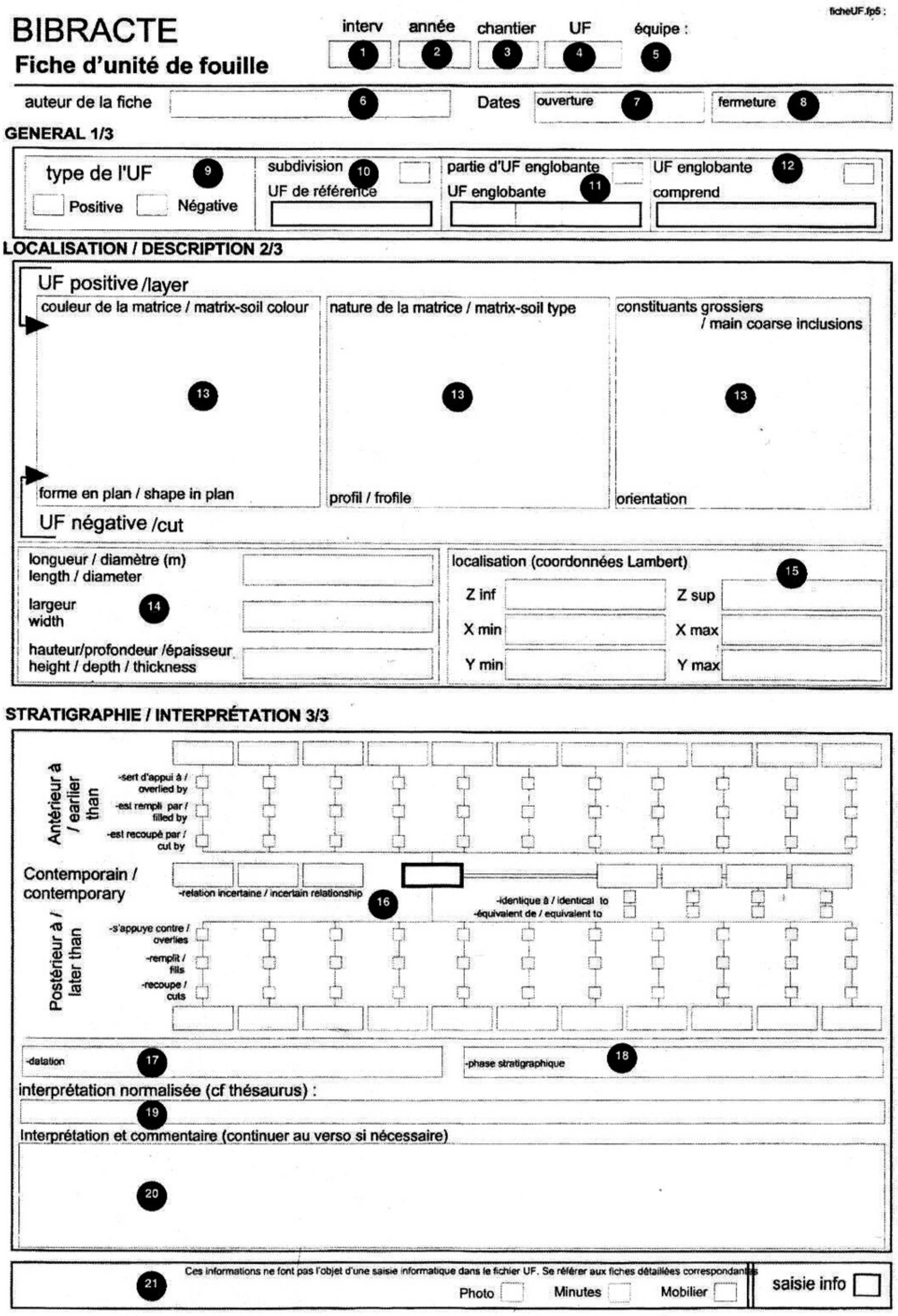
cannot assess (explain below) ☐

Comments ____

____

____

Fig. 6 (continuare). Fişă US pentru ziduri, folosită de Crow Canyon Archaeological Center, www.crowcanyon.org (cu permisiunea Centrului).

ficheUF.fp5 :

BIBRACTE
Fiche d'unité de fouille

interv 1 | année 2 | chantier 3 | UF 4 | équipe : 5

auteur de la fiche 6 | Dates ouverture 7 | fermeture 8

GENERAL 1/3

type de l'UF 9 — Positive — Négative | subdivision 10 — UF de référence | partie d'UF englobante — UF englobante 11 | UF englobante 12 — comprend

LOCALISATION / DESCRIPTION 2/3

UF positive /layer
couleur de la matrice / matrix-soil colour 13 | nature de la matrice / matrix-soil type 13 | constituants grossiers / main coarse inclusions 13
forme en plan / shape in plan | profil / profile | orientation
UF négative /cut

longueur / diamètre (m) length / diameter
largeur width 14
hauteur/profondeur /épaisseur height / depth / thickness

localisation (coordonnées Lambert) 15
Z inf | Z sup
X min | X max
Y min | Y max

STRATIGRAPHIE / INTERPRÉTATION 3/3

Antérieur à / earlier than
-sert d'appui à / overlied by
-est rempli par / filled by
-est recoupé par / cut by

Contemporain / contemporary
-relation incertaine / incertain relationship 16
-identique à / identical to
-équivalent de / equivalent to

Postérieur à / later than
-s'appuye contre / overlies
-remplit / fills
-recoupe / cuts

-datation 17 | -phase stratigraphique 18

interprétation normalisée (cf thésaurus) : 19

Interprétation et commentaire (continuer au verso si nécessaire) 20

21 Ces informations ne font pas l'objet d'une saisie informatique dans le fichier UF. Se référer aux fiches détaillées correspondantes
Photo | Minutes | Mobilier | saisie info

Fig. 7. Fişă US folosită la Bibracte, Franţa (cu permisiunea Prof. V. Guichard).

e. Dincolo de unele dezavantaje şi posibilităţi de derapaj deja semnalate, un avertisment final este necesar. El priveşte tendinţa arheologului de a se lăsa în seama sistemului de documentare, cu alte cuvinte, de a înainta mecanic în munca sa, convins că este bine ghidat de formularele pe care le completează şi uitând că toate acestea sunt inutile dacă el nu ia deciziile corecte în timpul săpăturii şi nu interpretează şi distinge corect depunerile şi complexele întâlnite în secţiune. Sistemele de documentare sunt gândite pentru a permite unui bun arheolog să obţină maximul din săpătura sa, dar nu vor oferi onorabilitate şi nici ridica nivelul săpăturii unui arheolog nepriceput; acest avertisment ar trebui scris la poarta de intrare a oricărui şantier, cu pretenţii oricât de mari şi dotări oricât de impresionante: nimic nu înlocuieşte mintea deschisă a unui arheolog experimentat. Arheologul nu se află pe şantier ca să completeze stereotip formulare, absent la spectacolul arheologiei din faţa lui.

*

Atâta timp cât fişa este coerentă şi adaptată la realităţile sitului, nu există un standard de corectitudine cu care să fie măsurată. Parafrazându-l pe Wheeler, nu există un singur mod corect de a înregistra săpătura, ci doar multe feluri greşite. Fişele stratigrafice prezentate aici variază considerabil în funcţie de Universitate, tipul şi datarea resturilor materiale, experienţa echipei, bugetul proiectului, priorităţile ştiinţifice şi termenele limită; ele reprezintă însă o aceeaşi încercare de a la recupera o cât mai mare parte a trecutului nostru îngropat. O săpătură nu poate fi mai valoroasă decât documentaţia pe care o lasă în urmă.

CONTEXT SHEETS IN THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION A CRITICAL ASSESSMENT

ABSTRACT

The article presents context sheets as a paramount component of the written archaeological record. Their history, design, and theoretical underpinnings are debated with a view to promoting their more widespread adoption in Romania. The adoption of a standardized approach would prove useful in considering that first, the lack of a standard recording system leads to most archaeological excavations in Romania incurring some loss of data. Another consequence is that many final reports, if published, tend to be less inviting of a second opinion on that excavation. Moreover, archaeological reports from across the country cannot be easily compared due to differences in their terminology; the scientific profit of archaeology thereby diminishes and the broad image is flawed. Finally, the methods and assumptions that led to the conclusions presented in the final reports cannot be immediately followed or traced back to primary evidence. These problems may be due to the undertaking of excavations despite inadequate funding, the insufficient number of specialized courses available to archaeology majors in Romanian universities, and the underdevelopment or underrepresentation of rescue excavations as compared to research archaeology.

A reaction to the perceived limitations of the Wheelerian grid method, the practice of *open area excavation* heralded the advent of the Harris Matrix, mirrored in the written and drawn documentation in the routines of *single context planning*. The boom of rescue excavations in Britain during the 1960s and 1970s, in conjunction with technological advances such as the development of

both databases and total stations, created the premises for the introducing context sheets. The Department of Urban Archaeology within the Museum of London was the first to dedicate, in 1975, such a recording form to each stratigraphic unit (US or context), be it a soil unit, a masonry unit, or a negative unit (cut). In the present article, stratigraphic unit is defined as *any archaeological deposit resulting from human or geological activity that has distinguishable physical characteristics and which can be interpreted as functionally or chronologically relevant to the history of the site*. The definition is extended to include masonry as well as the interfaces created by removal of such units. The underlying assumption of this article is that the particular design of a context sheet expresses a theoretical stance on archaeology, and structures the process of retrieving and interpreting data by its user. The site will indeed be preserved by record, but a record that is rather a symbolic archive that does not copy the material remains uncovered, but recasts them in a meaningful whole which is both academically and socially relevant. No dig can be more valuable than the record it leaves behind.

Archaeology has historically witnessed a continued awareness of the need to record the excavation, and to do so in a standardized manner. British archaeologists pioneered the use of context sheets, and this because of the long tradition of debate around recording in Pitt Rivers, Flinders Petrie, and J.Droop's writings. Simple recording forms were also proposed by the French archaeologists (F. Scheurer/A. Lablotier, E. Salin, L. Frédéric) since 1914, while German (Khamid el Lodz) and Soviet archaeology (Novgorod) were using mostly small find cards. In the United States, the system of R. Heizer in the early 1950s stimulated the interest in recording and indirectly influenced a number of important systems in the Orient, including those used at Tell Gezer and Tell el-Hesi, transfigured in recent years by the systems used at Tell Madaba and Tell Miqne. Italian Superintendencies started using pro forma at the end of the 1970s, and soon thereafter the French coined two major recording systems for the sites of Lattara and Bibracte.

The design of context sheets for soil and masonry stratigraphic units is exemplified in the article through an analysis of sheets used by the Museum of London and the Troy excavations. A number of other excavations contribute background information, such as Histria, Benabbio, Corinth, Athenian Agora, Sussita, Tell Dor, Tell Gezer, Tell el Hesi, Karak, Nienover, Çatalhöyük as well as the systems specially designed by institutions such as the Icelandic Institute of Archaeology, the Courson Archaeological Center, Oxford Archaeology, Universities of Reading, Durham, and Sheffield. The figures illustrate recording forms used by the MoLAS and the Crow Canyon Center (USA), and at Essouk (Mali), Volubilis (Morocco), Bibracte (France), Tell es Safi (Israel) and Tell Tebilla (Egypt). It should be noted that, as long as the recording forms are coherent and tailored to the site excavated, in sync with the team, and possibly adjusted to recording systems previously used on site, there can be no Procrustean bed for their design.

The use of context sheets is argued for in four points. First, their use retains an heuristic advantage: engaging in a dialogue with the context sheet, being prompted to record certain details while having to dismiss others, ensures the archaeologist's alertness of thought and completeness of description. Put simply, working with good tools creates good habits. Moreover, all interpretation, instead of being confined to the level of assumptions, is verbalized and reconsidered in the process. This guarantees that understanding is built gradually and not relegated to the post-excavation phase. Filling out the context sheet offers a platform for further dialogue with and verification by the community of archaeologists, and thus serves as an incentive for a better output. Second, the use of context sheets brings about what the author calls a democratization of stratigraphy, which finds its best expression in the Harris Matrix. All stratigraphic units make their contribution to the stratigraphic ensemble and ultimately to the historic reconstruction. The use of recording sheets formalizes archaeological knowledge, making possible easier translation to databases, which thereby enable complex computerized searches and overall access to and retrieval of data. This is also part of a formalization effort that aims to ensure comparability between data from campaign to campaign and from site to site, and ideally across a whole region. Third, context sheets facilitate the flow of data within the team. Transparency and shared knowledge among members fosters enthusiasm and a higher quality of work, while written documentation supplements the informal exchanges and accounts for a full, unjaundiced image of the excavation for all involved. Having written contributions from all sides of the

excavation enter the general flow of data encourages multivocality and safeguards against any monopoly over interpretation. Finally, using context sheets gives the archaeologists more control over the richness of data that piles up at the end of the excavation and enables them to more quickly produce a final report and publication that are more thorough than what would have been without the aid of a standardized recording method. Online publication – even during the campaign – becomes possible and further opens excavation results to the specialist and lay public.

Archaeologists are aware of the delights, but also of the dangers of context sheets. Mechanical use of such recording forms tends to reify the archaeological record, to make all features and units look alike, and to go beyond formalization of description into stereotypization. In a worst case scenario, context sheets blind the archaeologists to variety and inhibit their decision making abilities. Good recording cannot turn a bad dig into a good dig, and there is no need to accurately record an unaccurate result. Also, senselessly multiplying the number of entries on a sheet, or the number of forms that must be filled out in the field may be counterproductive. Suffocating archaeologists with paperwork has never been the rationale behind recording. In the often harsh conditions of fieldwork, the rhetoric of archaeologists tends to be rather Spartan, and if the form has what is perceived as an overwhelming number of futile prompts, it will be filled in incorrectly, partially, and illegibly. The need to record as much as possible is commendable in theory, but practice suggests it is wiser to make sure that all prioritized information is accurately recorded, rather than amassing vast amounts of imprecise details.

The author uses throughout the article stratigraphic unit (US) interchangeably with a Romanian translation of the British term *context*, but this is far from being the only option, although it appears to be one of the safest. Other major digs use terms like *sub-context, locus, layer, stratum, deposit, basket, provenience designation unit, Befund, Baubefund, Bodenbefund, Behälter, Schicht, stratigraphische Einheit, unité stratigraphique, unité de fouille, milieu, unità stratigrafica, unidad estratigráfica*. The British *feature* was translated by the Romanian (in German tradition) *complex*, although the latter has artefactual connotations, being basically a group of material remains as opposed to the soil matrix. Similarly, a hearth, a refuse pit, and so on can be named differently in other systems: at Tell-el Hesi *locus*; at Madaba and occasionally in Çatalhöyük, *installation*; at Lattes, *fait*; in Agora and by the University of Reading, *context*; by the Icelandic Institute of Archaeology, *group*; in Nienover, *Befundkomplex*; in Troy, *structure*; and in the Integrated Archaeological Database, a *set*. Finally, the Bibracte team calls features *unités de fouille englobantes*, and in Khamid el-Loz they are listed in the category *Objekten*.

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XXIX, 2009)

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Prezenta serie cuprinde o bogată recoltă epigrafică, organizată, ca şi până acum, în două secţiuni: *Dacia* (nr. 1346–1398) şi *Moesia Inferior* (sectorul românesc al provinciei romane: Dobrogea românească actuală; nr. 1399–1425).

Epigrafia Daciei debutează cu prezentarea bibliografiei epigrafice (nr. 1346–1380), din care trebuie reţinute în special câteva volume de istorie militară[1]; cu unele excepţii, când notele comportă observaţii, va fi doar o consemnare a studiilor epigrafice, publicate în ţară sau în străinătate. Descoperirile epigrafice ale provinciei (nr. 1381–1389) nu aduc, poate cu o excepţie (nr. 1382), noutăţi revelatoare. La această secţiune se adaugă, în schimb, câteva inscripţii externe (nr. 1390–1398) – între acestea, mai multe diplome militare: doar una cu loc de descoperire cunoscut (din Dalmatia), celelalte ajunse în Germania prin comerţul de antichităţi[2]; patru dintre acestea privesc provincia *Dacia Inferior*, două provincia *Dacia Superior,* alte două *Dacia Porolissensis*.

Dosarul epigrafic al Dobrogei romane cuprinde mai întâi bibliografia epigrafică (1399–1411) – din care trebuie reţinută în special publicaţia (postumă) a tezei de doctorat a lui N. Gostar (susţinută în 1977 la Universitatea din Bucureşti), despre *Marele monument funerar roman de la Adamclisi*; apoi un număr de inscripţii noi (1412–1425), greceşti şi latine (cele mai multe din patrimoniul Muzeului din Constanţa), dintre care câteva pe stâlpi miliari.

[1] Două dintre acestea (*infra,* nr. 1347 şi 1353) sunt publicaţii ale Centrului de Istorie militară romană, de pe lângă Muzeul Naţional de Istorie şi Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, sub redacţia lui Ov. Ţentea şi Fl. Matei Popescu.

[2] De cele mai multe ori, nu se indică locul de descoperire (decât în general: „Balkanraum"), ceea ce reprezintă, din punct de vedere ştiinţific, o mare pierdere; de asemenea, nu se menţionează locul de păstrare (decât foarte vag, inadmisibil pentru publicarea unei piese antice: „Privatbesitz"). Remarcăm încă o dată jaful în patrimonial epigrafic al ţărilor din spaţiul balcanic, prin complicitatea dintre anticarii occidentali şi „căutătorii de comori" din spaţiul fostelor provincii romane dunărene (spre satisfacţia ştiinţifică a savanţilor din Occident).

SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, Bucureşti, 2010, p. 307–330

A) **DACIA**
(nr. 1346–1398)

Bibliografie – Generalități
(1346–1380)

1346. M. Bărbulescu, *Signum originis. Religie, artă şi societate în Dacia romană,* Bucureşti, 2009. Culegere de studii. Cu scurte *Note finale* (p. 291–298: completări bibliografice).

1347. D. Bondoc, *The Roman Rule to the North of the Lower Danube during the Late Roman and Early Byzantine Period,* Cluj, 2009 (CSMR, 4).

Despre organizarea frontierei romane într-o anume porțiune a frontierei dunărene, vezi de asemenea: N. Gudea, *Contribuții la istoria militară a Daciei Ripensis,* 1. *Despre fortificații nominalizate de ştampile tegulare pe granița de nord a provinciei,* Apulum, 46, 2009, 416-430.

1348. D. Bondoc, N. Gudea, *Castrul roman de la Răcari. Încercare de monografie,* Cluj, 2009.

Materialele epigrafice sunt cele publicate în IDR, II, 162–172 şi ILD, 97–98.

Vezi „încercarea de recenzie" a lui Eugen S. Teodor, EN, 19, 2009, p. 256–259; vezi recent: D. Bondoc, N. Gulea, *Între frustrare şi ignoranță. Răspuns la o pseudodescriere critică a d-lui Eugen S. Teodor*, Apulum, 47, 2010, p. 551–557.

1349. Carmen Ciongradi, *Die römischer Steindenkmäler von Alburnus Maior,* Cluj, 2009, 202 p. (dintre care 66 planşe cu fotografii).

1350. V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane,* Bucureşti, 2009. Ediție îngrijită de Claudiu Christescu şi C. C. Petolescu; reactualizare bibliografică şi *addenda* de C. C. Petolescu; indici de Gabriel Stoian.

Cele trei *addenda* însumează o amplă prezentare: *Stadiul studiilor privitoare la istoria militară a Daciei romane,* p. 217–277: organizarea administrativă a Daciei romane; sistemul defensiv şi de comunicații; armata romană din Dacia (legiuni şi trupe auxiliare).

1351. F. Marcu, *Organizarea internă a castrelor din Dacia,* Cluj, 2009 (Bibliotheca Musei Napocensis, XXX).

Referiri epigrafice la trupe şi unele edificii din castru (v. *index*).

1352. D. Protase, N. Gudea, R. Ardevan, *Din istoria militară a Daciei romane. Castrul roman de interior de la Gherla. Aus der Militärgeschichte des römischen Dakien. Das römische Binnenkastell von Gherla,* Timişoara, 2008, 503 p., 36 fig., 100 pl.

Vezi recenzia din EN, 19, 2009, p. 259–262.

1353. M. Zahariade, *The Thracians in the Roman Imperial Army from the first to the third Cemtury A.D. The Auxilia,* Cluj, 2009 (CSMR, 2).

*

1354. Doina Benea, *Cu privire la prezența unei vexilații a legiunii a VII-a Gemina în Dacia,* Apulum, 46, 2009, p. 397–407.

Prezența unui detaşament din legiunea VII Gemina Felix din Hispania Citerior este dovedită prin numeroase ştampile tegulare descoperite la Porolissum (vezi ILD, 733, cu sursele bibliografice); dar inscripția de la Potaissa citată de autoare (M. Bărbulescu, Z. Milea, SCIVA, 26, 1975, p. 571–576; preluată în AÉ, 1976, 574) este sub semn de întrebare (autoarea omite să menționeze două

intervenţii care contestă această lectură: I. I. Russu, SCIVA, 28, 1977, 2, p. 217–223, care crede că în r. 2 este de fapt un antroponim; P. Le Roux, ZPE, 43, 1981, p. 199 şi urm., care crede că este vorba de fapt de legiunea VII Claudia); vezi şi ILD, 499: este vorba de cei trei centurioni, şefi de *manipuli* – *centuriones priores* – ai unei cohorte din legiunea V Macedonica).

Autoarea conchide că această vexilaţie a fost adusă în Dacia de Septimiu Sever, după anul 197, drept pedeapsă pentru participarea legiunii VII Gemina la „uzurparea” lui Clodius Albinus; dar asocierea cu pedepsirea legiunii III Gallica (vezi p. 403) nu este corectă, deoarece legiunea din Syria a fost desfiinţată abia de Elagabal. Mai trebuie reţinută şi opinia lui I. Piso (iarăşi omisă de D. Benea), care crede că detaşamentul din legiunea hispană a fost adus pentru a înlocui trupele luate de Caracalla pentru războiul contra parţilor (I. Piso, în vol.: Y. Le Bohec éd., *Les légions de Rome sous le Haut-Empire,* Lyon, 2000, p. 220). Părerea noastră este că o vexilaţie din legiunea VII Gemina a participat la campania orientală a împăratului Gordian al III-lea; la întoarcerea din Orient, această trupă a ajuns în Dacia împreună cu Filip Arabul, care, după alungarea carpilor, a purtat lupte şi cu populaţiile germanice de la nord-vest de Dacia; de prezenţa acestui împărat la Porolissum se pot lega şi dedicaţiile ILD, 668–671).

1355. Carmen Ciongradi, E. Bota, V. Voişian, *Eine Konstitution für die Hilfstruppen von Dacia Porolissensis,* ZPE, 170, 2009, p. 207–214. Vezi *infra,* nr. 1388.

1356. Fl. Costea, Lucica Savu, V. Sîrbu, R. Ştefănescu, Angelica Bălos, *Military Gear found in the Dacian Fortress of Racoşul de Sus – Piatra Detunată, Braşov County,* în vol. *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare,* Tulcea, 2008, p. 154–169.

Săpături efectuate în anii 2002/2003. Dintre descoperirile de echipament militar, remarcăm: un fragment de coif (apărătoare de ceafă; v. *infra*, nr. 1381), un pumnal cu teacă, un vârf de lace, un vârf de *pilum* etc. Secolul I p.Chr.

1357. George Cupcea, *Speculatores in Dacia. Missions and carrers,* AMN, 43–44/1, 2006–2007 (2008), p. 263–279.

Aceşti militari aparţin rangului *principales* din legiunile romane şi fac parte din *officium consularis,* în cazul de faţă al guvernatorului consular al celor trei Dacii. Autorul strânge, sub forma unui tabel (p. 267–268), 25 de nume de militari: 13 din legiunea XIII Gemina (inscripţii de la Apulum), 11 din legiunea V Macedonica (10 inscripţii de la Apulum, 1 de la Potaissa) şi doar unul din legiunea VII Claudia (inscripţie de la Cioroiu Nou); după părerea autorului, speculatorul din legiunea VII Claudia se afla în misiune în Dacia. Dar *statio* din inscripţia respectivă era probabil vamală (ILD, 99, cu toată bibliografia), iar militarul dedicant era poate originar chiar din localitatea unde a apărut inscripţia.

1358. D. Dana, *L'identité des Bataves de Dacie d'après une inscription d'Apamée de Syrie: onomastique et mobilité,* L'Antiquité classique, 77, 2008, p. 219–225.

Discuţie pe marginea inscripţiei IDRE, II, 411 (= AÉ, 1993, 1577; AÉ, 1996, 1540).

1359. D. Dana, Fl. Matei-Popescu, *Soldats d'origine dace dans les diplômes militaires,* Chiron, 39, 2009, p. 209–256.

Un lot bogat de diplome militare (42 de exemplare cunoscute la data încheierii studiului), cele mai multe apărute în ultimul deceniu, au adus şi un bogat repertoriu de nume geto-dace. Aceşti militari daci au servit în diferite trupe auxiliare – cele mai multe diferite de trupele constituite din daci şi purtând numele lor etnic – în provincii cât mai îndepărtate: Britannia (în cohortele *I Augusta Nerviana, II Gallorum, I Aelia Hispanorum, I Thracum, VII Thracum*; în această provincie se afla şi o trupă de daci, *cohors I Aelia Dacorum,* creată de împăratul Hadrian), Germania Superior (*ala Sulpicia c. R.* şi *cohors III Thracum p. f.*), Africa (numele trupei necunoscut), Mauretania

Caesariensis (în *cohors I Flavia Musulamiorum*), Mauretania Tingitana (trei posesori de diplome din *ala I Augusta Gallorum c. R.,* altul din *cohors V Delmatarum c. R.*; de adăugat *ala Gemelliana c.R.* – CIL, XVI, 171 = IDRE, II, 469), Syria (aici staționa *cohors I Ulpia Dacorum;* descoperirile au livrat nu mai puțin de cinci diplome militare, datând din 22 martie 129; posesorii sunt toți *M. Ulpii* – semn că fuseseră dăruiți cu cetățenie de împăratul Traian *ante emerita stipendia,* poate pentru fapte de arme în războiul cu parții), Moesia Superior (în *cohors III Brittonum*), Pannonia Inferior (în *cohors I Thracum*); în mod excepțional apar chiar în trupe din Dacia: în Dacia Porolissensis (prin 133/140, un dac din *cohors II Augusta Nerviana Pacensis,* care staționase însă anterior în Moesia Inferior; căsătorit cu o femeie dacă, purtând un nume absolut remarcabil: *Diurpa*); poate şi în Dacia Inferior (numele trupei pierdut) şi Dacia Superior (în *ala I Ulpia contariorum*, anul 121; aflată temporar în Dacia Superior, plecată curând în Pannonia Superior). Repertoriul diplomelor ar trebui poate completat cu o diplomă din anul 224 pentru flota de la Ravenna (RMD, V, 463), al cărei posesor se numea *M. Aurelius Spori fil(ius) Victor qui et Drubius Nicopoli ex Moesia vico Dizerpera* (indicația *Spori fil.* arată că nu provenea dintr-o căsătorie „legitimă"; numele lui peregrin fusese *Drubius,* ceea ce arată că era probabil un dac, cf. rădăcina *Drub-* din *Drubeta*; satul său *Dizerpera* poartă o terminație tracă, *para,* care se întâlneşte şi în aria moeso-getică – după cum *dava* se întâlneşte şi la sud de Haemus: Pulpudava – Pulpudeva ? Plovdiv).

Mai amintesc autorilor că *Decineus* (p. 223 şi 226) din inscripția de la Rapidum (Mauretania Caesariensis) a fost remarcat ca posibil nume tracic (evident, geto-dacic) de mine, cu mai bine de două decenii în urmă (TD, 9, 1988, p. 226 = *Contribuții*, I, p. 154, n. 94; *Dacia şi Imperiul Roman,* Bucureşti, 2000, p. 57, nota 3; IDRE, I, 166, adn.); la fel *Decianus* (*ibidem*). Posibile apropieri etimologice: pentru *Decebalus*, a se vedea *Areibalos* la Tomis (ISM, II, 125), *Dribalus* la Less (CIL, III, 3888), Olbia (IOSPE, I, 50) şi Durostorum (AÉ, 2007, 1211) şi *Gesubali* (genitiv ?) la Viminacium (IMS, II, 227; posibil tot un *Decebalus*); *Duccidava*, a se compara cu toponimul Δοκίδαυα (Ptolemeu, *Geogr.,* III, 8, 4; vezi şi CEpR, XXI-XXIV, 2001-2004, 990); *Surodagus,* a se compara cu *Choradagi* – Χόρα Δάγει (ISM, 378; CepR, XXI-XXIV, 993); *Zurazis,* v. Ζυράξες (Cassius Dio, 51, 27, 5; CEpR, XXVI, 2006, 1194; cf. *Itaxis – Ithazis*); pentru toponimele *Caecom* (...) şi *Zermizegetusa* (formă autentică traco-dacică, remarcată de multă vreme, între alții de I. I. Russu; vezi IDR, III/2, p. 24) pot fi avute în vedere şi însemnările noastre din SCIVA, 54–56, 2003–2005, p. 431–432 (vezi şi CEpR, XXI-XXIV, 992).

1360. W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplome für die dakische Provinzen,* AMN, 43-44/1, 2006-2007 (2008), 185–210. Vezi *infra,* nr. 1391–1397.

1361. Malko Ilkić, *Rimska romana diploma iz Podgrada (Aseria). The Roman military diploma from Podgrade (Aseia),* în Vjesnik za Arheologiju i Povijest Dalmatinsku, 102, 2009, p. 59–73. Vezi *infra,* nr. 1390.

1362. Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Dacia (N.S.), 59, 2009, p. 58 (I.4), pl. IV (desenul inscripției).

Altarul cu inscripție de la p. 58 (I 4, pl. IV, desen), din biserica de la Ostrov (jud. Hunedoara) este cunoscut încă din secolul al XVI-lea şi a fost publicat în mai multe rânduri; vezi mai recent: IDR, III/2, 459 (cu consemnarea edițiilor anterioare).

1363. L Mihailescu-Bîrliba, *Actores Daciae romanae,* Classica et Christiana, 4/1, 2009, p. 307–316.

1364. V. Moga, *Monumente inedite de la Apulum,* Apulum, 45, 2007, p. 477–481. Vezi *infra,* nr. 1383–1384.

1365. V. Moga, *Notă epigrafică,* Apulum, 46, 2009, 611-614. Vezi *infra,* nr. 1385.

1366. V. Moga, I. Piso, M. Drîmbărean, *L'aigle de la legio XIII Gemina,* AMN, 43–44/1, 2006–2007 (2008), p. 177–184. V. *infra*, nr. 1382.

1367 (= CIL, III, 8075, 41; IDR, III/4, 879). Cl. Muntean, Al. G. Sonoc, *Piese legate de cultul lui Sol descoperite la Ocna Sibiului (județul Sibiu) și câteva precizări cu privire la habitatul roman de aici,* Apulum, 46, 2009, p. 431-449, fig. 1 (desenul publicat de G. Téglás), 2 (desenul inscripției din vechiul registru al Muzeului), 3 (desenul din IDR), 4–5 (desenul și fotografia publicate de autorii articolului).

Autorii propun o nouă lectură a inscripției de pe mânerul unei patere de lut, aflată acum în colecția Muzeului Brukenthal (Sibiu; inv. A. 1756/3519); dimensiuni: 6,3 × 3,5 × 1,4 cm. Pe fața superioară se află o inscripție (10 litere), trasate în pasta moale cu ajutorul unui obirct ascuțit (nu prin turnare). Lectura autorilor: SOLI VOT(um) IVLI(ius) (p. 433); în sprijinul lecturii, autorii aduc două piese sculpturale de la Ocna Sibiului, pe care le atribuie lui *Sol*. Noua lectură este și mai puțin convingătoare: primul semn are forma 〉 și nu pare a fi o literă, ci marginea chenarului (chiar dacă pare rupt în partea superioară); al doilea *O* pare a fi legat de următorul semn (vezi și desenul de la fig. 3); ultima literă poate fi *S* invers. Ar putea fi, prin urmare, un nume *(H)onorius.*

1368. Ioana A. Oltean, *Dacian ethnic identity and the Roman army,* în vol.: *The Army and Frontiers of Rome.* Papers offered to David J. Breeze on the occasion of his sixty-fifth Birthday and his retirement from *Historic Scottland,* edited by William S. Hanson, Portsmouth, Rhode Island, 2009 [Journal of Roman Archaeology. Supplementary series number 74], p. 90–101.

1369. Cosmin Onofrei, *Maurii în Dacia,* Revista Bistriței, 21, 1, 2007, p. 269–282.

1370. C. H. Opreanu, *Din nou despre ala Flavia în Dacia,* EN, 19, 2009, p. 213–218, cu pl. I/1–3 (fotografii și desene).

Autorul contestă concluziile din articolul lui I. Piso, *L'ala Flavia en Dacie,* AMN, 36/I, 1999, p. 81–89.

Mai întâi, C. Opreanu contestă că prima trupă din ștampila de la Boroșneul Mare: AL·F·AL·AS (IDR, III/4, 328; cu revizuirea lui I. Piso, *loc. cit.,* preluată în AÉ, 1999, 1287 și ILD, 434) ar fi *ala I Flavia Gaetulorum* din Moesia Inferioară; după Opreanu, este vorba de *ala Flavia*, trupă auxiliară atașată legiunii III Augusta de la Lambaesis (dar în inscripția de la Byllis, din Macedonia, nu este vorba de trupa din Numidia, ci de *ala Flavia Agrippiana* din Syria; vezi IDRE, II, 361); cea de-a doua trupă ar fi *ala Pannoniorum,* aflată și ea între auxiliile legiunii III Augusta (dar finalul ștampilei de la Boroșneu este destul de clar, motiv pentru care ne menținem la lectura lui I. Piso). Aceste trupe ar fi ajuns în Dacia cu ocazia misiunii lui Q. Marcius Turbo, la începutul domniei lui Hadrian.

C. Opreanu mai remarcă prezența, în castrul de la Ilișua, a ștampilei ALF, asemănătoare cu abrevierea primei trupe din ștampila de la Boroșneu; autorul conchide: „Dacă pentru stampila de la Boroșneul Mare acceptăm lectura *al(a) F(lavia),* nu vedem nici un motiv pentru care cea de la Ilișua n-ar putea fi întregită la fel. Invers, dacă stampila de la Ilișua ar aparține alei *I Tungrorum Frontoniana,* atunci și la Boroșneul Mare ar fi vorba despre aceeași unitate, și nu despre vreo *ala Flavia,* ceea ce este puțin probabil" (p. 215). După părerea noastră, însă, ștampila ALF de la Ilișua se întregește cu numele alei *I Tungrorum Frontoniana*; dar, contrar îndoielii autorului citat, opinia sa poate fi reținută. Prin urmare, la Boroșneu poate fi vorba de o ștampilă comună a alelor *Frontoniana* și *Asturum.*

Ala I Tungrorum Fronttoniana este atestată în anul 114 în Pannonia Inferior (CIL, XVI, 61; RMD, 87 și 152); ulterior apare în Banat (CIL, III, 6274, la Vârșeț; ILD, 179, la Pojejena); în anul 128 (v. *infra,* nr. 1388), în 133 (IDR, I, 11 = RMD, 35), apoi și în alte diplome apare în Dacia

Porolissensis. Ea ar putea să apară şi în inscripţia de la Boroşneu din timpul lui Hadrian (IDR, III/4, 325 = ILD, 433); numele trupei de la începutul r. 6 era citit de I. I. Russu: *ala Bat[avorum (milliaria)],* iar de I. Piso *(loc. cit.)*: *ala Fla[via Gaetulorum]*; ne întrebăm totuşi dacă acel *B* (retuşat !) din fotografia publicată de I. I. Russu în IDR, III/4, p. 260, fig. 209, nu este totuşi un *R,* ceea ce ar permite a întregi şi în această inscripţie: *ala Fṛọ[ntoniana...].*

1371. R. Ota, R. Totoianu, *Noi artefacte romane aflate în colecţiile muzeelor din Sebeş şi Alba Iulia,* Apulum, 46, 2009, p. 615–624. Vezi *infra,* nr. 1386.

1372. I. Piso, *L'inscription monumentale de l'entrée dans de* ***Forum vetus*** *de Sarmizegetusa,* AMN, 43-44/1, 2006–2007 (2008), p. 151–161.

Discuţie pe marginea articolului publicat de Al. Diaconescu, EN, 16–17, 2006–2007, p. 95–106 (vezi seria precedentă a acestei cronici: XXVII-XXVIII, 2007–2008, 1251). Între timp, I. Piso a identificat un nou fragment (19 × 13 × 6 cm), din partea inferioară a inscripţiei. Autorul acceptă întregirea puterii tribuniciene a împăratului Traian cu cifra XX sau XXI (anul 116 sau 117), iar în r. 3 reconstituie: *[coloniae Ulpiae T]ra[i]anae Dacic(ae) [Sar]miz[egetusae forum* ?) *cum* (?) - - - *dedit (?])* (vezi şi reconstituirea grafică, p. 159, fig. 5). Vezi AÉ, 2007, 1213.

1373 (= XXVI, 1191; XXVII–XXVIII, 1272). I. Piso, *Note sur le territorium Arcobadarense,* AMN, 43–44/1, 2006–2007 (2008), p. 163–166, fig. 1 (desen; propunere de reconstituire grafică a inscripţiei).

I. Piso întregeşte în r. 6-7 *[Praes]ente et Al / [bin(o)] co(n)s(ulibus),* numele consulilor *ordinarii* din anul 246: *C. Bruttius Praesens* şi *C. Allius Albinus* (A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano,* Roma, 1952, p. 68). Vezi şi AÉ, 2007, 1190

Autorul acceptă identificarea toponimului *Arcobadara* (Ptolemeu, *Geogr.,* 3, 8, 4) cu castrul roman de la Ilişua, unde a staţionat *ala I Tungrorum Frontoniana* (vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* Bucureşti, 2002, p. 78–80, nr. 15 şi *supra,* nr. 1370). Dar amplasamentul castrului şi *vicus*-ul militar purtau probabil numele trupei; Anonimul din Ravenna menţionează în *Cosmographia* sa (vezi *Fontes,* II, p. 580–581) toponimele (evident corupte) *Sturium* şi *Congri,* care pot fi castrele alelor *I Asturum* (Hoghiz, Dacia Inferior) şi *I Tungrorum* (amintim, dintre toponimele dacice formate după numele trupei, *Ad Pannonios* şi *Ad Batavos*). *Arcobadara* era un toponim „civil", din vecinătatea castrului de la Ilişua, centrul unui *teritorium* rural din partea de nord-est a provinciei Dacia Porolissensis.

1374. I. Piso, Felix Marcu, *La cohors I Augusta Ituraeorum* en Dacie, AMN, 43–44/1, 2006–2007 (2008), p. 167–176.

Prezenţa cohortei de iturei la Buciumi şi Porolissum (vezi ILD, 635–636, 741) ridică probleme. În realitate, trupa este atestată în Dacia Superioară prin mai multe diplome militare (vezi *Auxilia Daciae,* p. 116, nr. 49); după autorii citaţi, poate fi identificată cu trupa din ştampilele de la Călugăreni (IDR, III/4, 220): *CPAI,* care s-ar întregi *c(ohors) p(rima) A(ugusta) I(turaeorum)*. În schimb, ştampilele *CPALP* de la Sărăţeni (IDR, III/4, 212, 213) şi Inlăceni (IDR, III/4, IDR, III/4, 299) se întregesc *c(ohors) p(rima) Alp(inorum).* Vecinătatea celor trei castre, cu întrajutorarea trupelor la operele constructive militare, a determinat redarea numărului de ordine al trupei în chip asemănător: *c(ohors) p(rima).*

1375. M. Popescu, *Les temples dans le milieu militaire de Dacie,* în vol. Catherine Wolff, Yann Le Bohec (éd.), *L'armée romaine et la religion sous le Haut-Empire romain. Actes du quatrième Congrès de Lyon (26-29 octobre 2006),* Lyon, 2009, p. 121–136.

1376. D. Protase, *Castrul roman de la Orheiu Bistriţei,* Revista Bistriţei, 21, 1, 2007, p. 93–111.

Din acest castru a fost luată (poate de costoboci) şi a ajuns tocmai la Myszkow, în Galiţia, mâna votivă cu dedicaţia pentru I. O. M. Dolichenus a unui militar din *cohors I Hispanorum milliaria* (principalele publicaţii: AÉ, 1905, 16 şi 1998, 113; ILS, 9171). În cursul săpăturilor, au apărut ştampile CIH8 (cunoscute şi din cercetările mai vechi; vezi: M. Macrea, D. Protase, Şt. Dănilă, SCIV, 18, 1967, 1, p. 119; N. Gudea, SCIV, 26, 1975, 3, 382–383, fig. 1/3, 2/1–3). Vezi şi seria precedentă a acestei cronici (nr. 1237).

Tot din acest castru mai provine un fragment ceramic cu un grafit (D. Protase, *loc. cit*., p. 165, pl. XVIII/5 (desen ?), greu descifrabil, poate *Firmus f(ecit)*.

1377. Al. G. Sonoc, *Câteva observaţii cu privire la o inscripţie funerară descoperită la Crăciunelul de Sus (jud. Alba),* EN, 19, 2009, p. 199–211 (v. *infra,* nr. 1387).

1378. C. Timoc, *Relaţiile militare şi economice dintre Apulum şi Tibiscum,* Apulum, 46, 2009, p. 409–414.

Inscripţiile invocate (Apulum: IDR, III/5, nr. 219, 371, 559; vezi şi inscripţiile de la Tibiscum) nu sunt relevante pentru relaţiile invocate; de adăugat eventual inscripţia de la Apulum menţionând divinitatea palmireniană Yarhibol (IDR, III/5, 102: Hierobol; vezi şi nr. 103), adusă la Apulum probabil de veterani palmirenieni de la Tibiscum (unde au construit poate chiar un templu – cum sa întâmplat şi la Ulpia Traiana Sarmizegetusa: IDR, III/2, 20).

1379. R. Varga, *The peregrine Names from Dacia,* AMN, 43–44/1, 2006–2007 (2008), p. 233–246.

Analiza materialului epigrafic este însoţită de patru tabele privind: structura etnică a numelor din mediul militar (după diplome şi alte inscripţii); analiză cantitativă a numelor de la Alburnus Maior (illyrice 74 %, greceşti 11,7 %, italice 11,71 % ş. a.); structura numelor peregrinilor în Dacia (italice 29,58 %, greceşti 26,6 %, illyrice 19,1 %, celtice 12,35 %, tracice 7,86 %, syro-palmireniene 3,4 %); structura numelor peregrinilor din Dacia, (incluzând şi inscripţiile noi de la Alburnus Maior: illyrice 46,28 %, italice 22,5 %, greceşti 20,29; celtice 9,4 %, alte nume 1,4 %). Proporţiile nu sunt reale, fiind esenţial afectate de „explozia” de descoperiri epigrafice din ultimii ani de la Alburnus Maior; acestea trebuie calculate ţinând seama şi de numele cetăţenilor romani (astfel, proporţia numelor peregrine va fi esenţial modificată).

1380. M. Zahariade, D. Lichiardopol, *The Roman garnison in N Walachia in A.D. 101-118: composition, size and structure,* în vol. *The Army and Frontiers of Rome* (titlul întreg: *supra,* nr. 1368), p. 173–184.

Inscripţii recent descoperite sau revizuite

(nr. 1381–1389)

1381. Racoşul de Sus (jud. Braşov). Apărătoare de ceafă de la un coif roman de bronz, descoperit în cetatea dacică din punctul Piatra Detunată. Dimensiuni 32 cm (pe circumferinţă), 21,5 în linie dreaptă; lăţimea (la capete) 16–26 cm. Inscripţie realizată prin punctare pe partea exterioară a piesei.

Fl. Costea et alii, *loc. cit.* (*supra,* nr. 1356).

〉CL CORELIVS ACVSTVS

(centuria) Cl(audii) Cor(n)elius Acustus

„Cornelius Acustus din centuria lui Claudius”.

Primul semn este gravat ca un *C* inversat. Din *nomen*-ul posesorului lipseşte o literă; *cognomen*-ul ar putea fi şi *Acusius.* Numele legiunii este necunoscut.

1382. APVLVM. Bază de calcar, descoperită în anul 2006, în cursul lucrărilor de reabilitare a canalizării din parcul central al oraşului Alba Iulia. Lucrările au afectat structurile edificiului comandamentului castrului *(principia)* legiunii XIII Gemina. Monumentul este crăpat transversal la nivelul câmpului inscripţiei; coronamentul este parţial distrus. Dimensiuni: 1,30 × 0,59 × 0,55 m. Câmpul epigrafic: 0,71 × 0,59 m; litere înalte de 5 cm. Banda centrală a coronamentului este decorată cu acrotere; înntre acestea, un curpen de viţă de vie şi un vrej de iederă. Deasupra se află o scobitură cu diametrul de 12 cm, adâncă de 8 cm.

V. Moga, I. Piso, M. Drâmbărean, *loc. cit.* (*supra*, nota 1366); AÉ, 2007, 1199.

L(ucius) Annius L(uci) f(ilius)
Pap(iria tribu) Firminus
Ṭridente equo
publ(ico), ex CCC,
p(rimus) p(ilus)
leg(ionis) XIII Gem(inae),
tetrastylum
fecit
et aquilam
argenteam
posuit

Editorii remarcă faptul că *Annius* este un nume italic foarte rar; el era înscris, ca toţi cetăţenii din *Tridentum,* în tribul *Papiria* (numele oraşului, la ablativ, este corect *Tridento*; dar în inscripţia de la Apulum, forma *Tridente* este contaminată de substantivul comun *tridens,* de declinarea a III-a). Acest ofiţer parcursese cele trei centurionate în gărzile Romei, motiv pentru care poartă titlul de *trecenarius,* abreviat *CCC* (vezi J. C. Mann, ZPE, 52, 1983, p. 138; bibliografia citată de editorii acestei epigrafe este depăşită; vezi totuşi AÉ, 2007, 1199). A urmat promovarea sa într-o legiune: mai întâi printre centurionii de rang superior, dacă nu chiar direct ca *p(rimus) p(ilus) leg(ionis) XIII Gem(inae)*; această avansare era însoţită de acordarea demnităţii ecvestre.

Aquila era simbolul legiunii, fiind păstrată în *aedes principiorum.* Piesa menţionată în inscripţie a fost dăruită de primipilul L. Annius Firminus cu ocazia celebrării anuale a organizării (zilei denaştere) legiunii: *natalis aquilae.*

1383. APVLVM. Altar de calcar descoperit (în condiţii necunoscute) pe cuprinsul fostului *municipium Septimium Apulense.* Dimensiuni: 0,50 × 0,30 × 0,21 m. Capitelul altarului şi partea stângă a câmpului epigrafic sunt uşor deteriorate; litere înalte de 3–3,5 cm. Se păstrează în colecţia de antichităţi a Universităţii „1 Decembrie 1918" din Alba Iulia.

V. Moga, Apulum, 45, 2007, p. 477–478, nr. 1, fig. 1 (desen) (*supra,* nr. 1364).

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo)
[- - -]MIN
[- - -] NT
[- - -]NIAN
[v(otum)] l(ibens) s(olvit)

1384. APVLVM. Fragment de lespede de calcar descoperit în anul 2005, în cursul săpăturilor de salvare întreprinse în partea de nord-vest a oraşului Alba Iulia (în apropierea stadionului actual). Dimensiuni: 0,36 × 0,27 × 0,14 m. Nu se indică dimensiunile literelor; cuvintele sunt despărţite prin

semne mici triunghiulare (redate de noi prin puncte centrate rotunde). Se păstrează în lapidariul Muzeului Unirii din Alba Iulia.

Idem, *loc. cit.* (*supra,* nr. 1364), p. 478, fig. 2 (desen).

MD
CO·H
·MA S
IF · M

Editorul completează în r. 1: *[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) D(olicheno)*; în r. 2 transcrie Co.H, sugerând poate *coh(ors)*; în continuare, notează: ;„Un argument pe care l-am luat în considerație ar putea fi semnul de la începutul r. 3, respectiv 〉 (centurio) şi, în cazul că admitem această supoziție, atunci n-ar fi exclus ca cel menționat în inscripția în cauză să fi fost un centurion, de ce nu din unitatea care şi-a ridicat castrul – Legiunea a XIII-a Gemina – pe cea de-a treia terasă a râului Mureş”.

1385. APVLVM. Mic altar epigrafic *(arula)* descoperit în anul 2008, la circa 250 m de exteriorul porții castrului legiunii XIII Gemina (autorul presupune că ar fi zona canabelor legiunii). Partea superioară ruptă; dimensiuni: 7 × 3,5 × 2,8 cm. Litere înalte de 1 cm, cu urme de culoare roşie încă vizibile.

V. Moga, Apulum, 46, 2009, p. 611–614 (*supra,* nr. 1365; desen lângă transcrierea textului).

[- - -]
S. I A
I N .I
S A B G I

1386. APVLVM. Fragment de placă de marmură de Bucova (partea stângă); nu se cunoaşte locul de descoperire (probabil de la Apulum). Dimensiuni: 0,20 × 0,19 × 0.024 m; nu se menționează înălțimea literelor. Muzeul Unirii, Alba Iulia.

R. Ota, R. Totoianu, Apulum, 46, 2009, p. 515–624, pl. IV/2 (foto).

[- - - - -]
Crisp[inus]
pro sa[lute]
sua et
5 *[suoru]m*

1387 (= CIL, III, 963; IDR, III/4, 96; AÉ, 2000, 1249; ILD, 421). **Crăciunelul de Sus** (jud. Alba). Lespede funerară de piatră calcaroasă. Dimensiuni: 0,57 × 0,88 × 0,30 m; litere cuprinse între 3–8 cm. Muzeul din Sibiu (inv. 7198).

Revizuire: R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană,* Timişoara, 1998, p. 424, nr. 422; idem, în *Epigraphica, I. Studies on Epigraphy* (ed. G. Németh, P. Forisek) (Hungarian Polis Studies, 6), Debrețin, 2000, p. 109, 113, 123 (desene). Nouă revizuire: Al. G. Sonoc, EN, 19, 2009, p. 199–211:

D(is) M(anibus)
M(arcus) Ulp(ius) Sab(inus), dec(urio) col(oniae) Aur(eliae) Na[p(ocensis)],
vix(it(an(nis) L. Ulp(ia) Sabin[a]
[m]ar(ito), Ulp(ii) Maximus (et) M[a-]
5 *[ximi]anus pa[tri pos(uernt)]*

În r. 2, I. I. Russu citea: *col(oniae) Aur(eliae) Na[p(ocensis)]*; după rectificarea lui R. Ardevan, ar fi *col(oniae) Aur(eliae) Apu[l(ensis)]* (lectură preluată în AÉ şi ILD). În r. 3–5, numele sunt transcrise cu unele dificultăți de editorii precedenți (Russu, Ardevan); mai bună pare lectura ultimului editor.

1388. NAPOCA. Fragment de diplomă militară *(tabella I)* descoperită în primăvara anului 2007, în cursul unor săpături de salvare, la circa 6 km depărtare de oraşul antic, pe malul râului Someşul Mic şi în apropierea drumului de la Napoca spre Gilău (posibil în cuprinsul unei *villa rustica*). Dimensiuni: 8,4 × 4,6 cm; grosimea 1 mm. Litere înalte între 2,5–5 mm *(extrinsecus)* şi 3–3,5 mm *(intus).* Muzeul de Istorie al Transilvaniei, Cluj, inv. V 58716.

Carmen Ciongradi, E. Bota, V. Voişian, *loc. cit.* (supra, nr. 1355).

Intus

[- - -] XII co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae)
[eq(uitibus) et ped(itibus) qui mi]l(itaverunt) in al(is) III et coh(ortibus) XI
[quae appellantur (1) *Silia]n(a) et* (2) *Gall(orum) et Pan(oniorum) torq(uata)*
[et (3) *I Fro]nt(oniana) Tungr(orum) et* (1) *I Ulpia Britt(onum)*
[torq(uata) ∞ et (2) *I] Brit(anica) ∞ c(ivium) R(omanorum) et* (3) *I Fl(avia) Hisp(anorum) ∞*
[et (4) *- - -]t et (5) I Hisp(anorum) et* (6) *I Cann(anefatium) et* (7) *II*
[Hisp(anorum) et (8) *- - -]*

Extrinsecus

[quin(is) et vicen(is) plur(ibus)ve stipe]ndi[is emer(itis)]
[dimissis homesta missione] quoru[m nomina]
[subscripta sun]t ipsis liberis po[sterisq(ue)]
[eorum civitat]em dedit et conu[bium cum]
[uxorib(us) quas] tunc habuissen[t cum est]
[civitas iis da]ta aut si qui cae[libes essent]
[cum iis qua]s postea duxisse[nt dumtaxat]
[singulis sin]gulas nonis [- - -]
[L. Val]erio Flacco, Q(uinto) Iu[- - - co(n)s(ulibus)]
[Coh(ortis)] I Ulpa(e) Britton(um) t[orq(uatae] cui praest]
[- A]ntonius Caru[s]
ex ped[ite]
[Aur]elio Aureli [f(ilio) - - -]
[Desc]rip(tum) et recognit(um) [ex tabula aerea]
[quae fix]a est Romae in mu[ro post tem-]
[plum divi] Augusti ad Mi[nervam]

Diploma datează din anul 128: aşa rezultă din menţionarea celei de-a XII-a puteri tribuniciene a împăratului Hadrian (10 decembrie 127 – 9 decembrie 128), titlul *pater patriae* (primit în primăvara anului 128) şi numele unuia din consuli (*L. Valerius Flaccus,* atestat la calendele lui iulie: A. Degrassi, *Fasti consolari,* p. 37).

Această *constitutio* făcea referire la trei *alae* şi 11 *cohortes* (din păcate, se păstrează doar o parte) din armata Daciei Porolissensis. Dintre aceste trupe, ne reţin în chip special atenţia (pentru referinţe, trimitem la cartea noastră *Auxilia Daciae,* Bucureşti, 2002):

– *ala Gallorum et Pannoniorum*, cu prima atestare a epitetului *torquata*: după editori, primit în cursul războiului parthic al lui Traian (dar în diploma de la Gherla din 10 august 123, *ala II Pannoniorum* nu poartă acest titlu; ar putea fi o eroare, în locul alei *Siliana,* care apare *torquata armillata* în inscripţii – dar nu şi în diplome !);

– în r. 4 de pe *intus,* editorii transcriu numele trupei *[I Front(oniana)] et Tungr(orum)* (vezi şi speculaţiile lui C. Opreanu, pe baza unei ştampile de la Ilişua; *supra,* nr. 1370); dar în loc de *ẸT,* n-ar putea fi totuşi literele *ṆT* ?

– *cohors I Ulpia Brittonum torquata*: în diploma CIL, XVI, 160 = IDR, I, 1, *Ulpia* este, după poziţie, un supranume (vezi astfel şi *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum*); dar în noua diplomă, din 128, ca şi în celelalte diplome ale Daciei Potolissensis (dintre 133–161), *Ulpia* devine gentiliciul trupei !

Prosopografia miliţiilor ecvestre se îmbogăţeşte cu numele unui nou ofiţer, tribunul *Antonius Carus.*

1389. Gherla (jud. Cluj) Fragment de lespede de calcar; probabil o stelă funerară.. Fragmentul face parte din câmpul inscripţiei; în marginea stângă este reprezentat *Attis*. Dimensiuni: 1,21 × 0,60 × 0,24 (0,27) m.

R. Zăgreanu, Revista Bistriţei, 21/1, 2007, p. 255.

C(aius) Iul(ius C(ai) [f(ilius) - - -]
vix(it) a[n(nis) - - -]
TR[- - -]
CLA[[- - -]
D[- - -]

Inscripţii externe privitoare la istoria Daciei

(nr. 1390-1398)

1390. ASSERIA (Podgrade, în apropiere de Benkovac, în Croaţia). Fragment de diplomă militară, *tabella prior*; reconstituită din două fragmente care se îmbină; dimensiuni: 79 × 70 × 1,1 mm.

Malko Ilkić, VAPD, 102, 2009, p. 59–73 (*supra,* nr. 1361).

Extrinsecus

Imp(erator) Cae(sar) divi Traiani [Parthici f(ilius) divi]
Nervae nepos Traianus [Hadrianus Aug(ustus)],
pont(ifex) maxim(us) trib(unicia) [pot(estate) X, co(n)s(ul) III]
equitibus et peditibus qui mili[taverunt in alis II et coh(ortibus) V]
quae aappell(antur (1) *I Ast(urum) et* (2) *I H[isp(anorum) et* (1) *I Fl(avia) Com-]*
magen(orum) (et) (2) *I Britt(onum) ∞ (milliaria) et* (3) *I Ubio[rum et*
(4) *II Fl(avia) Numid(arum)]*
et (5) *II Fl(avia Bessor(um) item i[n vexill(atione) equit(um)]*
Illyrici et sunt in Da[cia Infer(iore) sub Cocce-]
io Nasone, quin(is) et vicen(is) pluribusve stipend(iis)
emer(itis) dimiss(is) honesta [missione quorum no-]
min(a) subscript(a) sunt [ipsis liberis pos-]
terisq(ue) eorum civitate[m dedit et conubium cum]
[uxo]rib(us) qua[s tunc habuissent...]

Intus

Imp(erator) Caesar divi Traiani [Parthici f(ilius) divi Nervae]
nep(os) Traian(us) Had[rianus Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) trib(unicia)]
pot(estate) X [co(n)s(ul) III]
equit(ibus) et ped(itibus) qui mi[litaverunt in alis II et coh(ortibus) V q(uae)appellantur]
(1) *I Ast(urum) et* (2) *I Hisp(anorum) et* (1) *I [Fll(avia] Com[magenorum) et*
(2) *I Brittonum et]*
(3) *Ubior(um) et* (4) *II Flavia) Nu[mid(arum) et* 5) *II Fl(avia Bessor(um) item]*
in vexill(atione) equit(um) Ill[yrici et sunt in Dacia Inferiore]

sub Ccceio Naso[ne, quin(is) et vicen(is) pl(uribusve)]
[stip(endiis) emeritis di]m(isis) h[on(esta mis(sione)...]

Pe baza puterii tribuniciene, diploma datează din anul 126; din acest an mai cunoaştem o singură diplomă emisă de împăratul Hadrian, din 31 ianuarie sau 12 februarie 126 (IDR, I, 9 = RMD, I, 27), pentru *Palmyreni sagittarii* din Dacia Superior.

Remarcăm guvernămantul lui Cocceius Naso, menționat in Dacia Inferior încă prin diploma din 17 iulie 122 (RGZM, 20 = ILD, 18); ca întindere cronologică, el se poate compara cu cel al lui Sex. Iulius Severus, primul *legatus Augusti pro praetore* al Daciei Superioare.

Dintre cele opt trupe înscrise în această constituție, ne rețin atenția:

– *ala I Hispanorum*: menționată de diploma din 12 noiembrie 119, în Dacia Superior (RMD, V, 35; cu o notabilă completare: W. Eck, A. Pangerl, AMN, 41–42/I, 2004–2005, p. 61–67), dar fără număr de ordine; ea reapare cu număr de ordine în diploma de la Grojdibod din 22 martie 129 (CIL, XVI, 75), dar iarăşi fără număr în anul 130 (AÉ, 1997, 764 = RMD, V, 376; vezi şi IDRE, II, 473; ILD, 25) și în celelalte diplome cu trupele Daciei Inferioare;

– *cohors I Brittonum milliaria:* atestată în Pannonia în anul 85 (CIL, XVI, 31), în Moesia Inferioară 104/105 (CIL, XVI, 54) şi 111 (RMD, IV, 222), apoi iarăşi în Pannonia Inferior în 135 (RGZM, 27); ea poate fi identificată cu trupa de pe ştampila **CO***(ho)***RS M***(illiaria)* **B***(rittonum)* de la Stolniceni (CIL, III, 14216, 25 = IDR, II, 560; lectura menționată a fost propusă de N. Gostar: AM, 4, 1966, p. 182–183). Ridică acum semn de întrebare identificarea sa cu *cohors I Augusta Nerviana Pacensis Brittonum milliaria* (C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* Bucureşti, 2002, p. 90, nr. 25; Fl. Matei Popescu, SCIVA, 52–53, 2001–2002, p. 241 addendum); probabil totuşi nu, deoarece şi în Germania Inferior se afla o *cohors II milliaria Brittonum* (v. AÉ, 2000, 1017; 2006, 1863).

– *cohors I Ubiorum*: aflată anterior în Moesia Inferior (vezi RMD, V, 338 din anul 97 și CIL, XVI, 44 din anul 99), apare în Dacia Inferioară într-un fragment de diplomă nedatabil (AÉ, 2001, 2152; RMD, V, 374: aprox. 119-129; ILD, 15); nu mai apare în diplomele militare ale Daciei Inferioare (dar posibil a o întregi în diploma din 17 iulie 122, pe *intus,* locul 1 între cohorte; RGZM, 20 = ILD, 18); ulterior apare în Dacia Superior (diploma de la Micia din 134-136: ILD, 34 = AÉ, 2002, 1223 = RMD, V, 384);

– *vexill(atio) equit(um) Ilyrici:* editorul întregeşte *Illyrici(anis)* (dativ, forma din textul epigrafic); în diploma din 22 martie 129 etnicul trupei apare *Illyricor(um)*; este preferabil genitivul locului; vezi şi utilizarea ablativului: *numerus equitum ellectorum ex Illyrico* (CIL, XI, 393 = ILS, 2739 = IDRE, I, 132) sau *praepositus vexillationibus ex Illyrico* (AÉ, 1920, 45 = IDRE, II, 427).

Remarcăm lipsa alei Gallorum Atectorigiana, aflată în Moesia Inferior în anul 105 (RGZM, 10), în Dacia Inferior la 17 iulie 122 (RGZM, 20 = ILD, 18), dar revenită, cel târziu în 127, în Moesia Inferior (RMD, 241; vezi şi Fl. Matei-Popescu, *loc. cit.,* p. 183–185, nr. 4).

1391-1397. Șapte fragmente de diplome militare cu loc de descoperire necunoscut şi loc de păstrare nemenționat (!), privitoare la trupele auxiliare din cele trei provincii ale Daciei; publicate de:
W. Eck, A. Pangerl, AMN, 43–44/I, 2006–2007 (2008), p. 185–210 (*supra,* nr. 1360).

1391. Fragment de diplomă militară *(tabella I)*. Dimensiuni: 3,7 × 3,8 cm; litere înalte de 4 cm (fața exterioară) şi 5 cm (fața interioară).
W. Eck, A. Pangerl, *loc. cit.,* p. 186–189, nr. 1, fig. 1 a-b (foto).

Extrinsecus

[- - - - - et II Fl(avia) Numid]ạrụṃ
[et II Fl(avia) Bessor(um) et III Gallo]r(um) quae sunt
[in Dacia Infer(iore) sub Cocceio N]asone qui-
[nis et vicennis pluribus(ve) stipend]is emeri-

[tis dimissis honesta missione] quorum
[nomina subscripta sunt ipsis l]iberis pos-
[terisq(ue) eorum civitatem dedit et c]onub(ium)

Intus:

[posterisq(ue) eorum] c̣ịṿịṭạṭẹṃ [dedit et co-]
[nubium cum uxo]ribus qua[s tunc habuis-]
[sent cum est civi]tas iis dat[a aut si qui]

Adeastă tăbliță este copie după o *constitutio honestae missionis* din 12 iulie122 pentru trupele provinciei Dacia Inferior, din care se cunosc alte trei exemplare: ILD, 17 (= RMD, V, 361 = AÉ, 2002, 1742), 18 (= RGZM, 20) şi 19 (= AÉ, 2003, 2042). Vezi acum şi diploma de la *Asseria* (Podgrade; *supra,* nr. 1390), care attestă încă, în anul 126, pe Cocceius Naso la cârma provinciei Dacia Inferior.

1392. Fragment de diplomă militară *(tabella I)*. Dimensiuni: 5,6 × 4,2 cm. Litere înalte de 4 mm (fața exterioară) şi 3 mm (fața interioară).

W. Eck, A. Pangerl, *lic. cit.,* p. 190–191, nr. 2, fig. 2 (foto).

Extrinsecus

[Imp(erator) Caes(ar) divi Traiani Part]hici f(ilius) divi Ner-
[vae nepos Traianus Hadria]nus Aug(ustus) pont(ifex)
[maxim(us) trib(unicia) pot(estate) XVIII co(n)s(ul)] III p(ater) p(atriae)
[equitib(us) et peditib(us) qui milita]ver(unt) in alis II et
[cohortt(ibus) II quae appell(antur) I Cl(audia) Ga]llor(um)
Capiton(iana) et
[- - - et II] Flav(ia) Numidar(um)
[et - - - et s]unt in Dac(ia) In-
[ferior(e) sub] quinq(ue) et vig-
[inti stipend(is) emerit(is) dimiss(is) h]onest(a) mission(e)
[quor(um) nomina subscript(a) sunt ips]is liberi(s}

Intus

[- - - - -] Nov[embres]
[Pansa et] Macro co(n)s(ulibus)

Fragmentul de diplomă datează din anul 134, grație numelor consulilor: *P. Licinius Pansa* şi *L. Attius Macro* (CIL, XVI, 79–80; A. Degrassi, *Fasti consolari,* p. 39).

1393. Fragment de diplomă militară *(tabella I).* Dimensiuni: 4 ×3,9 cm. Litere înalte de 4 *(extrinsecus)* şi 5 mm *(intus).*

W. Eck, A. Pangerl, *loc. cit.,*192–193, nr. 3, fig. 3 (foto).

Extrinsecus

Imp(erator) Caes(ar) divi [Hadriani fil(ius) divi Traia-]
ni Parthic(i) n[ep(os) divi Nervae pron(epos) T(itus) Aeli-]
us Hadrianus[s Antoninus Aug(ustus) Pius]
pont(ifex) max(imus) tri[b(unicia) pot(estate) XIII co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae)]
equit(ibus) et pedi[t(ibus) qui mil(itaverunt) in al(is) III et nume-]
ro equit(um) Illy[r(icorum) et coh(ortibus) VIII quae app(ellantur) (1) *I]*
Astur(um) et (2) *Hi[sp(anorum) et* (1) *I Cl(audia) Gall(orum) Capit(oniana) et*

(2) *I Fl(avia)]*
Commag[en(orum) et (3) *I Bracaraug(ustanorum) et* (4) *I Tyr(iorum)*
sag(ittariorum]

Intus

Imp(erator) Caes(ar) [divi Hadriani f(ilius) divi Traiani]
Parthici n[epos divi Nervae pron(epos) T. Ael(ius) Ha-]
drianus [Antoninus Aug(ustus) Pius, pont(ifex) man(imus) trib(unicia)]
pot(estate) XIII [- - - - -]

Pe baza puterii tribuniciene a împăratului Antoninus Pius, diploma datează între 10 decembrie 149 – 9 decembrie 150 (R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*[4], Paris, 1914, p. 198).

1394. Fragment de diplomă militară *(tabelle II).* Dimensiuni: 12,7 ×16,5 cm. Litere înalte de 6–7 mm *(extrinsecus)* și 4 mm *(intus).*

W. Eck, A. Pangerl, *loc. cit.,* p. 194–197, nr. 4, fig. 4 a-b (foto).

Intus

eorum civitatem dedit et conubium
cum uxoribus quas tunc habuissent
cum est civitas iis data aut si qui caelibes
essent cum iis quas postea duxissent dum-
taxat singuli singulas a(nte) d(iem) III K(alendas) Iul(ias)
C. Publicio Marcello
L. Rutiluio Propinquo co(n)s(ulibus)
Alae Hispanorum cui praest
C. Fidus Q(uinti) f(ilius) Gal(eria tribu) Loreianus
ex gregale
Adiutori Psi f(ilio) [Be]sso

Extrinsecus

L. Attei *Atteiani*
M. Iuni *Eutychi*
P. Atini *Flo[ri]*
Q. Fabi *Iti*
L. Pulli *Anthi*
T. Claudi *Erotis*
P. Atini *Crescentis*

Probabil este o diplomă pentru trupele provinciei Dacia Superior; diploma datează din 29 iunie 120, pe baza numelor consulilor, care se regăsesc pe diplomele de la Cășei și Porolissum (IDR, I, 5–6). Titularul diplomei era un soldat simplu, *Adiutor, Psi f(ilius)* (editorii compară cu *Isi:* CIL, XVI, 108 = IDR, I, 16), din neamul tracilor bessi. Totodată, aflăm numele unui nou ofițer de rang ecvestru; el poartă un *nomen* ciudat (posibil este o eroare, fiind vorba de *tabella II intus*); acesta poate fi totuși *Iulius,* iar *Fidus* doar *cognomen* (precum numele unui viitor procurator al Daciei Inferioare, *C. Iulius Aquila Fidus;* IDR, I, 13 și IDR, II, 588).

1395. Fragment de diplomă militară *(tabella I)*; dimensiuni: 5,5 × 4,5 cm; înălțimea literelor: *extrinsecus* = 3 mm, *intus* = 4–5 mm.

W. Eck, A. Pangerl, *loc. cit*., p. 198–201, nr. 5, fig. 5 a-b (foto*).*

Extrinsecus

et II Gall[orum et - - - - -]
et vexiil(ariis) ex [Africa **sau** *Maur(etania) Caes(ariensi) qui sunt cum]*
Maur(is) gen[tilibus in Dacia Super(iore} sub Se-]
datio Sever[ano quimq(ue) et vigint(i)]
plur(ibus)ve sti[pendiis emer(itis) dimis(sis) hon(esta) mis(sione)]
quorum nomin[a subscrip(ta) sunt civitatem]
Roman(am) qui eo[rum non hab(erent) dedit et co-]
mub(ium) cum uxo[ribus quas tunc habuissent cum est]
civit(as) is data aut [cum iis quas postea duxissent]
dumtax(at) sing[ulis].[A(nte) d(iem) - - - - -].
C(aio) Novio [Prisco]
L(ucio) I[ulio Romulo c(o)n(s(ulibus)]

Intus

[Imp(erator) Caesar, d]ivi Hadriani f(ilius) divi]
[Traiani Parthici] n(epos) divi Nervae [pron(epos)]
[T(itus) Ael(ius) Hadrian]us Antoninu[s Aug(ustus) pont(ifex) max(imus)]
[trib(unicia)] pot(estate) XV imp(erator) II [c(o)n(sul) IV p(ater) p(atriae)]
[equit(ibus) et pedit(ibus) qui] mil(itaverunt) in a[lis...]

Pe baza numelor consulilor, diploma datează din anul 152 (A. Degrassi, *Fasti consolari,* p. 43; G. Alföldy, *Konsulat,* p. 162). Probleme pune formațiunea menționată în r. 2–3 de pe *extrinsecus*; cu toate rațiunile de spațiu (vezi dilema editorilor), este vorba de aceeași *vexill(arii) Afric(ae) et Mau[r]et(ania)e Caes(ariensis) qui sunt cum Mauris gentilib(us) in Dacia Superiore* din diploma din 8 iulie 158 (CIL, XVI, 108 = IDR, I, 16). S-ar putea ca ei să fi fost aduși în Dacia Superioară cu ocazia evenimentelor de la începutul domniei lui Antoninus Pius. dacă nu chiar pe timpul lui Hadrian, pe timpul misiunii lui Q. Marcius Turbo (vezi C. Opreanu, EN, 19, 2009, p. 215–216).

1396. Fragment de diplomă militară *(tabella I)*; dimensiuni: 7,7 × 7,2 cm; înălțimea literelor: *extrinsecus* = 3 mm, *intus* = 4 mm.

W. Eck, A. Pangerl, *loc. cit*., p. 204–206, nr. 6, fig. 6 a-b (foto).

Extrinsecus

Imp(erator) Caesar Marcus Aur[elius Antoninus]
Aug(ustus) Armeneniac(us) pontifex [maximus tribu-]
nic(ia) potest(ate) XIIX imp(erator) I[I co(n)s(ul) III et]
Imp(erator) Caesar Lucius Aurel[ius Verus Aug(ustus) Ar-]
meniacus tribun(icia) pot(estate) IV [imp(erator) II proco(n)s(ul) co(n)s(ul) II]
divi Antonini fili divi H[adriani nepotes]
divi Traiani Parthici [pronepotes]
divi Nervae ad[nepotes]
equitibus et peditibus qui m[ilitaverunt in alis]
tribus quae appellant(ur) (1) *II Ga[lor(um) et Pannon(iorum)]*
et (2) *Silian(a) c(ivium) R(omanorum) et* (3) *I Tungr(orum) Fro[nton(iana) et cohortibus decem]*
et duabus (1) *I Britton(m) ∞ (milliaria) et* (2) *I [Britann(ica) equitat(a)]*
et (3) *I Hispan[orum] ∞ et* (4) *I Batav(orum) et* (5) *I [Ael(ia) Gaesat(orum) et* (6) *II]*
Nerv(iana) Brittonum ∞ et (7) *II Britan[n(orum) et* (8) *I Hisp(anorum)]*

∞ et (9) *I Cannanef(atium) et* (10) *II Hisp(anorum) [et* (11) *V Lingonum]*
et (12) *VI Thrac(um) et sunt in Dac[ia Porolissensi]*
sub Sempronio INOPEN

Intus

Imp(erator) Caesar Lucius Aurelius Ve[rus Aug(ustus) Armeniacus]
pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) XVIII inp(erator) [II proco(n)s(ul) co(n)s(ul)]
Imp(erator) Caesar Lucius Aurelius Verus [Aug(ustus) Armeniacus]
IIII imp(erator) II proco(n)s(ul) co(n)s(ul) II divi [Ha-]
driani nepotes divi Traia[mi Parthici pronepotes]
divi Nervae ad[nepotes]
equitibus et peditibus qui mil[itaverunt in alis tribus quae appellantur (1) *I Gal-]*
lor et Pannon(iorum) et <Panno(niorum)> et (3) *II Tu[ngrorum Fron-]*
ton(iana) ∞ et (1) *I Brittanor(u)m equ[itata et (2) I Brita-]*
nor(um) ∞ et I Aelia Gaesat(orum) et II Ne[rviana Brittonum]
∞ et I Hispanor(um) ∞ et I Pann[oniorum) et V]
Lingon(um) et VI Thrac[um et sunt in Dacia Porolissen-]
si sub Sempronio In[genuo][
[quinis et vicenis pluribusve sti]pend[is emeritis] etc.

Diploma datează din 21 iulie 164, precum alte câteva diplome, còpii ale aceleiaşi constituții imperiale (IDR, I, 18-21; ILD, 40-42).

1397. Fragment de diplomă militară *(tabella I)*; dimensiuni: 5,5 × 4,5 cm; înălțimea literelor: *extrinsecus* = 3 mm, *intus* = 4–5 mm.
W. Eck, A. Pangerl, *loc. cit*., p. 198–201, nr. 5, fig. 5 a-b (foto*)*.

Intus

[alae? / cohortis ? - - -]eae [- - -]
[cui praest - - - - -]us [- - - - -]
ex pe[dite)]
[- - - - - ene[- - - - -]
[Descript(um) e]t recognitum ex tabula aerea]
[quae fixa] est Ro[mae in muro post tem-]
[plum div]i A[ug(usti) ad Minervam]

Extrinsecus

[Imp(erator Caesar)]
[equitibus et peditibus qui militaverunt in alis... et cohortibus...]
[quae appell(antur) - - - - -]
[II Gall(orum) et Pann(niorum) et Silia]n(a) et Tung(rorum) [Front - - -]
[- - -] et I Ulp(ia) Brit[t(onum) ∞ - - -]
[I Ael(ia) Ga]esa[torum - - -]

Din numele trupelor păstrate pe micul fragment de tăbliță, rezultă că este vorba de o diplomă privitoare la armata provinciei Dacia Porolissensis. Datare nesigură.

1398. UTHINA (Oudhna, Africa Proconsularis). Fragment de placă de marmură; dimensiuni: 0,26 × 0,26 × 0,03 m.
AÉ, 2004, 1820.

[- - - - - - - - - -]
[- - - tr]ium Dacia[rum - - -]
[- - - praepo]sito vexill[ationibus - - -]
[- - - aed?]em Mart[is? - - -]
[- - - - - - - - - -]

Editorii consideră că este vorba de un omagiu public pentru C. Vettius Sabinianus, originar din Thuburbo Maius (vezi IDRE, II, 427 = AÉ, 1920, 45 = ILAfr., 2810). Afirmația: „Le commandement de vsxillations légionnaires est intervenu avant le gouvernement de trois Dacies, peut-être lors de la révolte d'Avidius Cassius" nu concordă cu cursul inscripției de la Thuburbo Maius citată mai sus, precum şi cu afirmația din r. 5–8: *praeposito vexillationibus ex Illyrico missis ab imp(eratore) M(arco) An[to]nino ad tutelam Urbis.*

B) MOESIA INFERIOR

(Dobrogea)
(1399–1425)

Bibliografie – Generalități

(1399–1411)

1399. V. Botez, *Cultul imperial în provincia Moesia Inferior (sec. I–III p. Chr.),* Bucureşti, 2009.

Cartea este precedată de un studiu cu acelaşi subiect publicat în AMN, 43–44, 2006–2007, p. 111–150 (vezi CepR, XVI, 2006, 1204).

1400. N. Gostar, *Marele monument funerar roman de la Adamclisi,* Iaşi, 2008, 178 p +1 p. cu reconstituirea feței altarului funerar (aceeaşi şi pe coperta cărții) + 1 pl. depliant (cu câteva fotografii conexate); prefață de Adrian Rădulescu, ediție îngrijită de Oct. Bounegru).

Contribuția editorului este neglijabilă; se poate reține doar neglijența cu care au fost făcute corecturile! Vezi şi darea de seamă publicată în acestă revistă (mai departe, p. 351–354).

1401. Al. Suceveanu, *Opuscula Scythica. Grecs et Romains au Bas-Danube,* Bucureşti, 2009.

Culegere de studii, însoțite de scurte *Addenda et corrigenda.*

1402. Guy Vottéro (éd.), *Le grec du monde colonial antique,* I. *Le N. et NO. de la Mer Noire.* Actes de la Table Ronde de Nancy 28–29 septembre 2007 (Études anciennes, 42), Nancy, 2009.

Reproducem sumarul volumului, întrucât toate comunicările fac cel puțin referire la spațiul Scythiei Minore:

– Youri A. Vinogradov, *The Cimmerian Bosporus: the main Stages of History,* p. 7–32;

– Serguei R. Tochtasiev, *De nouvelles données sur l'histoire de la koiné dans le Nord de la Mer Noire,* p. 33–49;

– Serguei D. Kryjitski, *Olbia pontique. État actuel de l'étude et discussion de certains problèmes historiques,* p. 51–66;

– Valentina V. Krapivina, *Les inscriptions d'Olbia du Pont. Caractéristiques générales et contexte archéologique,* p. 67–80;

– Florica Bechet, *Les colonies grecques du Pont gauche: histoire et langue,* p. 81–118 (de reținut în special observațiile despre: caracteristicile generale ale dialectului ionian – fonetică, flexiunea substantivului, pronumelui şi verbului, lexic; despre acelaşi dialect în coloniile pontice; caracteristicile generale ale κοινή megariene, cu privire specială la Callatis; limba inscripțiilor greceşti în epoca imperială);

– Alexandru Barnea, *Les Grecs de la ville romaine de Tropaeum Traiani,* p. 119–123 [discuţie pe marginea unor epigrafe dedicate lui *Zeus Ombrimos* (Al. Barnea, SCIV, 20, 1969, 4, p. 595–609), *Hera basilissa* (IGLR, 171) şi Poseidon: *infra,* nr. 1418];

– Hristo Preshlenov, *Städtebau, Machthaber und Sozialorganisation an der bulgarischen Schwartzmeerküste (6. – 1. Jh. V. Christ),* p. 125-194

– Mirena Slavova, *The Greek Language on the Bulgarian Coast of the Black Sea in Antiquity (6th Cent. B.C. – 1th Cent. B.C.),* p. 195–220.

1403. Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, *Inscriptions inédites et revisées de la collection du Musée d'histoire nationale et d'archéologie de Constantza. I.,* Pontica, 42, 2009, p. 389–407. Vezi *infra,* nr. 1413–1419.

Cu ocazia verificării patrimoniului epigraphic al Muzeului din Constanţa, au apărut câteva noi piese epigrafice, provenind de la Tomis sau din împrejurimi.

1404. Maria Bărbulescu, Adriana Câteia, Williy Wisoşenschi, *Piese epigrafice şi sculpturale din teritoriul rural,* Pontica, 42, 2009, p. 409–427. Vezi *infra,* nr. 1420–1423.

Titlul necesită poate o completare: *al cetăţii Tomis* (?). Nu se indică locaţia pieselor şi numărul de inventar.

1405. Oct. Bounegru, *La chorothésie histrienne. Essai d'une taxonomie contextuelle,* Pontica, 42, 2009, p. 375–383.

Dar cuvântul grecesc ὁροθεσία se transcrie în româneşte *horothesia* şi în chip asemănător în franţuzeşte (vezi, spre exemplu, D. M. Pippidi, *Parerga,* Bucureşti – Paris, 1984, p. 212: *l'hórothésie*).

1406. V. Cojocaru, *Zur Proxenie in den griechischen Städten des Pontischen Raum,* Pontica, 42, 2009, p. 349–374.

1407. W. Eck, R. Ivanov, *C. Iulius Victor, senatorischer Legat von Moesia Inferior unter Valerianus und Gallienus und das Kastell Sostra-Siosta*, ZPE, 170, 2009, p. 190–200 (v. *infra,* nr. 1412).

1408. L. Mihăilescu-Bîrliba, *Note épigraphique. Trois familles d'Oescs à Troesmis,* Pontica, 42, 2009, p. 385–388.

Remarci asupra inscripţiilor publicate în ISM, V, nr. 177, 188, 203.

1409. Liana Oţa, *Un posibil producător de opaiţe din Moesia Inferior,* Apulum, 46, 2009, p. 385-396.

Marca ΔΙ, pe numeroase opaiţe din Dobrogea, a fost considerată ca forma greacă a numelui lui *Zeus* la dativ: Δὶ (C. Iconomu, *Opaiţe greco-romane,* Constanţa, 1967, p. 20); autoarea citată constată însă că există şi forma Δ. Aceste mărci apar pe un număr de 76 de piese din partea estică a provinciei Moesia Inferior – ceea ce îndreptăţeşte presupunerea că este vorba de un producător din această provincie, probabil dintr-uo cetate greacă de pe coasta de vest a Mării Negre.

1410. Adriana Panaite, Cristina-Georgeta Alexandrescu, *A „rediscovered" inscription from Dobrudja. Roads and Milestones in Scythia (3rd-4th Centuries A.D.),* Pontica, 42, 2009, p. 429–495.

Fragment de stâlp miliar din epoca primei tetrarhii, publicat după un desen din arhiva lui Gr. Tocilescu (*infra,* nr. 1424). De asemenea, se transcriu cele 19 inscripţii miliare descoperite până

acum în Dobrogea (p. 434–442); la acestea se adaugă acum alte două fragmente: *infra,* nr. 1421–1422.

1411. Alexander Rubel, *Eine Bezitzmarke aus Moesia Inferior und die römische Militärpräsenz in Ibida,* Archäologischer Anzeiger, 2008, 2. Hbb. (extras). V. *infra,* nr. 1425.

Inscripţii recent descoperite sau revizuite

(nr. 1412–1425)

1412. SOSTRA (Lomets, distr. Lovetsch, Bulgaria); pe drumul de la Oescus spre Philippopolis, aproape de pasul Trojan (numele localităţii apare în *Tabula Peutingeriama*). Bază de calcar, dimensiuni: 1,75 × 0,56 × 0,53 m. Câmpul epigrafic măsoară 1,00 × 0,56 m; litere înalte de 5–5,5 cm; primul rând este gravat pe plinta de sus a altarului, ultimul pe plinta de jos.

W. Eck, R. Ivanov, ZPE, 170, 2009, p. 190–200 (v. *supra,* nr. 1407) .

Imp(eratori) Caesari
P(ublio) Lic(inio) Gallenio (sic)
P(io) F(elici) Invicto Aug(usto),
ponte(ficio) max(imo) (sic)
trib(unicia) potest(ate) co(n)s(uli)
p(atri) p(atriae) proco(n)s(uli), de-
dicante C(aio) Iul(io)
Victore, leg(ato)
Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore) per
Aur(elio) Domitia-
no, *7 (centurione) leg(ionario)* (!), *praep(osito)*
coh(ortis) II Red(ucum), devotus
numini ipsius
de qu(a)estura coh(ortis)
posuit
PR PR

Pe latura stângă sunt gravate:

POSITA VI IDVS OCTOBRES
⟦- - - IO resturi de litere - - - - -*⟧*
⟦- - - - - - resturi de litere - - COS*⟧*

Pe un stâlp miliar de la Tomis, din timpul împăraţilor Valerian şi Gallienus, se menţionează refacerea drumului din zona litoralului, *agente praes(ide) provin(ciae) C. Iul(io) Victore* (Maria Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, Pontica, 24, 1991, p. 132–136, nr. 3; AÉ, 1993, 1376; CEpR, XIII, 629); pe alt stâlp miliar, din timpul împăratului Claudius II, opera s-a realizat *agente praes(ide) prov(inciae) Titio Saturnino* (Pontica, 24, p. 136–139, nr. 4; AÉ, 1993, 1377; CEpR, XIII, 630). În amândouă cazurile, inscripţiile au ca autor *metropolis Tomitanorum*; din acest motiv, guvernatorul este desemnat cu titlul său civil: *praeses provinciae.* În inscripţia de la Sostra, C. Iulius Victor apare cu titlul de *leg(atus) Augg(ustorum) pr(o) pr(aetore),* fiind vorba de un mediu militar; dar literele de pe plintă se completează nu *pr(o) pr(aetore)* (cum propun editorii), ci mai degrabă *pr(aeses) pr(ovinciae).* Provincia Moesia Inferioară continuă să aibă în frunte un legat de rang senatorial, pâmă pe timpul împăratului Aurelian (vezi CIL, III, 14460).

În r. 11, 〉 LEG: întrucât nu se menţionează numele legiunii, trebuie completat *(centurio) leg(ionarius)* (deoarece, oricum, un centurion legionar avansa trecând dintr-o legiune în alta).

Trupa din r. 12 era până acum necunoscută; editorii arată însă că în *Notitia Dignitatum* (*Or.,* XLII, 40) apare, sub autoritatea comandantului *(dux)* Daciei Ripensis, un *tribunus cohortis secundorum Reducum.*

1413. Castelu (jud. Constanța). Fragment de stelă funerară de calcar, descoperită în 1987, în cursul săpăturilor. Dimensiuni: 0,30 × 0,60 × 0,31 m. Litere înalte de 4 cm; ligaturi: r. 3, N + E; 4 M + H. MINAC; inv. 35807.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, Pontica, 42, 2009, p. 389–393, nr. 1, fig. 1 a-b (foto, desen) (*supra,* nr. 1403).

[- - - - - - -]
Α Ποντίου
ὁ καὶ Τομίτης
ζῶν ἑαυτῷ καὶ
τῇ μητρὶ ῎Αφη
καὶ τῇ γυναικὶ
Τρυφώσῃ
[τὴν στήλην]
[ἀνέστησεν]
[Χαῖρε παρο-]
[δεῖτα]

Ultimele cinci rânduri sunt întregite de autoare, după care dăm traducerea: „Cutare, fiul lui Pontios, zis şi Tomitanul, fiind în viață, pentru mama sa Aphe şi pentru soția sa Tryphosa, a ridicat această piatră spre amintire. Salutare, trecătorule !”.

După scris, secolul II p. Chr.

1414. TOMIS. Fragment de placă de marmură, descoperit întâmplător la Constanța, în 1978. Nu se indică nici dimensiunile piesei, nici înălțimea literelor; literele sunt mai înalte în textul latin (în r. 1, *O* mai mic decât celelalte). MINAC, inv. 29709.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, Pontica, 42, 2009, p. 393–394, nr. 2, fig. 2 a-b (foto şi desen) (*supra,* nr. 1403).

[- - - - - - - - - -] Cor-
[nuti lib(erta) patr(ono) c]aris(simo)
[f(eci). H(ic) s(itus) e(st)
[- - - - - - - - - Κ]ορνούτου
[ἀπελ]ευθέρα
[(τῷ) πάτρονι ἐποίησα]. Χαίροις

Tradducere: „Eu…, liberta lui] Cornutus, am făcut să se ridice [monumental] pentru patronul prea drag. Aici zace. Salutare !”.

După scris, secolul II p. Chr.

1415 (= ISM, II, 291) **TOMIS.** Fragment de placă de marmură, descoperit întâmplător la Constanța, în 1990. Dinensiuni: 0,39 × 0,36 × 0,14 m. Inscripția era cuprinsă într-o *tabula* ansata; litere înalte de 5–6 cm; *A* are bara mediană frântă, *sigma* este rectangular, iar *Y* poartă o baretă sub locul de unire a brațelor. MINAC; inv. 43451.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, Pontica, 42, 2009, p. 394–3946, nr. 4, fig. 3 a-b (foto şi desen) (*supra,* nr. 1403).

Autoarele observă că acest fragment se îmbină cu cel publicat în ISM, II, 291; astfel, întregirea ultimelor trei rânduri din culegerea de inscripții tomitane nu se confirmă. Noua lectură:

[- - - - - - - - - -]
[- - - - - - -]ο[υ]
[ὁ καὶ Βασι]λεὺς ναύ -
κληρος ζέσας ἔτη
λ΄ κατεσκεύασα. Χαῖ(ρε) !

Autoarele traduc: „[Cutare, fiul lui cutare, numit şi Basi]leus, armator, după ce am trăit 30 de ani, am făcut să se ridice [acest monument]. Salutare!”. Dar numele, considerat a fi un *signum* (ὁ καὶ = *qui et*), ar putea fi întregit şi altfel, de exemplu ᾿Αχιλλεύς , nume întâlnit în Scythia Minor (vezi ISM, I, 217).

După scriere, secolele II–III p. Chr.

1416. TOMIS. Fragment de placă de marmură; condiții de descoperire necunoscute. Textul inscripției era cuprins într-un cadru profilat. Dimensiuni: 0,42 × 0,41 × 0,11 m. Litere înalte de 3 cm; *sigma* este rectangulară, *O* romboidală, iar *A* cu bara orizontală frântă; ligaturi: r. 1 şi 4 A + M, 2 M + M. Inv. 43453.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, Pontica, 42, 2009, p. 396-398, nr. 4, fig. 4 a-b (foto şi desen) (*supra,* nr. 1403).

Στήλη Με[νετίμου]
γράμματα τα[ῦτα ἐχει-]
όστις ἔνεστι τ[ιθέναι]
[ἐν] γῇ Μενετ[ίμου ἕτερον]
5 [εἶτ]α Τομευ[τῶν πόλει]
[δώσειν κτλ. - - - - -]

Traducere: „Stela lui Mnemeios poartă aceste litere: este posibil ca cineva să aşeze în pământul lui Mnemeios pe altcineva, pentru ca să-l dea cetății tomitanilor…”.

Considerând că la gravarea textului s-a comis, în r. 3, o eroare, autoarele propun următoarea întregire a r. 4-7:

ὅς τις ἐνθεῖνατι τ[ολμήσῃ]
[ἐν] γῇ Μενετ[ίμου ἕτερον]
[σῶμ]α Τομευ[τῶν τῇ πόλει]
[δώσει προστείμου - - - - -]

Noua traducere: „Oricine va îndrăzni să depună un alt corp în pământul lui Mnemeios, să dea cetății tomitanilor ca amendă…”.

Secolul III p. Chr.

1417. TROPAEVM TRAIANI. Altar de calcar descoperit întâmplător în 1987 la nord de Adamclisi, în timpul lucrărilor de terasare pentru plantarea viței de vie. Uşor deteriorat, dar fără a afecta grav inscripția. Dimensiuni: 0,61 × 0,34 × 0,28 m. Litere înalte de 4–5 cm. Inv. 43454.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, Pontica, 42, 2009, p. 398–400, nr. 1, fig. 5 a-b (foto şi desen) (*supra,* nr. 1403).

Invicto
Mithrae
[.] Octa[vi-]
[u]s P[ro-]
5 *bus v(otum) l(ibens) [s(olvit)]*

1418. TROPAEVM TRAIANI. Altar descoperit în cursul săpăturilor effectuate de Mihai Sâmpetru, rămas inedit (acoperit cu pământ); redescoperit în anul 2003, cu ocazia unor lucrări de conservare. Nu se dau alte detalii tehnice.

Al. Barnea, *op. cit.* (*supra,* nr. 1402), p. 121–122 (fără ilustrație).

Ποσειδόν-
ωνι Κυανο-
χέτη ἡ πό-
λις Τροπε-
5 ισίων ὑπὲρ
τῆς εὑρέσεως
[τοῦ ὕδατος]

Autorul arată că epitetul zeului Poseidon, se întâlneşte la Homer, în Iliada (14, 357 şi 20, 144): Κυανοχαίτης, „à la chevelure noire ou bleu-foncée"; întregirea din r. 7 este permisă de expresia ὑπὲρ τῆς εὑρέσεως τοῦ ὕδατος dintr-o altă inscripție de la Tropaeum, de dată mai târzie, închinată Ἥρη Βασιλίσση (Gr. Tocilescu, RIAF, 10, 1905, p. 257; idem, CRAI, 1905, p. 565; vezi şi Em. Popescu, IGLR, nr. 171). Zeul mării mai apare la Tropaeum, dar în ipostaza sa latină, *Neptunus Augustus* (CIL, III, 14433), într-o dedicație pusă de o *vexil(latio) leg(ionum) I Ital(icae) M(oesicae ?) et V Ma(cedonicae) D(acicae ?) Trop[a]ei sub curam Eptidi Modesti, (centurionis) leg(ionis) V Mac(edonicae) et Valeri Clementis, (centurionis) leg(ionis) I Ital(icae),* venită probabil pentru lucrări cândva la începutul secolului al IV-lea[3]; este posibil ca toate trei inscripțiile citate să se refere la acelaşi eveniment: descoperirea unui izvor, de unde apa era adusă printr-un apeduct până în oraşul rectitorit de împărații Constantin şi Liciniu.

1419. CARSIVM (Hârşova). Fragment de altar de calcar friabil descoperit în 1999, în cursul săpăturilor. Dimensiuni: 0,32 × 0,20 × 16 m. Litere înalte de 2 cm. Inv. 43452.

M. Bărbulescu, L. Buzoianu, Pontica, 42, 2009, 400–4402, nr. 2, fig. 4 a-b (foto şi desen) (*supra,* nr. 1403).

Deo
Invicto
M[it(h)r]a(e)?
Lucia[n(us)]
5 *ex v[oto]*
[posuit]

1420. Mihail Kogălniceanu (jud. Constanța). Fragment de bloc de calcar poros (descoperire întâmplătoare). Dimensiuni: 0,295 × 0,29 × 0,30 m. Litere înalte de 4–5 cm.

M. Bărbulescu et alii, Pontica, 42, 2009, p. 411-414, nr. 1, fig, 1 (foto) (*supra,* nr. 1404).

Ἀγαθ[ῇ]
Τύχῃ.
Μητρὶ Θε-
ῶν ευχαρι-

[3] După părerea lui N. Gostar (AM, 9, 1980, p. 129), această inscripție datează din epoca târzie, când legiunea V Macedonica se afla în Dacia Ripensis, iar legiunea I Italica în Moesia Secunda.

5 στήριον
Σοῦρι[ς]
[- - - - -]
[ἀνέθηκεν]

Traducere: „Noroc bun ! Marei Mame a Zeilor, Souris (?), drept mulţumire, [a consacrat acest monument]".

Numele dedicantului găseşte analogii în onomastica tracică, dar şi în cea orientală (semitică); vezi analogiile citate de autori. Datare: secolul al III-lea p. Chr.

1421. Mihail Kogălniceanu (jud. Constanţa). Stâlp de calcar *(milliarium)* descoperit la circa 1,2 km sud-vest de localitate, la marginea pădurii. Dimensiuni: î = 0,80 m, diam. = 0,40 m. Litere înalte de 4–5 cm.

M. Bărbulescu et alii, Pontica, 42, 2009, p. 414–415, fig. 2 a-c (foto, desen) (*supra,* nr. 1404).

Impp(eratoribus) CC(aesaribus) [A]urel(io) Val(erio)
Diocletiano et
M(arco) Aurel(io) Val(erio)
Maximi[ano]
5 *Invict(is) Augg(ustis) [et]*
Fl(avio) Val(erio) Constantio
et G[al]erio Val(erio) [Maxi-]
[miano n]o[b(ilissimis) C(aesaribus)]
[- - m(illia) p(assuum)]

În r. 8, pe piatră, trebuie să fi fost NN CC (cf. r. 1).

În partea superioară a bornei se mai văd câteva litere: C FL CAE; autorii: „După forma neîngrijită a scrierii şi recunoaşterea numelui imperial *Flavius* (abreviat), presupunem o eventuală reutilizare a stâlpului în sec. IV p.Chr". Totuşi, în mod normal, ar trebui ca aceste litere răzleţe să provină dintr-o inscripţie mai veche, ştearsă, peste care s-a regravat inscripţia cu numele împăraţilor din prima tetrarhie.

1422. Mihai Kogălniceanu (jud. Constanţa); descoperire întâmplătoare, spre sudul comunei (în cartierul tătăresc). Dimensiuni: î = 0,80, diam. = 0,35 m. Litere înalte de 4 cm.

M. Bărbulescu et alii, Pontica, 42, 2009, p. 415–417, fig. 3 a-c (foto, desen; *supra,* nr. 1404).

Se mai păstrează doar câteva litere:

A
VAL
N

După autori, este tot un fragment de inscripţie miliară, din epoca primei tetrarhii.

1423. Palazu Mic (jud. Constanţa); descoperire în apropierea localităţii, de unde sunt semnalate şi alte descoperiri. Stelă rectangulară de calcar poros, ruptă în partea stângă şi la bază; decorată cu un fronton rectangular (în care apare o rozetă) şi acrotere. Dimensiuni: 0,65 × 0,54 × 0,26 m. Litere înalte de 5 cm.

M. Bărbulescu et alii, Pontica, 42, 2009, p. 417–418, nr. 1, fig. 4 a-c (foto, desen) (*supra,* nr. 1404).

Pe chenarul de jos al frontonului se citeşte formula *D(is) M(anibus)*; dedesubt, din două rânduri, au mai rămas câteva litere:

IV S
IV

1424. Crângu (fost Cara Amat = Caramat; com. Ion Corvin, jud. Constanța). Fragment de stâlp miliar; dispărut; cunoscut după un desen de V. Richter (păstrat în arhiva lui Gr. G. Tocilescu, Biblioteca Academiei Române, mss. 5132, p. 296). Dimensiuni: î = 2,08 m; diam. = 0,35 m sus şi 0,60 m la bază.

Adriana Panaite, Cristina Georgeta Alexandrescu, Pontica, 42, 2009, p. 432-433, fig. 2 (desenul lui V. Richter) (v. *supra,* nr. 1410). Lectura autoarelor:

[DD(ominis)] Nn(ostris) DIOCLET[iano]
et Maximi[ano]
Invictis A[ug(ustis) et Fl(avio) Val(erio)]
[[Co]nstan[tio et Galerio Val(erio)]]
5 *[Maxi]miao [[N]]*
N(o)bb(ilissimis) Caes[[s(aribus)]]
M I I I A I A S S
M(illia) p(assuum) III

Epoca primei tetrarhii. Numele împăraților nu sunt în cazul ablativ, cum completează autoarele, ci la nominativ (vezi, în repertoriul miliariilor din Dobrogea, întocmit de autoare, p. 440–441, nr. 13 b); literele distruse nu se datorează unei martelări, prin urmare nu trebuie folosite paranteze patrate duble. În r. 7, lectura corectă este *milia pass[uum]* (la care s-au gândit şi cele două autoare, p. 433). Aşa arăta inscripția când a fost adusă din atelierul de pietrărie; la aşezarea stâlpului, s-a gravat distanța, de data aceasta abreviat: *MPIII*

1425. IBIDA (Slava Rusă, jud. Tulcea). Tăbliță de bronz în formă de *tabula ansata* (cea din dreapta ruptă), descoperită în cursul săpăturilor dn în anul 2001, având o inscripție realizată prin punctare. Dimensiuni: 4,95 × 2,1 cm. Muzeul Tulcea (inv. 45643).

A. Rubel, *loc. cit.* (*supra,* nr. 1411).

> Aponi
Va l e r i

Aponius Valerius era probabil centurion într-o trupă auxiliară.

EXPOZIȚIA *175 DE ANI ÎN SLUJBA ARHEOLOGIEI*

Inițiativa generoasă a conducerii Casei Oamenilor de Știință – de a găzdui, în impunătorul hol al clădirii din Calea 13 Septembrie nr. 13, o serie de expoziții de prezentare a activității institutelor de cercetare ale Academiei Române – s-a concretizat într-o primă manifestare, inaugurată la 7 aprilie 2009. Onoarea de a deschide seria a revenit Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”. Provocarea a fost mare. Cum să sugerezi bogăția şi diversitatea unui patrimoniu acumulat în 175 de ani de existență a unei instituții, cum să redai complexitatea unui institut de cercetare al cărui domeniu de activitate este trecutul în lumea trepidantă a mileniului III ? Expoziția *175 de ani în slujba arheologiei* s-a dorit un răspuns la aceste întrebări, dublat de reverența cercetătorilor instituției noastre față de știința pe care o reprezintă.

Organizată din punct de vedere spațial în două secțiuni, expoziția – compusă din 38 de afişe şi 19 vitrine – urmărea să sugereze, prin prezentări în care documentația scrisă se îmbina cu cea grafică şi prin expunere de artefacte, complexitatea activității instituției, îmbinarea de tradiție şi modernitate, diversitatea problematicii, bogăția şi varietatea unui patrimoniu provenit din donații şi cercetări arheologice.

SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, Bucureşti, 2010, p. 331–341

Expoziția se deschidea prin secțiunea din partea stângă a holului, cu creionarea, în cadrul a trei afişe, a evoluției unei instituții ale cărei acte de naştere datează din secolul al XIX-lea: porunca domnească a lui Alexandru Dimitrie Ghica Voievod pentru înființarea la Bucureşti a Muzeului de Istorie Naturală şi Antichități din 3 noiembrie 1834 şi Decretul prin care se aprobă „Regulamentul pentru administrarea şi organizarea Muzeului de Antichități din Bucureşti", dat de domnitorul Alexandru Ioan Cuza la 25 noiembrie 1864. Primul aşezământ muzeal românesc, datorat în primul rând donației către stat a colecției de antichități a banului Mihalache Ghica, a funcționat pe lângă Eforia Şcoalelor Naționale, cu sediul în cadrul Colegiului Sf. Sava, situat pe locul ocupat astăzi de universitatea bucureşteană. Descoperiri arheologice, precum recuperarea în 1841 a pieselor salvate din celebrul tezaur de la Pietroasa, „Cloşca cu puii de aur", ori donații din partea colecționarilor de antichități, cea mai bogată fiind cea a generalului Nicolae Mavros, considerat unul dintre ctitorii muzeului, au contribuit la îmbogățirea patrimoniului instituției. La conducerea Muzeului Național de Antichități s-au succedat nume ilustre ale ştiinței arheologice şi ale vieții academice româneşti, datorită cărora s-a produs treptat schimbarea fundamentală de la caracterul său anticvaric, specific multor muzee de antichități din Europa secolului al XIX-lea, la acela de centru şi coordonator al întregii mişcări arheologice din țară, prin exercitarea funcției de cercetare, completate de îndeplinirea misiunii de protecție a patrimoniului arheologic. Au fost puse bazele arheologiei clasice, preistorice şi, mai târziu, medievale, inițiindu-se marile şantiere arheologice (a căror cercetare fie continuă şi astăzi, fie a fost reluată, la alte dimensiuni). Instituția a funcționat o vreme în cadrul Universității din Bucureşti, iar din 1932 în Casa Macca, imobilul din str. Henri Coandă nr. 11, sediul central actual al Institutului de Arheologie. În 1949, Muzeul Național de Antichități a intrat în structura Academiei R.P.R., inițial în subordinea Institutului de Istorie, mai târziu ca unitate de sine stătătoare, pentru ca din iulie 1956 să fie transformat în Institut de Arheologie, devenit, din 1992, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române.

Prezentarea istoricului instituției era susținută în cadrul expoziției prin artefactele expuse în primele două vitrine, în care au putut fi admirate silexuri provenind din Danemarca, antichități egiptene, vase greceşti şi romane, piese de podoabă şi de port din epoca migrațiilor. Selecția s-a bazat pe obiecte provenind din prestigioase colecții particulare (Papazoglu, Bolliac, Sturza, Rosetti, Kretzulescu, Cantilli, Casotti, Kogălniceanu, Enciulescu, Beldiceanu, Butculescu, Zamfirescu, Lenş, Solacolu, Vendelin, Ardos, Mititelu, Slobozianu, Lucaciu, Tzigara-Samurcaş), din colecția de vase greceşti de la muzeul Kalinderu, pe unele piese din colecția Sutzu preluate de la Academia Română, obiecte din vechile colecții ale Universității sau din colecția muzeului Saint Georges etc.), intrate prin donații sau achiziții în patrimoniul Muzeului Național de Antichități.

Circuitul expozițional continua prin prezentarea activității institutului, ilustrată în primul rând prin practicarea arheologiei de tip sistematic sau programat ca modalitate de cunoaştere a trecutului şi ca sursă de patrimoniu. Aceasta a fost reflectată, prin intermediul a 27 de afişe, a 14 vitrine, a trei grupaje de vase şi al unei reconstituiri funerare, de prezentarea unor importante situri arheologice, de pe întregul teritoriu al țării, acoperind un interval cuprins între paleolitic şi evul mediu târziu. Se realiza astfel o imagine documentată şi dinamică asupra desfăşurării programelor şi proiectelor de cercetare în cadrul sectoarelor Institutului, de arheologie preistorică, centrul de tracologie, arheologie greco-romană şi epigrafie, arheologie medievală, precum şi în cadrul sectorului numismatică.

Expoziția şi-a propus să prezinte, din multitudinea de situri arheologice cercetate de-a lungul existenței instituției, doar şantierele arheologice în desfăşurare, unele deschise la sfârşitul secolului al XIX-lea sau la începutul secolului al XX-lea, unele măsurându-şi realizările în jumătăți de secol, altele demarate în anii '80 ai veacului trecut ori reprezentând proiecte ale mileniului III. Afişele şi vitrinele ilustrau specificul activității arheologice în cadrul unor stațiuni paleolitice (Zăbrani, Boineşti, Ciuperceni, peştera „La Adam”), al unor situri pre- şi protoistorice (Schela Cladovei, Pietrele, Costişa, Rotbav, Mironeşti, Radovanu,

Cârlomăneşti, Popeşti, Bâzdâna, Stelnica, Zimnicea, Poieneşti), al cetăților greco-romane, romane şi romano-bizantine (Histria, Orgame/Argamum – Capul Dolojman, Tropaeum Traiani – Adamclisi, Halmyris – Murighiol, Dinogetia – Garvăn, Câmpulung-Jidova) ori bizantine (Păcuiul lui Soare, Nufăru), în situri complexe postromane şi medievale (Târgşoru Vechi, Sighişoara, Feldioara). Siturile arheologice aparținând epocilor pre- şi protoistorică au fost prezentate în secțiunea din partea stângă a holului, secțiunea din partea dreaptă fiind dedicată stațiunilor ilustrând epocile clasică şi medievală.

Ideea de bază a expunerii a constat în ilustrarea lanțului operațional reprezentat de cercetarea arheologică, de la activitatea de teren, presupunând identificarea siturilor, a situațiilor şi a complexelor arheologice, urmată de înregistrarea acestora, cu mijloace variate, de la cele tradiționale la cele de ultimă generație, la relevarea unor complexe sau a materialelor arheologice, supuse apoi procesului de conservare-restaurare, depozitare, inventariere şi studiere în vederea valorificării informației din punct de vedere ştiințific şi, eventual, şi muzeistic. Prin intermediul materialelor expuse, cercetătorii au încercat să sugereze efortul colectiv presupus de cercetarea urmelor materiale ale trecutului, atât în sensul succesiunii generațiilor de cercetători şi al acumulărilor de cunoştințe în timp, cât şi al colaborărilor, pe plan național şi în cadrul unor proiecte internaționale, notele comune ale activității noastre şi specificul fiecărui sit.

Expoziția evidenția şi o altă dimensiune a arheologiei, cea de implicare în viața socială, prin rolul arheologiei preventive în derularea proiectelor investiționale, a lucrărilor de infrastructură, în cercetarea siturilor suprapuse, subliniind importanța salvării patrimoniului prin cunoaştere şi înregistrare.

O altă trăsătură a activității de cercetare în cadrul institutului, ce s-a dorit a fi ilustrată, prin intermediul a şase afişe şi a trei vitrine, a fost importanța interdisciplinarității în studiul trecutului, prin colaborarea dintre arheologi, antropologi, arheozoologi, arhitecți, epigrafişti, numismați, conservatori-restauratori în cadrul institutului, precum şi participarea la programe de cercetare în colaborare cu alte instituții, pe plan național şi internațional, unele în cadrul unor consorții de cercetare.

Expoziția se încheia prin sintetizarea modalităților de valorificare a activității institutului prin publicații şi organizarea de manifestări ştiințifice şi expoziționale. Au fost prezentate aspecte ale unei variate producții de carte (enciclopedii, monografii arheologice, serii monografice, ediții de documente, sinteze arheologice, culegeri de studii, studii arheologice şi interdisciplinare publicate în prestigioase serii monografice şi reviste de profil din străinătate şi din țară, volume

privind popularizarea unor situri sau artefacte arheologice, revistele de specialitate ale institutului). A fost ilustrată dimensiunea organizatorică a institutului la nivelul unor manifestări ştiinţifice importante, cu participare naţională sau internaţională, al colaborărilor internaţionale în cadrul unor proiecte de valorificare a patrimoniului arheologic, epigrafic şi numismatic.

Manifestarea din aprilie-mai 2009 a permis încă o dată evidenţierea unei dimensiuni importante a activităţii institutului nostru – cea muzeistică. Revigorarea Muzeului Naţional de Antichităţi, ca sector integrat institutului, urmare a Hotărârii Biroului Prezidiului Academiei Române din 22 mai 1990, chiar dacă deocamdată într-un spaţiu limitat, cu personal redus şi cu mijloace modeste, ar putea oferi cadrul recuperării unei tradiţii ilustre. Patrimoniul arheologic actual al institutului cuprinde, pe lângă vechile colecţii de antichităţi egiptene, de vase miceniene, cipriote, italiote şi atice, de opaiţe şi sticlărie romane, de inscripţii şi monede, importante descoperiri de piese arheologice, păstrând organizarea în colecţii de studiu, pe criterii topografice şi cronologice, de la uneltele paleolitice până la artefactele medievale târzii, precum şi piese epigrafice, arhitecturale, sculpturale, numismatice, fiind îmbogăţit prin donaţiile şi achiziţiile adăugate fondului iniţial şi, mai ales, prin continuarea programului de cercetări arheologice al institutului.

Mici încercări de punere în valoare a acestor colecții s-au făcut mai ales prin expozițiile realizate cu prilejul organizării unor sesiuni aniversare sau tematice, dublate de participarea la diverse manifestări expoziționale în calitate de co-organizator. Realizarea unor condiții corespunzătoare de păstrare şi îngrijire a acestui patrimoniu şi valorificarea sa, atât sub aspect ştiințific, cât şi muzeistic, ar putea reprezenta o sugestie nu lipsită de temei în încercarea de evidențiere a „utilității sociale" a cercetării arheologice.

Text: Oana Damian
Fotografii: George Chelmec

CERAMICA ROMANĂ DIN SECOLUL AL VI-LEA LA DUNĂREA DE JOS. STUDIU STATISTIC ŞI FUNCŢIONAL CU VEDERE SPECIALĂ ASUPRA DOBROGEI[1]

ALEXANDRU BĂDESCU

Teza are 635 de pagini de text, 208 planşe şi 24 de grafice referitoare la repartiţia categoriilor ceramice pe zone de producţie şi locul descoperirii.

Lucrarea este structurată în şase capitole: I – Introducere; II – Contextul istoric; III – Surse culturale ale ceramicii romane de secol VI; IV – Ceramica romano-bizantină din secolele IV – VII. Tipuri şi evoluţii la Dunărea de Jos; V – Studiul ceramicii – sursă de cunoaştere a dinamicii sociale; VI - Concluzii.

În **primul capitol** sunt prezentate motivaţiile unei asemenea lucrări, un istoric al cercetărilor şi consideraţii tehnologice. Comparativ cu monedele, incripţiile, obiectele de podoabă sau chiar ceramica greacă şi romană timpurie, ceramica romano-bizantină nu a captat prea tare interesul specialiştilor. Totuşi, în ultimele două decenii au apărul mai multe lucrări dedicate acestor artefacte, iar în a doua jumătate a secolului trecut au fost publicate zeci de articole în care era prezentat material ceramic roman târziu. În aceste condiţii, era, probabil, timpul pentru apariţia unei lucrări sinteză.

Cercetarea actuală este selectivă, funcţionalitatea vaselor – declarat fundamentală – este alocată intuitiv, fără studiu morfologic sau petrografic, iar numele categoriilor funcţionale sunt la discreţia fiecărui autor, fără criterii enunţate. Probabil că inexistenţa acestor date nu este atât de supărătoare până la o astfel de încercare pentru că cercetarea de sinteză necesită o coerenţă a datelor pe toată lungimea segmentului cercetat, altfel spus unui nume identic trebuie să îi corespundă o realitate asemănătoare, iar limitele distincţiilor tipologice trebuie precizate şi respectate pentru tot materialul de referinţă. Alocările funcţional-tipologice trebuie să aibă la bază constatări obiective, verificabile în orice moment,

[1] Teza a fost susţinută public în data de 17 februarie 2010 la Facultatea de Istorie a Universităţii Bucureşti, sub conducerea ştiinţifică a C.S. I dr. Alexandru Suceveanu. Comisia de doctorat a fost alcătuită din: C.S. I dr. Crişan Muşeţeanu (Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureti), conf. univ. dr. Ioan I.C. Opriş (Universitatea Bucureşti) şi C.S. I dr. Florin George Topoleanu (Institutul de cercetări eco-muzeale, Tulcea).

SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, Bucureşti, 2010, p. 343–350

în caz contrar inclusiv concluziile pot fi eronate. Trebuie să recunosc faptul că cele mai mari dificultăţi le-am întâmpinat datorită neuniformităţii informaţiei, de multe ori aceasta fiind diferită de la un autor la altul sau, sunt şi asemenea cazuri, la acelaşi autor care a publicat acelaşi material în perioade diferite.

Din motive obiective, zona de interes este Dobrogea, pentru care există un material de referinţă mai bogat. Comparaţia materialului ceramic de la graniţa secolelor al III-lea şi al IV-lea, cu cel din secolul al VI-lea pune în evidenţă deplasările în aria funcţională, dar şi sub aspect calitativ. Era interesant de văzut dacă este posibilă explicarea unor fenomene sub cauzalitatea lor economică, socială sau culturală.

În **capitolul II**, Contextul istoric cuprinde un subcapitol intitulat „impactul politicului asupra vieţii economice", în care se pune accent pe schimbările datorate evenimentului de la 11 mai 330, evident reflectate în descoperirile ceramice din Scythia. Astfel, ceramica occidentală reprezintă aproximativ 0,3% din totalul materialului ceramic publicat, 48% sunt produse orientale, peste 31% sunt produse pontice, peste 9% sunt produse provinciale şi locale, iar peste 11% sunt produse nord-africane.

În alt subcapitol, dedicat structurilor de producţie (ceramică), mecanismelor de schimb şi căilor de transport, sunt analizate principalele faze şi tipuri ale producţiei ceramice, cu exemplificări ale unor situaţii întâlnite în Scythia Minor.

În **capitolul III** – „Surse culturale ale ceramicii romane de secol VI" – sunt tratate două probleme delicate legate de supravieţuirea ceramicii traco-dacice în mediul roman şi existenţa influenţelor din *barbaricum*. Până nu demult ceramica lucrată cu mâna sau la roata lentă constituia un argument obligatoriu în favoarea continuităţii populaţiei geto-dacice în teritoriile intrate sub administrare romană. Dacă pentru Dacia (vorbim de secolele I–III p.Chr.) argumentele mai pot fi discutate, în niciun caz nu poate fi vorba de continuitate în perioada romană târzie (secolele IV–VI) cu atât mai puţin în Scythia.

Principalele obiective ale unei asemenea încercări trebuie să fie înţelegerea şi explicarea fenomenelor sub cauzalitatea lor economică, dar şi socială sau culturală. Spre exemplu, sunt foarte importante influenţele pe care lumea romană le-a avut asupra populaţiilor neromane, dar sunt cel puţin la fel de importante influenţele din *barbaricum*, atât în plan material cât şi al mentalităţilor. Comparaţia cu alte areale, din interiorul şi exteriorul lumii romane, poate ajuta la sesizarea specificităţilor zonale, cât şi a punctelor comune. În cazul acestei lucrări, care are ca obiect de studiu declarat materialul ceramic roman din zona Dunării de Jos, un studiu dedicat ceramicii din *barbaricum* poate surprinde interferenţele culturale din zonele de graniţă, să arate cât a influenţat lumea romană culturile nord-dunărene şi dacă s-a petrecut şi fenomenul invers.

Este sigur că doar o parte din această ceramică poate fi atribuită unor populaţii alogene, cea mai mare parte fiind expresia materială a barbarizării sau o

tendință clară de ruralizare. De multe ori considerată „nedemnă” de lumea romană, ceramica lucrată cu mâna era legată fie de populația getică, fie de o populație „barbară”. Imperiul Roman trecea printr-o criză profundă şi de lungă durată care a lăsat urme vizibile inclusiv în acest domeniu. Prezența ceramicii lucrate cu mâna în medii romane trebuie legată în primul rând de „barbarismul” armatei romane şi nu obligatoriu de alte populații aflate la granițele imperiului. „Barbarismul” acestor artefacte nu este obligatoriu legat de „barbari”, ci mai degrabă de barbarizarea armatei romane. Ceramica descoperită în Corpul de Gardă de la Capidava demonstrează că ceramica lucrată cu mâna, atât de des atribuită asediatorilor, aparținea de fapt asediaților.

În cazul ceramicii descoperite în aşezări rurale, lucru valabil în special pentru secolul IV p.Chr, fenomenul trebuie legat de elemente transdanubiene venite în Scythia şi nu de persistența unor forme dacice, aşa cum este cazul în perioada romană timpurie.

Capitolul IV, dedicat ceramicii romane târzii, reprezintă esența lucrării, celelalte capitole fiind secundare, comprimate în mod voit, însă importante pentru că creionează situația generală existentă la Dunărea de Jos în perioada romano-bizantină. Chiar dacă sunt prezentate aproximativ 3000 de piese, din păcate lucrarea reflectă stadiul actual al publicării şi nu al cercetării.

Pentru o astfel de lucrare, care-şi propune să inventarieze ceramica romano-bizantină descoperită în Scythia, publicată până în prezent, amforele reprezintă categoria ceramică cea mai importantă pentru că reflectă cel mai bine relațiile comerciale cu alte provincii ale Imperiului Roman. Informațiile obținute astfel, care pot fi dublate sau nu de izvoare scrise, permit „radiografii” zonale şi cronologice bine delimitate, care pot fi puse în relație cu evenimente istorice. Un alt avantaj îl constituie „supraviețiurea” unor forme din epoca greacă până în cea romană sau chiar romano-bizantină.

Sigur că analizele statistice pot ajuta într-un astfel de demers însă trebuie să avem în vedere – permanent – şi alți factori decât cei cantitativi pentru că, spre exemplu, un număr dublu de amfore de un anumit tip descoperit într-o perioadă în care şi populația s-a dublat nu înseamnă automat dublarea schimburilor comerciale cu zona de proveniență a mărfii respective. Dacă acest plus de amfore nu se regăseşte în continuare în aşezările rurale este greu de susținut o creştere a numărului total al acestora. Este posibil, iar în cazul Scythiei este şi demonstrat că din a doua jumătate a secolului al V-lea populația urbană creşte datorită aportului de populație venită din zona rurală. Este foarte înşelătoare şi permanenta raportare la cele 100 de procente, care sunt şi ele teoretice pentru că reprezintă de fapt totalitatea obiectelor descoperite într-un context stratigrafic şi nu totalitatea vaselor ajunse realmente într-un sit într-o anumită perioadă. Dacă mai adăugăm şi faptul că, din totalitatea materialului ceramic descoperit, doar o parte, infimă de cele mai multe ori, este publicată putem înțelege că imaginea pe care o creăm poate fi departe de adevăr. Este şi motivul pentru care am subliniat că aceasă lucrare reprezintă stadiul publicării şi nu al cercetării.

Pornind de la această realitate, subliniind şi faptul că în lipsa analizelor de pastă, concluziile nu pot fi unele definitive şi că vor suferi modificări pe măsură ce vom avea şi alte informații, voi încerca să trag concluziile valabile în acest stadiu al cercetării.

Capitolul V, dedicat studiului ceramicii, ca sursă de cunoaştere a dinamicii sociale, accentuează ideea că economia şi nevoile sociale sunt în relație inclusiv cu producția ceramicii.

În capitolul VI, cel de **concluzii**, sunt prezentate, pe baza materialului publicat, produsele ceramice descoperite în Scythia Minor. Astfel, în funcție de zona de proveniență, materialul ceramic publicat până în vara anului 2009, se împarte astfel:

– 48% sunt produse orientale.
– peste 31% sunt produse pontice.
– peste 9% sunt produse provinciale şi locale.
– peste 11% sunt produse nord-africane.
– aproximativ 0,3% sunt produse occidentale.

Nu este o surpriză faptul că produsele orientale reprezintă aproape jumătate din totalul ceramicii publicate în cazul Scythiei, pentru că este cunoscută orientarea economică a acestei provincii spre zona orientală a Imperiului în perioada romano-bizantină.

Din păcate, tocmai datorită problemelor amintite mai sus, nu pot fi despărțite în toate cazurile produsele pontice de cele provinciale. Exită un decalaj important între cercetarea arheologică din zona occidentală şi nord-africană, pe de o parte, şi cea din zona est-europeană, pe de altă parte. Concret, acest decalaj se simte începând cu greutatea cu care pot fi departajate produsele provinciale de cele pontice, care cuprind – în cazul de față – produsele vest şi nord-pontice. Oricum, chiar şi aşa informația obținută este utilă, anume că peste 40% din total sunt produse pontice (provenite din zona nordică sau vestică a Mării Negre).

Ponderea produselor ceramice nord-africane, ce depăşeşte 11%, este mai importantă decât o arată un grafic, pentru că prezența anumitor categorii demonstrează clar că relațiile economice ale Scythiei cu nordul Africii nu erau de neglijat.

Cât priveşte produsele ceramice occidentale, acestea sunt atât de rare comparativ cu perioada romană timpurie, încât nu pot decât să argumenteze reorientarea economică a acestei zone către partea orientală a Imperiului.

Repartizarea produselor ceramice pe categorii funcționale şi după zonele de producție a oferit următoarea situație:

1. AMFORE: 976 (31,3%).
   - Amfore orientale: 525 (26 tipuri; 53,79% din totalul amforelor).
   - Amfore nord-africane: 97 (19 tipuri; 9,93%).
   - Amfore pontice: 243 (26 tipuri; 24,89%).
   - Amfore locale: 6 (un tip; 0,6%).
   - Amfore neîncadrate: 95 (9,73%).

2. OPERCULA: 50 (1,6%).
   Opercula orientale: 39 (78%).
   Opercula pontice: 11 (22%).
3. DOLIA: 39 (1,25%).
4. VASA CONQUINATORIA: 484 (15,5%).
   Orientală: 49 (18 tipuri; 10,12%).
   Locală: 165 (peste 15 tipuri; 34,09%).
   Pontică: 255 (peste 20 de tipuri; 52,68%).
   Neîncadrată: 15 (3,09%).
5. VASA POTATORIA: 346 (11,1%).
   Orientală: 18 (4 tipuri; 5,20%).
   Nord-africană: 4 (3 tipuri; 1,15%).
   Pontică: 212 (peste 30 de tipuri; 61,27%).
   Neîncadrată: 84 (24,27%).
6. VASA ESCARIA: 787 (25,22%).
   Orientală: 618 (24 tipuri; 78,52%).
   Nord-africană: 89 (peste 20 de tipuri; 11,3%).
   Locală sau neîncadrată: 37 (2 tipuri; 4,70%).
   Pontică: 43 (9 tipuri; 5,46%).
7. VASE CU CARACTER LITURGIC ŞI DEVOŢIONAL: 17 (0,54%).
8. LUCERNAE: 380 (12,18%).
   Orientale: 96 (12 tipuri; 25,26%).
   Nord-africană: 127 (7 tipuri; 33,42%).
   Locale: 18 (un tip; 4,73%).
   Pontice: 96 (11 tipuri; 25,26%).
   Neîncadrate: 43 (11,31%).

Amforele rerezintă aproape o treime din materialul ceramic publicat, iar dintre acestea aproape 54% sunt amfore orientale, aproximativ 25,5% sunt de proveniență pontică şi aproape 10 procente sunt amfore nord-africane.

Aproape 52% din totalul materialului studiat este reprezentat de ceramica de bucătărie, împărțită astfel: vasa conquinatoria – 15,5% din totalul ceramicii publicate, vasa potatoria – 11,1% şi vasa escaria – 25,22%.

Vesela de bucătărie – *vasa conquinatoria* – este repartizată după zona de producție, astfel: aproape 87 de procente reprezintă vesela pontică şi provincială (în acest caz fiind de fapt produsă local), peste 10% este marfă orientală, iar aproximativ 3% nu a putut fi repartizată unei zone de producție.

Vesela pentru servitul lichidelor – *vasa potatoria* – reprezintă 11,1% din totalul ceramicii din Scythia, împărțită după zona de proveniente, astfel: peste 61 de procente reprezintă ceramica pontică şi locală, 5,2% cea orientală, 1,15% nord-africană, iar peste 24% reprezintă recipientele neîncadrate în niciuna din categoriile amintite.

În cazul veselei pentru servitul mâncării, situația este diferită, în sensul că 78,5% din total sunt forme orientale sau imitații provincial care nu pot fi momentan

departajate, peste 11% reprezintă marfă nord-africană şi puţin peste 10% este ceramică provincială sau neîncadrabilă. Cu siguranţă că multă din ceramica „orientală” a fost produsă în zona vest-pontică, însă departajarea acesteia nu poate fi făcută decât prin analize de pastă. Oricum, procentul veselei pentru servitul mâncării de provenienţă orientală este mult mai important decât în cazul celorlalte categorii ceramice, pentru că avem de-a face cu forme deschise care se pretau la transport datorită faptului că – intrând unele în altele – ocupau spaţiu restrâns şi puteau reprezenta o marfă „secundară” în cadrul transporturilor de mărfuri alimentare. În asemenea cazuri costul transporturilor se regăsea în preţul mărfurilor „principale”, iar ceramica era vândută la un preţ care descuraja concurenţa. Cu siguranţă că raportul calitate – preţ era cel mai bun de pe piaţă, astfel că producătorii locali erau nevoiţi să producă alte categorii ceramice, de pildă cele care – datorită spaţiului mare ocupat – nu erau transportate de la distanţe lungi. Aici se încadrează în primul rând vesela pentru servitul lichidelor şi vesela de bucătărie unde produsele provinciale reprezintă aproape 90%.

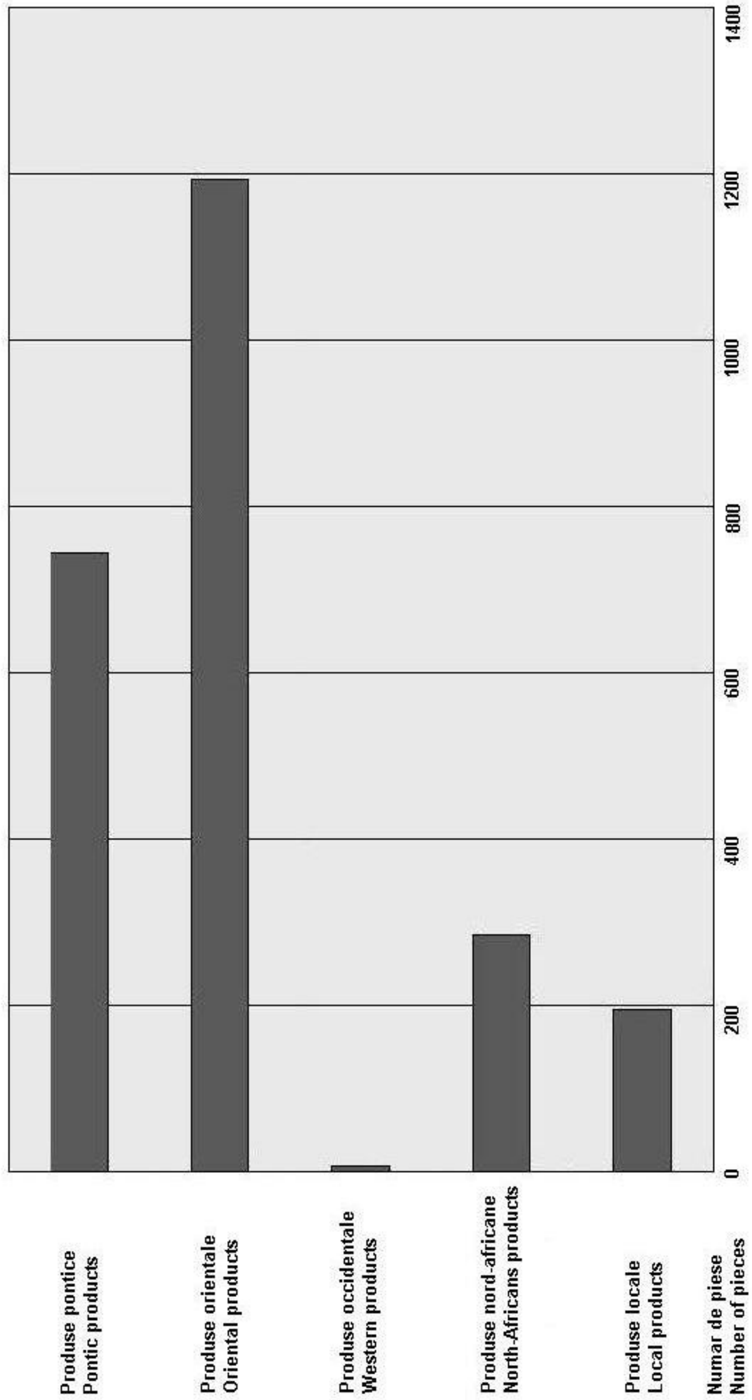
Vasele cu caracter liturgic şi devoţional nu reprezintă decât ceva mai mult de 0,5% din totalul obiectelor ceramice publicate. Dintre cele 17 piese, 11 sunt unguentarii, forme ceramice cunoscute încă din epoca elenistică, dar care au fost aproape eliminate de cele realizate din sticlă în secolul al II-lea p. Chr. Este de remarcat faptul că în perioada romano-bizantină astfel de recipiente confecţionate din lut sunt descoperite în necropola romano-bizantină de la Callatis şi la Capidava.

Cele 380 de opaiţe reprezintă peste 12% din totalul obiectelor ceramice publicate, dintre care aproximativ o treime sunt de provenienţă nord-africană, peste 25% sunt orientale, 30% sunt produse pontice (în care sunt incluse şi produsele locale, aproximativ 5% din totalul opaiţelor) şi peste 10% care nu au putut fi momentan încadrate într-una din grupele amintite.

Referitor la criteriile de selecţie a ceramicii, trebuie evidenţiată tentaţia specialiştilor de a inventa noi tipuri ceramice. Fără a neglija importanţa formei şi a pastei, accentul trebuie să cadă pe funcţionalitatea ceramicii, care influenţează atât forma, cât şi compoziţia pastei.

Prin urmare, lucrarea are ca principal obiectiv declarat să argumenteze importanţa ceramicii în încercarea de a răspunde la cât mai multe din întrebările legate de civilizaţia romană de la gurile Dunării. Chiar dacă, din motive obiective, studiul nostru s-a rezumat la Scythia Minor, multe din concluziile finale sunt parţial valabile şi pentru alte provincii, în primul rând pentru Moesia Inferior.

Până la urmă demersul nostru este foarte asemănător cu efectuarea unui sondaj de opinie. Dacă este făcut în mod profesionist, sunt şanse mari ca rezultatele să fie într-o marjă de eroare minimă şi concluziile să fie cele corecte. Şanse mari pentru o asemenea reuşită sunt în cazul publicări loturilor ceramice dintr-un sector sau chiar sit, însă principala condiţie este ca cei implicaţi să folosească o metodologie comună.

Repartiția ceramicii romane târzii descoperită în Scythia Minor
Distribution of late Roman ceramics found in Scythia Minor

Pornind de la această realitate, este clar că nu putem vorbi de concluzii definitive şi că acestea vor suferi modificări pe măsură ce vor fi publicate alte loturi ceramice. Principalele probleme legate de acest tip de lucrare se datorează inexistenţei unei metodologii comune, recunoscută de toţi specialiştii implicaţi în prelucrarea şi publicarea ceramicii.

Evident că, odată adunat materialul ceramic descoperit în Scythia, poate fi comparat cu cel din alte areale aflate în interiorul sau exteriorul lumii romane. Spre exemplu, trebuia văzut dacă există specificităţi zonale comparativ cu provinciile sudice, aşa cum este de văzut dacă sunt sesizabile interferenţele culturale în ceramica romano-bizantină şi cea din *barbaricum*. Întrebarea este dacă această influenţă a avut loc, cât de importantă a fost ea şi dacă s-a petrecut şi fenomenul invers.

Nu în ultimul rând, am dorit ca materialul ceramic romano-bizantin descoperit în Scythia să fie introdus într-o bază de date care oferă posibilităţi infint mai mari de exploatare a informaţie sub diferite aspecte. Posibilităţile unui astfel de instrument sunt nebănuite, marea problemă fiind de fapt introducerea şi uniformizarea informaţiilor legate de materialul ceramic publicat. Principalul câştig este crearea bazei de date care poate fi permanent actualizată pe măsură ce sunt publicate alte studii.

Trebuie subliniat că succesul unei asemenea întreprinderi depinde nu numai de volumul materialului ceramic folosit, ci şi de coerenţa acestora, iar rezultatele reflectă nu atât stadiul cercetărilor, cât cel al publicării la momentul terminării studiului.

6[Th] CENTURY ROMAN POTTERY FROM THE LOWER DANUBE REGION. FUNCTIONAL AND STATISTICAL STUDY WITH A SPECIAL FOCUS ON DOBROUDJA

Ceramics is about 90 percent of the artifacts found during archaeological research, which is why it is necessary to give him attention.

The thesis is 635 pages of text, 208 drawings and 24 graphics on the distribution of ceramic production area categories and place of discovery.

It made most of the Roman-Byzantine ceramic material published in 95 years of archaeological research in Scythia Minor. Even if you are about 3000 pieces, unfortunately, reflects the current state of publication and does not the state of research.

The paper is structured in six chapters: I – Introduction; II – historical background; III – Cultural Sources of Roman pottery from the sixth century; IV – Roman-Byzantine pottery from centuries IV – VII. Types and trends in the Lower Danube, V – Study ceramics - source of knowledge of social dynamics; VI – Conclusions.

Delays between the lower Danube region and Western Europe remain important even if in the last 20 years were published major ceramic groups. Reported at the sites investigated and the amount of ceramic material published Dobrudja has the largest amount of roman-byzantine pottery published in the Lower Danube area.

Nicolae Gostar, *Marele monument funerar roman de la Adamclisi. Studiu epigrafic,* Iaşi, 2008 + 1 p. (reconstituirea grafică a monumentului) + 1 planşă de pliant (cu fotografiile principale ale inscripţiei)[1]

Nicolae Gostar (1922–1978), discipol al lui C. Daicoviciu, după mai mulţi ani ca asistent la Universitatea din Cluj, a devenit conferenţiar la Universitatea din Iaşi[2]. Cartea reprezintă doar un capitol dintr-o lucrare mai vastă realizată de ilustrul epigrafist, însumând circa 1000 de pagini, pregătită ca teză de doctorat, sub conducerea lui C. Daicoviciu: *Tituli de bellis Dacicis imp. Traiani – Războaiele dacice ale împăratului Traian după documentele epigrafice*[3]. După dispariţia magistrului său (27 mai 1973), a fost acceptat ca doctorand de acad. Emil Condurachi, care i-a sugerat prezentarea ca teză a unuia din capitolele acelei vaste lucrări: *Marele altar funerar roman de la Adamclisi*. Susţinerea a avut loc la Universitatea din Bucureşti (Facultatea de istorie), în anul 1977, în faţa unei comisii formate din prof. Ştefan Ştefănescu (decanul facultăţii), acad. Emil Condurachi (conducător ştiinţific), iar ca membri: prof. Gheorghe Ştefan, prof. Dumitru Tudor şi dr. Adrian Rădulescu.

Studiul este conceput sub forma a 13 „capitole”, unele însumând doar câteva pagini.

Primul dintre acestea este o *Introducere.* Aici autorul face o prezentare a locului *altarului funerar* în cadrul complexului de monumente de la Adamclisi – din care mai fac parte trofeul şi tumulul funerar (de fapt, rămăşiţele unui mausoleu). Urmează o amplă prezentare a bibliografiei prilejuite de cercetarea acetor monumente (în special a altarului) şi a bibliografiei prilejuite de semnificaţia acestora[4]. Dintre opiniile citate, cea mai remarcabilă este cea a lui Otto Benndorf, după care acest monument ar fi un cenotaf.

II. *Inscripţia* (p. 33–45). Textul inscripţiei (rezultată din reunirea mai multor fragmente) a fost publicat de Gr. Tocilescu, după care a fost introdus în marea culegere de inscripţii latine: CIL, III, 14214; la acestea s-au adăugat ulterior şi alte fragmente[5]. După opinia lui N. Gostar, inscripţia „acoperea o parte sau toate feţele lui” (ale altarului); s-au păstrat 25 de fragmente, de mărimi inegale. Este preferabil a lăsa autorul să facă o prezentare geneală a inscripţiei – în jurul căreia se desfăşoară întreagă cercetare din acest studiu (p. 34):

„Inscripţia începea pe faţa răsăriteană a monumentului, pe mai multe plăci, iar primele rânduri au fost aplicate pe aproape întregul spaţiu al arcadei, cu litere înalte de 27 cm (în r. 1). Rândurile următoare aveau literele mai mici ce variau în ordine descrescândă între, aproximativ,

[1] Cartea este publicată în colecţia *Studia Callatiana,* 3, sub conducerea prof. Oct. Bounegru. Cele două volume precedente din această colecţie sunt semnate chiar de editor: *Comerţ şi navigatori la Pontul Stâng şi Dunărea de Jos (sec. I–III p.Chr.),* 2002; vol. 2 reprezintă ediţia a II-a a aceleiaşi cărţi. Fără a vedea care este legătura între titlul contribuţiei lui N. Gostar şi *studiile callatiene,* regretăm neglijenţa totală cu care editorul a publicat această lucrare. Remarcăm gravele erori de culegere, cu zecile, care pot pune în dificultate pe cititorul neavizat.

[2] Despre N. Gostar: ActaMN 15, 1978, p. 679–680 (redacţia); S. Sanie, SCIVA 30, 1979, 1, p. 111–113; idem, Dacia (N.S.) 23, 1979, p. 377–380; C. C. Petolescu, StCl 19, 1980, p. 201–202; I. Ioniţă, ArhMold, 9, 1980, p. 149–150.

[3] N. Gostar a publicat mai multe studii legate de istoria militară a Daciei romane; menţionăm aici două asemenea contribuţii apărute postum: *Inscripţiile greceşti şi latine privind istoria provinciilor pannonice şi a provinciei Dacia,* ArhMold, 9, 1980, p. 125-138; idem, *L'armée romaine dans les guerres daces de Trajan (101–102, 105–1060,* Dacia (N.S.) 23, 1979, p. 115–122.

[4] Vezi de asemenea prezentarea acestei bibliografii făcută de un alt învăţat arheolog şi istoric: M. Sâmpetru, *Tropaeum Traiani,* II. *Monumentele romane,* Bucureşti, 1984, p. 27 şi urm.

[5] D. Tudor, *Inscripţii romane inedite din Oltenia şi Dobrogea,* Materiale 2, 1956, p. 589–592 (nr. 61–63); Emilia Doruţiu, *Some observation of the Militar Funeral Altar of Adamclisi,* Dacia (N.S.) 5, 1961, p. 345–363.

SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, Bucureşti, 2010, p. 351–371

22, 20, 17 şi 15 cm. Primele două sau trei rânduri conineau numele în nominativ ale împăratului, care a dat dispoziţie de a se ridica monumentul, însoţit de întreaga lui titulatură. Urmau apoi două rânduri, în care se arăta scopul şi motivul ce l-a determinat pe împărat să ridice acest monument. Spre deosebire de rândurile care vor urma, primele patru sau cinci rânduri au fost scrise mult mai îngrijit, cu litere monumentale de formă pătrată, bine imprimate, iar cuvintele despărţite prin frunze de iederă. În rândul al cincilea sau al şaselea, pe o lungime de aproximativ 8–9 cm, pe zece plăci, cu literele înalte de 6–7 cm, urma numele unui ofiţer, care a căzut pe câmpul de luptă în războiul despre care se vorbea în rândul anterior şi cu care se deschidea lista soldaţilor căzuţi.

Inscripţia continua apoi pe mai multe coloane, cu literele în lungime de 5–5,50 cm (după C. Cichorius) sau numai de 4,5 cm (după alte măsurători) şi se continua până aproape de baza monumentului". N. G. apreciază că s-au păstrat mai puţin de un sfert din inscripţie.

Prin urmare, inscripţia debuta cu numele împăratului, din care s-au păstrat patru fragmente, dintre care reţinem mai întâi două referitoare la titulatura sa: [*i*]MP şi [*tri*]B POT. Urma dedicaţia, care a fost restituită acceptabil: *[In honorem et] memoriam fortis[simorum virorum] [qui pugnantes] pro rep(ublica) morte occubu[erunt]* (CIL, III, 14214). Dificultatea cea mai mare o ridică inscripţia din rândul următor, cu care începeau numele eroilor de pe faţa principală a monumentului: [- - - *c*]OL POMP DOMICIL NEAPOL ITALIAE PRAE[- - -] (asupra identităţii acestui personaj autorul se opreşte pe larg în capitolul XII, *infra*) – acesta putând fi un *praefectus praetorio* (după opinia lui C. Cichorius), un *praefectus castrorum* (R. Syme, R. Vulpe) sau doar prefectul unei trupe auxiliare (Gr. Tocilescu, Th. Mommsen).

În continuare, urmează prezentarea listei soldaţilor căzuţi, în ordinea fragmentelor păstrate. Remarcăm în fragm. XI existenţa a două coloane; cea din stânga cu indicaţia domiciliului unor militari al căror nume s-a pierdut; în cea din dreapta erau numele militarilor din două trupe auxiliare – una dintre acestea fiind *coh(ors) II Bat(avorum)*. Fragm. X se referă la trei *corn(icines)*, doi *buc(inatores)* (vezi repertoriul întocmit de Cristina Georgeta Alexandrescu[6], p. 262, nr. 99–101 şi p. 267, nr. 55–56) şi un *tub(icen)*.

III. *Unităţile militare* (p. 47–48); autorul încearcă să facă o repartizare a fragmentelor pe categorii de trupe: cohorte pretoriene, legiuni, trupe auxiliare; ordinea numelor era în funcţie de rangul celor căzuţi. Urmează prezentarea pe trupe:

IV. *Cohortele pretoriene* (p. 49–51): li se atribuie fragm. Vc, deoarece cei mai mulţi dintre cei înscrişi proveneau din Italia; studiul este completat cu informaţiile despre alţi pretorieni, participanţi la războaiele dacice (vezi IDRE, I, 170-171; IDRE, II, 301, 373).

IV. *Cohortele urbane* (p. 53–54); participare presupusă pe baza aceluiaşi fragment Vc. Dintr-o inscripţie funerară, aflăm despre participarea la războiul dacic şi la războiul germanic al lui Domitian a unui centurion din *cohors XII urbana* de la Cartagina (CIL, VIII, 1026 = IDRE, II, 422).

V. *Legiunea* (p. 35–82): este cel mai consistent *excursus* pe baza mai multor fragmente (Vd, Ve, VI, VII şi IX), conţinând fragmente de liste de soldaţi dintr-o legiune sau chiar din mai multe; se au în vedere legiunile V Alaudae, XV Apollinaris, XIV Gemina Martia Victrix, I Italica (atribuirile se fac pe baza originii soldaţilor; v. p. 60). Pentru acest studiu, N. Gostar apelează la repertoriul de inscripţii externe privitoare la războaiele dacice (pentru concordanţe, vezi acum şi cele două volume din IDRE). Remarcăm cercetarea întreprinsă în legătură cu legiunea V Alaudae, pentru care adună 25 de inscripţii (toate datând nu mai târziu de începutul domniei lui Vespasian – semn că legiunea a dispărut poate în cursul evenimentelor din anii 68–69; este prilejul pentru o erudită investigaţie asupra legiunilor romane din epoca Flaviilor). În legătură cu pierderea unei legiuni în cursul războiului lui Domitian cu dacii, se invocă informaţia dată de Cassius Dio: în cursul războiului cu dacii din 101/102, s-a descoperit într-o cetate dacică, după cucerire, un steag roman (σημεῖον ; Cassius Dio, LXVIII, 9, 3); dar Columna (scena XXV) arată că este de fapt doar un *vexillum,* steagul unei trupe auxiliare de cavalerie.

---

[6] Cristina-Georgeta Alexandrescu, *Blasmusiker und Standardtrger im Rmischen Heer. Untersuchungen zur Benennung, Funktion und Ikonographie,* Cluj, 2010.

VII. *Beneficiarii Acilii* (p. 83–86): cele câteva pagini sunt consacrate menţiunii din fragm. IX, în două rânduri (12–13), a câte unui *b(ene)f(icarius) Acil(ii),* deci al unui ofiţer (care nu căzuse neapărat în luptă); după părerea mea, putem completa *b(ene)f(iciarius) Acilii c(larissimi) v(iri).* Dintre purtătorii acestui *nomen,* Gostar s-a oprit asupra lui *M. Acilius Glabrio* (vezi *stemma* de la p. 84), care ar fi putut participa la război în calitate de *legatus legionis.*

VIII. *Unităţile auxiliare* (p. 87–100). Militarii din aceste trupe apar pe mai multe fragmente. Singura cu numele păstrat este *cohors) II Bat(avorum)* (fragm. XI, col. II, r. 11); această trupă se afla în Britannia în anul 84, iar în 98 în Pannonia (CIL, XVI, 42). Din lista soldaţilor acestei trupe, au rămas parţial cinci nume. În aceeaşi coloană, în rândurile de sus (1–10), se presupune că era înscrisă altă trupă, *coh(ors) II Bat(avorum) ∞ (milliaria)*; despre această trupă ştim că în anul 98 se afla în Pannonia (CIL, XVI, 42), iar pe timpul lui Hadrian în Noricum (CIL, XVI, 174; RMD, II, 92). Pe acelaşi fragment, în coloana din stânga, sunt trecute mai multe nume de soldaţi proveniţi din provinciile occidentale; una dintre acestea ar putea fi, după părerea lui K. Scherling, *ala I Tungrorum Frontoniana.* Şi pe alte fragmente (XII, XIII) apar nume de militari proveniţi din părţile occidentale ale Imperiului. După multă risipă de erudiţie, încheierea autorului la acest capitol este totuşi descurajantă:

„În concluzie, din studiul situaţiei unităţilor auxiliare, din provinciile moesice, nu se poate nimic spune despre o eventuală identificare cu unităţile care figurau în fragmentele inscripţiei funerare de la Adamclisi, cu excepţia *coh. II Batavorum mill.,* care însă făcea parte din auxilia Britanniei şi apoi ale Pannoniei. În puţinele fragmente, din marea inscripţie, figurau numai: *coh. II Bat. mill.* (fragm. XI, col. II, r. 11–16); o *ala* sau o cohortă din Occident formată în majoritate din neamuri gallice (fragm. 11, col. II, r. 1–10); o *ala* sau o cohortă din Occident formată în majoritate din neamuri germanice (fragm. XI, col. I, r. 1–22; fragm. XIII); o *ala* sau o cohortă (sau două) formată din neamuri tracice sau illyrice (fragm. XII şi XV). Deci în cele patru fragmente, s-ar afla patru sau cinci unităţi auxiliare, dintre care trei aduse din Occident şi una sau două din provinciile moesice”.

IX. *Missicii* (p. 101–114): apar în fragm. XI (col. II, r. 5–10); trupa necunoscută. Etimologic, *missicius* este un „fost lăsat la vatră *(missus honesta missione*)”; înseamnă că după *honesta missio* ei preferaseră să rămână ca voluntari[7]. Autorul strânge toată documentaţia privitoare la aceşti militari-veterani (de adăugat inscripţia de la Apulum IDR, III/5, 475).

X. *Monumentul* (p. 115–129): discuţie erudită asupra bibliografiei şi a referinţelor epigrafice la acest gen de construcţie monumentală; concluzia este că ar fi un altar, βωμός. În completare, N. G. strânge toată informaţia privitoare la acest gen de monumente din Dobrogea (cele mai remarcabile sunt fragmentele unui monument din secolul al IV-lea, din partea de nord a Dobrogei).

Despre încadrarea cronologică a altarului de la Adamclisi, autorul îşi încheie astfel investigaţia: „Concluzia cu privire la datarea monumentului nu poate fi decât că monumentul este mai curând opera lui Domitian decât a lui Traian; din toate rezultatele analizelor, cele mai multe converg pentru un război purtat la sud de Dunăre, în Moesia inferior, şi anume, aşa cum vom încerca să demonstrăm mai jos, în anul 86”.

În atribuirea acestui monument, trebuie să ţinem seama şi de rezultatul cercetărilor arheologice. Astfel, aflăm de la Gr. Tocilescu că altarul a fost construit din blocuri mari de piatră legate cu mortar *(opus quadratum)*; grosimea fundaţiei era de 3,54 m; spaţiul patrulater interior era umplut cu pământ şi bolovani de carieră. Săpăturile au mai scos la lumină o mare cantitate de fragmente de ţigle, care au căzut probabil de la acoperişul edificiului; înseamnă că monumentul nu putea fi o simplă construcţie dreptunghiulară, plină în interior, nici că faţadele monumentului (pe care erau gravate inscripţiile) ar fi depăşit înălţimea de 10 m! Monumentul era probabil un *Heroion,* în care au fost depuse urnele celor căzuţi pe pământ străin (la nord de Dunăre), posibil şi resturile pământeşti ale acelui commandant general necunoscut.

XI. *Războiul* (p. 131–141). Evenimentul evocat de inscripţia frontală este fie războiul dacic al lui Domitian, fie campania moesică a lui Traian din 101/102 (despre victoria împăratului Traian în Moesia, ἐν Μυσίᾳ νείκης: AÉ, 1991,

[7] Cf. R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei,* II, Bucureşti, 1968, p. 90–91.

1450 = IDRE, II, 370). În amplul său comentariu, N. G. strânge întreaga bibliografie privitoare la războiul dacic al lui Domitian (lăsând să se întrevadă şi de această dată preferinţa sa pentru încadrarea monumentului); dar inscripţia de la Puteoli (AÉ, 1941, 73) este dubioasă.

XII. *Monumentul de la Adamclisi şi războiul condus de Cornelius Fuscus* (p. 143–167). În legătură cu acest subiect, o discuţie aparte este priveşte itinerariul lui Fuscus în expediţia nord-dunăreană: pe valea Oltului (G. Brandis, B. Filov, V. Pârvan, D. Tudor, H. Daicoviciu) sau prin Banat (St. Gsell, L. Homo, R. Vulpe); C. Patsch considera că a trecut pe la Drobeta. Locul bătăliei ar fi fost, după R. Vulpe, la *Tapae*, lângă Poarta de Fier a Transilvaniei. După o cercetare exhaustivă a izvoarelor, N. Gostar ajunge la părerea că Fuscus s-ar fi îndreptat împotriva lui Decebal prin pasul Vâlcan, urmând a trece pe la Băniţa spre βασίλεια lui Decebal; aici ar trebui, după acest autor, localizată Tapae, iar izolarea şi distrugerea armatei romane s-ar fi petrecut undeva în depresiunea Petroşanilor[8].

XIII. *Concluzii* (p. 169–172). Autorul îşi exprimă convingerea că monumentul a fost ridicat, aşa cum comunică inscripţia, în memoria preavitejilor bărbaţi, *fortissimi viri,* căzuţi pentru patrie; este vorba, prin urmare de un război câştigat, sub conducerea celor doi guvernatori ai provinciilor Moesia Superior (L. Funisulanus Vettonianus) şi Moesia Inferior (M. Cornelis Nigrinus); prin urmare: „Ofiţerul, din fruntea listei soldaţilor căzuţi în războiul dacic din anul 86, a fost de rang ecvestru, originar din Pompeii cu noul *domicilium* la Neapolis, fie un *praefectus* al unei unitţi auxiliare, fie un *praefectus castrorum* al unei legiuni, fie un *praepositus* al unei vexilaţii; mai dificil s-ar identifica cu însuşi Cornelius Fuscus, care nu putea fi originar din Pompeii şi în calitatea lui de comandant al cohortelor pretoriene, nu i s-ar fi indicat localitatea natală şi localitatea de domiciliu” (p. 171). Cu această concluzie dezarmantă, cercetarea inscripţiei „altarului funerar” de la Adamclisi nu a înregistrat vreun progres, reprezentând din păcate doar o risipă de erudiţie.

Urmează o *Bibliografie selectivă* (p. 177–178; doar o parte infimă din cea la care autorul s-a referit pe parcursul studiului), precum şi *Addenda* (p. 175–178, cu trimiteri bibliografice suplimentare la textul cărţii; dar trimiterile la pagină sunt cele ale manuscrisului, pe care „editorul” a omis să le coreleze cu pagina tipărită).

În pofida regretelor exprimate, cartea lui N. Gostar reprezintă un util exerciţiu epigrafic şi istoric; poate că noi descoperiri vor face posibil progresul acestei cercetări.

Constantin C. Petolescu

[8] Cu ocazia susţinerii tezei, la care am asistat, prof. N. Gostar m-a rugat să scriu procesul verbal. Profesorul D. Tudor s-a opus categoric acestei localizări; atunci N. Gostar a exclamat: „Apoi, domnule profesor, dumneavoastră v-aţi luptat o viaţă cu Daicoviciu pentru localizarea Malvei în Oltenia; de ce nu mă lăsaţi să cred şi eu că poate o să apară o inscripţie, care să ne permită a localiza Tapae în altă parte?” – spre buna dispoziţie a comisiei şi auditoriului. Părerea noastră este că toponimul *Tapae* trebuie localizat totuşi la Poarta de Fier a Transilvaniei. Dar N. Gostar are probabil dreptate în legătură cu itinerariul parcurs de Fuscus: cum împăratul Domitian îşi stabilise cartierul la Naissus, Fuscus a trecut probabil pe le Drobeta (aici s-a descoperit un mare castru de pământ, (650 × 576 m; identificat de L. Ferdinand de Marsili şi P. Polonic); de aici a trecut prin zona de dealuri a Mehedinţilor, ajungând la Porceni (aici s-a identificat alt castru cu val de pământ, măsurând 234 × 156 m), pe malul drept al Jiului, de unde porneşte drumul spre Pasul Vâlcan (vezi şi părerea noastră dintr-un studiu mai vechi, reluat acum în culegerea *Contribuţii la istoria Daciei romane,* I, Bucureşti, 2007, p. 31–40.). Pe cuprinsul acestui castru s-a descoperit întâmplător, în 1997, un *aureus* din anul 86; alţi patru *aurei* au fost descoperiţi acum câţiva ani în cursul cercetărilor din castrul de la Răcari (prin urmare, faza cea mai veche a acestui castru poate data din timpul lui Domitian; el a fost refăcut pe timpul lui Traian sau Hadrian, din piatră, ceea ce poate justifica denumirea de *Castra Nova,* care apare în Tabula Peutingeriană). Iordanes ne informează că după dezastrul lui Fuscus, geţii (= dacii) au jefuit bogăţiile din castrele soldaţilor (*Getica,* 76: *divitias de castris militum spoliant*); câteva monede au avut şansa să ajungă până la noi.

Alexandru Madgearu, *Istoria militară a Daciei post-romane 275–376,* Editura „Cetatea de Scaun”, Târgovişte, 2008, 139 p.

Eruditul şi harnicul istoric Alexandru Madgearu, cercetător cu o largă perspectivă asupra istoriei spaţiului carpato-dunărean – din antichitatea romană, până în plin ev mediu –, ne prezintă prin această nouă carte o panoramă a evenimentelor militare din spaţiul Daciei, în primul secol scurs după abandonarea provinciei romane. Aşa cum rezultă chiar din titlu, cuprinderea cronologică ar fi între 276 (anul imediat morţii lui Aurelian) şi 376 (când, în faţa invaziei hunilor, o parte a vizigoţilor au căutat refugiu în Imperiu). Aşa cum indică autorul în *Introducere* (p. 7): „Ceea ce tratăm în această carte nu este istoria romanităţii nord-dunărene şi nici problema continuităţii de locuire, ci istoria conflictelor care s-au desfăşurat în spaţiul dacic”.

Totuşi, autorul nu respectă întrutotul cadrul cronologic impus, cel puţin pentru evenimentele din perioada de început. Astfel, primul capitol tratează despre *Retragerea armatei romane din Dacia* (p. 9–21). Autorul discută pe larg principalele izvoare privitoare la această problemă: câţiva autori din secolul al IV-lea – Sex. Aurelius Victor, Eutropius, Festus[1], biograful lui Aurelian din *Historia Augusta,* precum şi alţi doi autori şi mai târzii – Orosius şi Iordanes. Faţă de dilema (de fapt: falsa dilemă): când a fost pierdută Dacia, sub Gallienus sau sub Aurelian, autorul este de părere că spre sfârşitul domniei lui Gallienus (în cursul invaziei din 267) s-ar fi petrecut doar o „separare temporară, de scurtă durată a provinciei”; acesta ar fi sensul cuvântului *amissio.* De altfel, încă de pe la 250 s-ar fi produs o scurtare a frontierei romane în sud-estul Transilvaniei (invenţie falsă, pusă în circulaţie de C. Daicoviciu). A. Madgearu nu se poate desprinde de teoria consacrată, anume că Dacia a fost pierdută pe timpul lui Aurelian; autorul are de ales între anul 271 (data tradiţional admisă) şi anul 275 (teoria emisă de A. Bodor, spre care înclină şi A. M.). În realitate, aşa cum rezultă din datele concordante ale autorilor antici (fapt admis şi de cei mai mulţi dintre marii istorici moderni), Dacia a fost pierdută *de facto* sub Gallienus; împăratul Aurelian a recunoscut *de iure* această situaţie, stabilind legiunile (care deja participau la războiul de la sud de Dunăre împotriva „sciţilor”) în castrele de la Oescus (legiunea V Macedonica) şi Ratiaria (legiunea XIII Gemina); probabil că trupele auxiliare din Dacia fuseseră în bună parte distruse, în cursul atacurilor barbare. Pentru „relocarea” (compară cu *conlocavit* la Iordanes; v. p. 13) unei părţi a populaţiei retrase la sud de Dunăre, A. M. invocă situaţia din castrul de la Costol-*Transdrobeta,* ocupat de o populaţie civilă (p. 20). Dar o situaţie asemănătoare se constată şi la Drobeta, unde după abandonarea castrului înainte de refacerea constantiniană, se constată un strat de locuire civilă.

Cap. II. *Conflicte la Dunărea de jos în perioada 275–324* (p. 23–35). Autorul rememorează faptul coborârii goţilor spre spaţiul nord-pontic, prin anii 220–230 (care s-a petrecut totuşi mai devreme, încă din a doua parte a secolului al II-lea) şi crearea culturii Sântana de Mureş – Cerniahov. Lipsa acestei culturi în spaţiul Daciei intracarpatice se poate datora pătrunderii dacilor liberi din vest, dar şi a carpilor dinspre est; în Banat şi la sud de Carpaţi a avut loc o extindere a autorităţii romane pe timpul lui Constantin cel Mare. Purtătorii acestei culturi au pătruns în Transilvania de răsărit şi în Muntenia numai în a doua jumătate a secolului al IV-lea.

Autorul rememorează şi în acest capitol seria atacurilor gotice. Un eveniment important s-a petrecut în 278, pe timpul împăratului Probus, când goţii au fost din nou înfrânţi şi obligaţi să se supună romanilor (SHA, *Vita Probi,* XVI, 2): *omnes Geticos populos* (sic)... *aut in deditionem, aut in amicitiam recepit.* Această *deditio*, capitulare fără condiţii, s-a impus probabil şi

[1] Acest autor (*Festus* din Tridentum), notează A. M., nu trebuie confundat cu *Rufius Festus* (p. 10 cu nota 7); dar chiar şi pentru distinsul nostru coleg, obişnuinţa este a doua natură (vezi p. 12) !

altor barbari, precum bastarnii (transferați în mare parte în Imperiu; vezi *ibidem,* XVIII, 1).

Un alt episod al relațiilor cu lumea barbară s-a petrecut în epoca primei tetrarhii, când se înregistrează încercarea de atragere, împotriva goților, a altor populații germanice (vandalii și gepizii). S-au efectuat noi strămutări în Imperiu de populații transdanubiene (bastarni, carpi), iar goții au fost obligați să accepte un *foedus* – prin care se obligau să devină aliați ai romanilor. În elogiul pentru Constantius Chlorus, din 1 martie 297, se vorbește chiar de o *Dacia restituta*[2], noțiune geografică diferită de *Gothia* (care continuă a fi cea de la nordul Mării Negre).

În general, goții au rămas liniștiți, intervenind totuși în conflictul dintre Constantin și Liciniu (ultima dată în bătălia de la Chrysopolis, în 324). În anul 323 s-a produs o invazie a sarmaților, conduși de regele Rausimodus (Zosimos, II, 21), respinsă de Constantin, care a trecut Dunărea și i-a învins „lângă o colină acoperită de păduri dese". După Anonymus Valesii (IV, 21), invadatorii au fost goți, motiv pentru care Rausimodus a fost considerat got. A. M. consideră că acest nume ar fi o formă (alterată) a celui al regelui sauromat Rhadamsadios. După părerea noastră, pe locul victoriei, Constantin a construit, spre amintire, o cetate cu numele *Daphne* (precum Traian altădată, când a întemeiat Nicopolis-ad-Istrum).

Cap. III. *Fortificații romane menținute la nord de Dunăre după 275* (p. 37–50). După autor (p. 37), „este de la sine înțeles că replierea frontierei Daciei [sic!] pe linia Dunării a presupus de la bun început menținerea sau construirea unor capete de pod la nord de fluviu, în Banat și Oltenia". Autorul ia în considerație castrele de la Pojejena, Drobeta (dar cercetările arheologice au arătat că, după o mare distrugere, probabil cea din 267, se constată un nivel de locuințe, unele situate oblic față de planimetria castrului), Sucidava (dar această fortificație nu era un castru; ea a fost ridicată probabil odată cu podul). Realități arheologice sunt un număr important de fortificații de tip *quadriburgium,* doar o parte dintre ele cercetate mai amănunțit (Gornea, Orșova-*Dierna,* Hinova). Castrul de la Mehadia a fost reocupat abia odată cu recucerirea constantiniană; la fel probabil și cel de la Puținei (la est de Drobeta). Este posibil să fi fost ocupate și alte castre – precum cel de la Tibiscum sau cel de la Slăveni (aici, în edificiul comandamentului, s-a amenajzt o basilică creștină, sub altarul căreia a fost amenajată o criptă cu oasele unui martir).

Localizarea cetății *Dafne* (Ammianus Marcellinus, XXVIII, 5, 2–3; vezi și Procopius din Caesarea, *De aedificiis,* IV, 7, 7: Δάφνη) la Grădiștea de la sud-est de Ulmeni nu se bazează pe elemente sigure; sigură este doar menționea lui Procopius, care afirmă că se afla în fața cetății *Transmarisca*. Acest toponim (cf. *Transalba, Transdierna, Transdrobeta*) ar arăta că are un reper de la nord de Dunăre: *marisca* (acest cuvânt poate însemna un loc mlăștinos, cu păpuriș; cf. cuvântul latinesc, care înseamnă „smochină mare (de proastă calitate)", dar are și alte sensuri peiorative); nu poate fi numele Argeșului, cum s-a afirmat uneori (vezi D. Tudor, *Oltenia romană*[4], București, 1978, p. 451). În ceea ce privește momentul ridicării cetății, autorul consemnează (p. 44): „S-a presupus că victoria comemorată a fost cea contra lui Rausimodus, în 323; dar considerăm că acordarea unei asemenea denumiri nu poate fi

[2] Cu privire la această expresie, remarcăm interpretarea autorului, care ni se pare cel puțin bizară: „Se poate considera că afirmația panegiristului exagerează consecințele campaniei la nord de Dunăre, dar mai este posibilă o interpretare a expresiei *Dacia restitute.* Fiindcă ea poate fi tradusă și *Dacia restituită.* Restituită cui? Ne putem gândi că autorul i-a avut în vedere pe acei provinciali lăsați pe loc de Aurelian, eliberați de sub stăpânirea vremelnică a barbarilor care îi invadaseră. Dacă ținem seama de celălalt pasaj din panegiric, putem ajunge la concluzia că acești barbari erau carpii, nu goții. Am văzut în capitolul precedent [p. 20] că, în traducerea pasajului din Eutropius efectuată de Traian Diaconescu, Dacia a fost lăsată provincialilor de către Aurelian. În consecință, restituirea Daciei însemna revenirea la această situație" (p. 31). Pasajul la care se referă este de fapt din Historia Augusta (*Vita Aureliani,* 39, 7; corect citată la p. 20), dar traducerea invocată și interpretarea sunt incorecte.

legată decât de un eveniment cu semnificaţii mult mai importante"; dar δάφνη „laur" se acorda pentru o victorie mai puţin importantă (vezi Suetonius, *Domitianus,* VI, 1).

IV. *Conflicte la nordul Dunării de jos în perioada 328–359* (p. 51–58). Principalul eveniment a fost războiul contra goţilor conduşi de Ariaricus; înfrânţi, au recunoscut supremaţia romană, prin încheierea unui nou (?) *foedus.* A. M. afirmă (p. 53): „Goţilor le-a fost recunoscută stăpânirea asupra regiunilor din Moldova şi Muntenia unde se instalaseră *(Gothia)*, cu condiţia respectării păcii"; dar în Muntenia de răsărit şi sudul Moldovei se aflau taifalii (Ammianus Marcellinus, XXI, 3, 1, arată că valul lui Athanaric a tăiat în două ţinutul taifalilor). Luptele cu sarmaţii ocupă un loc important în istoria evenimentelor din perioada menţionată, terminate cu victoria romană şi impunerea unui rege filoroman, pe nume *Zizais*[3].

Între titlurile triumfale ale lui Constantin cel Mare, se menţionează şi cel de *Dacicus Maximus*[4]; el reflectă probabil o realitate: recucerirea unei părţi din Dacia (a se compara cu titlul *Dacicus* al lui Traian după războiul din 101/102).

V. *Ripa Gothica* şi *Gothia* (p. 59–64). Denumirea *Gothia* apare pentru prima dată în inscripţia lui Aurelius Gaius (AÉ, 1981, 777; IDRE, II, 384), dar ea priveşte încă ţinuturile de la nordul Mării Negre şi nordul gurilor Dunării (vezi dimpotrivă Panegiricul din 297, care vorbeşte de *Dacia restituta*). De asemenea, denumirea de *ripa Gothica* nu acoperă o realitate (izvorul, Anonymus Valesii, este mai târziu decât evenimentul consemnat). Cât priveşte limita stăpânirii romane revenite la nord de Dunăre, aceasta nu poate fi „Brazda lui Novac (de Nord)"; ca o soluţie de compromis, A.M. consideră că „valul a fost refolosit cu funcţie de linie de demarcaţie după ce Constantin cel Mare i-a supus pe goţi în 332".

VI. *Războiul romano-gotic din 367–369* (p. 65–76). De reţinut aici discuţia în legătură cu *montes Serrorum* (Ammianus, XXVII, 4, 3); după autor, derivat de la un ethnonim sarmatic (vezi şi I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*[2]*,* 1967, p. 121).

VII. *Războiul civil din Gothia şi atacul hunilor* (p. 77–84); se prezintă evenimentele care sfârşesc cu trecerea unei părţi a vizigoţilor la sud de Dunăre; evenimentele prilejuiesc autorului o amplă discuţie de geografie istorică (între altele, despre *Caucalandensis locus,* ţinut de la curbura Carpaţilor, menţionat de Ammianus: XXXI, 4, 13). Pentru problema venirii hunilor în valuri, se poate menţiona încă Ptolemeu (*Geogr.,* III, 5, 10), care îi aminteşte pe huni în zona de la nord de Munţii Caucaz

VIII. *Forme de apărare în Dacia post-romană* (p. 87–90). În legătură cu lipsa menţiunii populaţiei daco-romane în izvoare, autorul explică: „Motivul este neparticiparea ei la conflictele care au fost înregistrate de aceste surse, care oricum sunt sărace" (p. 87). O menţiune există totuşi, chiar dacă mai târzie: istoricul Zosimos (IV, 34) arată că, în anul 381, împăratul Theodosius a respins peste Istru o invazie a carpodacilor, amestecaţi cu huni.

Arheologic, nu se constată lucrări defensive în cursul acestui secol; autorul menţionează doar fortificarea amfiteatrului de la Ulpia Traiana, ale cărui intrări au fost blocate. Dar asemenea lucrări se constată şi la diferite castre, între ale căror ziduri populaţia autohtonă a căutat protecţie (vezi şi p. 88, unde A. M. respinge unele exagerări în această privinţă); unele forme de apărare locală au existat până la invazia hunilor. Autorul explică în acest fel, pe bună dreptate, perpetuarea în limba română a unor termeni militari de origine latină.

Cartea se încheie cu o concluzie asupra romanităţii nord-dunărene în secolul parcurs de această investigaţie istorică, încheind cu promisiunea unei alte cărţi:

„Primul secol care a urmat după retragerea armatei şi administraţiei romane din Dacia a fost pentru locuitorii ei o perioadă de tranziţie, în

---

[3] Autorul combate pe bună dreptate părerea că acest nume ar fi de origine dacică; dar greşeşte când afirmă că *Zia* (nu Ziais), soţia regelui *Pieporus* al costobocilor, ar fi fost tot sarmată (vezi CIL VI, 1801 = ILS 854 = IDRE I, 69, r. 4, unde se afirmă clar că era *Daca* !).

[4] Vezi D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*[2]*,* Darmstadt, 1996, p. 302.

care protecţia Imperiului s-a făcut simţită în anumite zone şi în anumite momente, dar în care a început şi evoluţia pe o cale diferită faţă de romanitatea sud-dunăreană. Destul de ferit de atacuri în decursul acestui secol, teritoriul fostei provincii va fi însă afectat apoi de dominaţiile succesive ale hunilor, gepizilor şi avarilor. În volumul care va continua expunerea istoriei militare a Daciei post-romane vom studia perioada dintre invazia hunilor şi abandonarea frontierei dunărene, care s-a petrecut în jurul anului 614”.

În încheiere sunt prezentate abrevierile utilizate în note (p. 91–92), bibliografia (p. 93–102: reviste, studii), ilustraţia (desene: hărţi şi planuri, 9 fig.), un amplu rezumar în limba engleză (p. 116–130) şi *index* (p. 131–139: izvoare; persoane şi etnii; denumiri geografice; unităţi militare; autori moderni – după notele de subsol).

Constantin C. Petolescu

Ilyan Boyanov, *Rimskite veterani v Dolna Misija i Trakija (I – III v.). The Roman Veterans in Lower Moesia and Thrace (1st-3rd)*, Editura Avalon, Sofia, 2008, 447 p., 17 hărţi, în text.

Interesul în privinţa studierii armatei romane din provinciile situate în zona Dunării de Jos a crescut în ultimii ani, mai ales în ţările care se suprapun din punct de vedere geografic cu provinciile Moesia Superior şi Inferior, Dacia şi Thracia, adică Serbia, Bulgaria şi România, dar nu numai. Între aceste preocupări studiul veteranilor armatei romane a atras pe specialişti, după cum o demonstrează lucrarea unei cercetătoare din Serbia, Snežana Ferjančić, ce studiază impactul aşezării veteranilor în zona provinciilor Balcanice[1] sau lucrarea cercetătorului polonez K. Królczyk, ce adună inscripţiile veteranilor din provinciile danubiene ale Imperiului Roman[2]. Lucrarea de faţă, ce tratează problema veteranilor armatei romane proveniţi din unităţile staţionate în provinciile Moesia Inferior şi Thracia sau din alte unităţi, din alte provincii, care s-au retras după satisfacerea stagiului militar în această zonă (legionari, membri ai unităţilor staţionate la Roma sau în flotele pretoriene, membri ai trupelor auxiliare sau ai flotei dunărene), se încadrează în aceeaşi serie. În aceste condiţii, lucrarea istoricului bulgar suprapune parţial subiectele abordate de S. Ferjančić şi de K. Królczyk, dorindu-se a fi o sinteză şi un stadiu al cercetării, în acelaşi timp.

Lucrarea începe, după ce se prezintă un sumar stadiu al cercetării (p. 9-32), cu un excurs inutil asupra începuturilor de aşezări de veterani, mai ales în condiţiile răboaielor civile de la Roma, din secolul I a. Chr. (p. 33-70). Având în vedere faptul că lucrarea se adresează specialiştilor, marea lor majoritate deja familiarizaţi cu aceste probleme, un astfel de excurs ar fi putut fi redus la un minim necesar.

Următorul capitol studiază, oraş de oraş şi în teritoriile acestora, aşezarea veteranilor, la Oescus (p. 73-88), Novae (p. 89-98), în zona dintre Iatrus şi Durostorum (p. 98-100), Durostorum (p. 100-107), în zona dintre Durostorum şi Troesmis (p. 107-114), Troesmis (p. 114-122), în zona dintre Troesmis şi Delta Dunării (p. 122-123), şi, în sfârşit, oraşele situate în interiorul provinciei, Montana (p. 123-127), Abritus (p. 127-130) şi Nicopolis ad Istrum (p. 147-154). Descoperirile de inscripţii, care menţionează veterani, provenite din mediul rural, sunt apoi prezentate tot pe baza unui criteriu geografic, teritoriul dintre Lom şi Ogosta (p. 131-137), teritoriul dintre Iskăr şi Vit

[1] *Settlement of Legionary Veterans in Balkan Provinces. I – III Century A. D.*, Belgrad, 2002 (în sârbo-croată, cu rezumat în limba engleză).

[2] K. Królczyk, *Tituli veteranorum. Veteraneninschriften aus den Donauprovinzen des Römischen Reiches*, Poznan, 2005,

(p. 137-142), teritoriul dintre Osăm şi Jantra (p. 142-147), zona de interior a Dobrogei (p. 157-163), precum şi ţărmul de V al Mării Negre (p. 163-174).

Aceeaşi structură are şi capitolul dedicat provinciei Thracia: Serdica (p. 184-191), Pautalia (p. 191-194), Philippopolis (p. 194-203), Augusta Traiana (p. 204-208), Cabyle (p. 208-216), Deultum (p. 216-224), Hadrianopolis (p. 224-230) şi Apri (p. 227-229). Dintre acestea se disting cele două colonii de veterani, *colonia Flavia Pacis Deultensium*, fondată de Vespasian cu veteranii din legiunea VIII Augusta (CIL VI 31962) şi *colonia Claudia Aprensis*, ce datează din epoca împăratului Claudius (p. 413, nr. 306). Spre deosebire de Moesia Inferior, unde doar *colonia Ulpia Oescensium* este o colonie de veterani, fondată de Traian cu veteranii legiunii V Macedonica, după sfârşitul războiului dacic. Autorul consideră, însă, că de fapt *colonia Oescus* s-ar fi dezvoltat din *canabae*-le legiunii V Macedonica, identificate de autor, pe baza descoperirilor funerare, între castrul legiunii şi una din necropolele din apropiere, la Prez Livada. O astfel de reconstituire este însă greu de acceptat, având în vedere faptul că nu se cunoaşte o fază de municipalizare anterioară coloniei, fapt ce pare a fi regula în zona danubiană a Imperiului, cel puţin până în epoca Severilor. Mai mult decât atât, un argument în favoarea unei colonii de veterani ar putea fi şi informaţiile privind decorarea legatului legiunii V Macedonica în războiul dacic al lui Traian[3]. Această decorare ar putea fi un argument decisiv pentru a susţine o implicare totală a legiunii V Macedonica în operaţiunile militare de la N Dunării. Ca urmare a modului în care soldaţii acestei legiuni s-au comportat cu această ocazie, Traian ar fi putut lua decizia să aşeze pe veteranii acestei legiuni la Oescus, după mutarea legiunii la Troesmis. Acest lucru nu ar fi însemnat automat deposedarea de pământ a veteranilor, sau a urmaşilor acestora, atestaţi în zona Oescus încă din epoca pre-flaviană. Apartenenţa veteranilor din epoca traianică şi a urmaşilor acestora la tribul *Papiria*, tribul lui Traian, este un alt argument important pentru existenţa unei deducţii de veterani la Oescus[4].

Următorul capitol propune o analiză diacronică, pornind de la epoca iulio-claudiană şi mergând până la epoca lui Diocleţian (p. 239-250), şi o analiză socială a rolului veteranilor în viaţa civilă a celor două provincii (p. 250-275). Capitol urmat apoi de concluzii generale ale lucrării, atât în limba bulgară, cât şi în limba engleză (p. 289-312). Lucrarea se încheie cu un catalog epigrafic, foarte puţin comentat (p. 313-415), un index general (p. 417-431) şi bibliografie (p. 434-447). Deplângem lipsa unei traduceri în limba engleză, atât a cuprinsului, cât şi a explicaţiei hărţilor din volum, fapt ce ar fi facilitat accesul şi celor mai puţin familiarizaţi cu limba bulgară. Din câte am putut constata, rezumatul în limba engleză este traducerea concluziilor lucrării, din varianta în limba bulgară.

După cum se poate observa din structura prezentată mai sus, avem de a face cu o lucrare de compilaţie, care se bazează în cea mai mare parte pe literatura bulgară şi parţial pe cea străină. Din acest punct de vedere, recomand consultarea lucrării mai ales ca un stadiu al cercetării din Bulgaria asupra subiectului. Din păcate, după cum se va vedea mai jos, partea care ar fi putut fi cea mai interesantă, permiţând cercetătorilor o informare rapidă, adică catalogul epigrafic, este o încercare mai puţin reuşită.

În catalogul epigrafic sunt preluate necritic lecturile din CIL III, ILB, IGB, ISM, AnnÉp sau cele ale primilor editori ale inscripţiilor. Din păcate şi aici autorul păcătuieşte prin trimiterile unilaterale, în unele cazuri, doar la lucrările mai vechi ale lui B. Gerov[5], nemenţionându-se

[3] IDRE I 101; Fl. Matei-Popescu, în *Dacia felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, p. 291-293.

[4] Vezi şi R. Cîrjan, *Statute citadine privilegiate în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, Cluj-Napoca, 2010 (Bibliotheca Ephemeris Napocensis 7), p. 88-89.

[5] B. Gerov, *Romanizmăt meždu Dunava i Balkana ot Avgust do Hadrian*, Godišnik na Sofiiskaja Universitet, Istoriko-Filologičeski

trimiterile la CIL III, chiar dacă unele corectate de Gerov. În alte cazuri, este menţionată trimiterea la primul editor, dar nu mai este menţionată trimiterea la unul dintre corpora de inscripţii, cum este cazul inscripţiei descoperite la Noviodunum, în care este menţionat un prefect al flotei dunărene, *Postumus*, din a doua jumătate a secolului al III-lea, unde sunt diferenţe destul de importante de lectură între cele două publicaţii[6]. De asemenea, diversele atribuiri etnice pe care autorul le face pe baza inscripţiilor şi a comentariilor editorilor sunt în general depăşite, autorul dovedind necunoaşterea literaturii ulterioare. Spre exemplu, cele două atestări ale numelui *Damanaeus* (*T. Aelius Damanaeus*, p. 356, nr. 113, Abritus; *Damanaeus Amazeni*, p. 407, nr. 284, Cabyle), printre veteranii din Moesia Inferior. Numele este considerat un nume de origine tracică sau celtică, deşi s-a dovedit între timp că avem de a face cu un cognomen de tradiţie daco-moesică[7]. Lipsa unei verificări sumare a putut duce, de asemenea, la apariţia unei trupe total necunoscute în transcrierea diplomei de la Palamarcia (p. 354-355, nr. 110; RMD I 39): *(ala) I Cl(assica) Gal(lica) Cap(italis)*. Este evident vorba de mult mai cunoscuta *(ala) Cl(audia) Gal(lorum) Cap(itoniana)*, staţionată, din vremea lui Hadrian, în Dacia Inferior. Tot pe seama lipsei unei verificări se pot pune şi atribuirile greşite de inscripţii unor anumite situri, cum este cazul inscripţiei lui *L. Campanius Verecundus*, *veteranus signifer legionis IIII Scythicae* şi *centurio cohortis (I) Cisipandensium*, descoperită la *Ruginium* (Italia, Regio X) şi nu la Histria, după cum apare în catalogul autorului (p. 378-379, nr. 185). De asemenea, prin sondaj, am descoperit absenţa unor inscripţii din catalog. Lipseşte, spre exemplu, diploma militară, acordată lui *Zurazis Decebali f.*, *Dacus*, ce servise în flota de la Ravenna şi apoi în legiunea II Adiutrix şi care a fost lăsat vatră la 26 februarie 70[8]. În catalog nu găsim, de asemenea, inscripţia veteranului *T. Aelius Mucatralis*, *veteranus alae I Flaviae Gaetulorum*, descoperită la Histria, şi care datează din anul 152 (*Glabrione et Homullo cos.*)[9]. Şi în ultimul rând, pentru a nu lungi lista de exemple, lipseşte inscripţia lui *C. Valerius Longinus*, *veteranus ex imaginifero*, descoperită la de la Novae, împreună cu *...Valens*, *veteranus ex custode armorum*, cu ocazia refacerii unui edificiu de cult. Inscripţia ar putea data din timpul domniei lui Severus Alexander[10]. După cum se poate observa, inscripţiile care lipsesc din catalog au fost publicate după momentul publicării principalelor corpora din inscripţii, dovedind faptul că autorul a rămas la acest nivel de informare.

Din păcate, având în vedere minusurile evidenţiate mai sus, toate identificate prin sondaj, lucrarea lui I. Boyanov, deşi ambiţioasă ca proiect, este mai puţin reuşită ca rezultat. Aceasta trebuie consultată cu precauţie, simţindu-se nevoia unor verificări suplimentare, întrucât oricând pot apărea omisiuni sau piste greşite spre care sunt împinşi cititorii.

Florian Matei-Popescu

Fakultet 45, 1948-1949, p. 4-91; idem, *Romanizmăt meždu Dunava i Balkana ot Hadrian do Konstantin Veliki*, Godišnik na Sofiiskaja Universitet, Istoriko-Filologičeski Fakultet 47, 1953 (1950-1952), p. 17-409.

[6] Al. Barnea, Dacia, N. S. 19, 1975, p. 258-261; ISM V 281 (MNA L 968).

[7] D. Dana, ZPE 143, 2003, p. 172-173; idem, Fl. Matei-Popescu, Chiron 39, 2009, p. 225.

[8] N. Sharankov, Archaeologia Bulgarica 10, 2006, 2, p. 37-46.

[9] Al. Suceveanu, Pontica 31, 1998, p. 109-114, nr. 1 = AnnÉp 1998, 1148.

[10] AnnÉp 2004, 1244 = E. Bunsch, J. Kolendo, J. Želazowski, ArchWarszawa 54, 2003, p. 43-64 (p. 50-56, nr. 2) = AnnÉp 1966, 347 (partea dreaptă a inscripţiei).

Ioana A. Oltean, *Dacia. Landscape, Colonisation and Romanisation*, Routledge, Londra-New-York, 2007, I-XII + 248 p., 78 fig. în text.

Această lucrare, apărută la prestigioasa editură Routledge, în seria *Routledge Monographs in Classical Studies*, este varianta publicată a unei teze de doctorat, susținute la Universitatea din Glasgow sub conducerea prof. William S. Hanson. Este împărțită în șase capitole mari, după cum urmează: 1. *Introduction*, p. 1-25; 2. *The Dacian Heartland*, p. 26-40; 3. *The Historical Setting*, p. 41-59; 4. *Settlement and Society in the Late Pre-Roman Iron Age*, p. 60-118; 5. *The Roman Social Landscape*, p. 119-206; 6. *The Romanisation of the Landscape*, p. 207-227. La rândul lor, cele șase capitole sunt divizate în mai multe subcapitole. De asemenea, lucrarea este precedată de o listă a figurilor, p. VI-X, și de cuvintele de mulțumire adresate celor care au avut un rol important în finalizarea acestui proiect, p. XI-XII. La sfârșit este prezentă o listă bibliografică, p. 228-239, și un index general, p. 240-248.

Este vorba de o lucrare unică în peisajul studiilor dedicate cercetării civilizației romane în Dacia. Sub influența școlii anglo-saxone, autoarea propune o abordare diferită, ce are la bază arheologia mediului înconjurător (archaeology of landscape), cu cele două componente ale sale: „social landscape" și „geographic landscape". Câteva din premisele teoretice au fost deja avansate într-un volum în care au fost publicate actele unei conferințe asupra Daciei romane, ce a avut loc la Glasgow în anul 2001[1]. Această metodă a permis autoarei să urmărească impactul pe care integrarea spațiului dacic în civilizația romană l-a avut asupra societății autohtone și asupra modelelor de organizare a spațiului de locuit și a așezărilor. Baza practică a acestui model de cercetare a constituit-o recunoașterea aeriană („aerial reconaissance"). Un proiect în acest sens a fost dezvoltat de prof. W. S. Hanson și de autoare, în partea de Vest a Transilvaniei, între anii 1998-2004, proiect ce a generat un număr important de fotografii aeriene și hărți. Avantajele acestei metode non-invazive sunt evidente. Pe lângă totala ei non-distructivitate, ea permite identificarea unor situri arheologice, până acum cu totul necunoscute, unele dintre ele vizibile la suprafață, dar cele mai multe vizibile doar sub forma unor urme în culturile agricole („cropmarks"). Cu toate că metoda fotografiei aeriene nu este cu totul nouă în România, aici fiind de amintit contribuțiile lui Al. S. Ștefan[2] și, mai ales, I. Bogdan-Cătăniciu[3], este pentru prima dată când ea este aplicată cu precădere siturilor cu un caracter civil, iar „cropmark methodology" nu a fost folosită până în momentul dezvoltării proiectului mai sus menționat (p. 14). Zona geografică asupra căreia s-a concentrat proiectul a fost zona de S-V a Transilvaniei, mai ales cursul mijlociu al Mureșului și Țara Hațegului, considerată a fi inima, atât a regatului dacic, cât și a provinciei romane Dacia (p. 15).

Cu toate că zona destinată investigației, introducerea istorică este mult mai amplă, ea cuprinzând o privire generală asupra istoriei întregului spațiu locuit în antichitate de geți sau de daci, inclusiv Dobrogea. Măcar ultimul spațiu ar fi putut fi exclus din această prezentare, atâta timp cât Dobrogea a făcut tot timpul parte din altă provincie, și anume Moesia Inferior. De asemenea, o prezentare istorică asupra Daciei pre-romane și care să înceapă cu Hecateu și Herodot este ușor excesivă, atâta timp cât legăturile dintre geți din vremea celui din urmă și dacii secolelor I a. Chr. - I p. Chr. nu sunt, în opinia mea, foarte clare. Mai mult decât atât, spre exemplu, legătura regelui Burebista (la

[1] W. S. Hanson, I. P. Haynes (ed.), *Roman Dacia: the Making of a Provincial Society*, JRA Supplementary Series 56, Portsmouth, Rhode Island, 2004.

[2] A. S. Ștefan, *Les guerres daciques de Domitien et de Trajan: architecture militaire, topographie, image et histoire*, Collection de l'École Française de Rome, 2005.

[3] I. Bogdan-Cătăniciu, *Evolution of the System of Works in Roman Dacia*, BAR IntSer 116, Oxford, 1981; eadem, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman. Sec. I-III p. Chr.*, Alexandria, 1997.

p. 48, dintr-o evidentă greşeală de frapă, anii de domnie ai acestuia apar sub forma „between the early 1980s and late 1940 BC”, fiind vorba bineînţeles de anii 80’-40’ a. Chr.) cu zona directă de investigaţie a autoarei nu este un fapt unanim acceptat de specialişti (fapt amintit pe scurt de autoare la p. 58), nu puţini fiind cei care susţin că aria de acţiune a acestuia s-a aflat undeva în afara zonei Sarmizegetusei dacice, fie la Popeşti, jud. Argeş, fie chiar undeva în Dobrogea. Sau identitatea Diurpaneus-Decebalus, respinsă de marea majoritate a cercetărilor, dar implicit acceptată de autoarea (p. 50). De asemenea, pretinsa continuare a cultului lui Zalmoxis în epoca premergătoare cuceririi romane nu este probabil decât o preluare necritică a informaţiilor mai vechi, din vremea lui Herodot, de către autorii greco-romani din secolele I a. Chr.-I p. Chr.[4] Aceste dezbateri istoriografice şi-au găsit puţin loc în această introducere, fiind preferată o abodare mai întinsă cronologic, dar mai puţin problematizată. Totuşi nevoia unei introduceri istorice mai ample din punct de vedere cronologic se poate explica în contextul britanic, unde cunoştinţele legate de acest spaţiu nu sunt un lucru evident, din motive lesne de înţeles (probabil aceluiaşi context şi cererilor editurii i se pot imputa şi lipsa diacriticelor la scrierea numelor de origine română sau de altă origine, e. g. Tara Hategului sau La Tene, *passim*, în loc de Ţara Haţegului şi La Tène).

Părţile cele mai importante, practic baza acestei lucrări, sunt cele două capitole dedicate societăţii dacice şi modelelor de aşezări din epoca pre-romană (p. 60-118) şi transformărilor din epoca romană (p. 119-206). În capitolul dedicat epocii pre-romane, autoarea preia, cu unele priviri critice, modelul şi tipologia lui K. Lockyear, în ceea ce priveşte aşezările[5], distingând între aşezările rurale fără nici o urmă de împrejmuire (1), aşezările cu fortificaţii de alt tip decât aşa numitul *murus Dacicus* (2) şi cetăţile şi aşezările din Munţii Orăştie. Această tipologie reliefează astfel, în opinia autoarei, caracterul unic al ariei din Munţii Orăştie (p. 60-62). Pentru zona geografică aflată în discuţia autoarei, aceasta observă că în literatura de specialitate au fost luate în considerare aproximativ 146 de aşezări, iar în alte 72 de puncte au fost descoperite diverse artefacte, în cea mai mare parte ceramică şi descoperiri monetare (p. 63-64 şi fig. 4.1). Dintre acestea, pe baza analogiilor cu alte zone geografice, Britannia, Gallia sau Pannonia, autoarea propune un număr 20 de aşezări de mai mare întindere, cu mai multe locuinţe („aggregated settlements”), tip de aşezare ce pot fi definite eventual ca sate (p. 65-74) şi 80 de aşezări individual („individual settlements”; „individual homesteads (*farms*)”, p. 74-76). Pe lângă acestea, turnurile locuinţe sunt tratate separat, ca un tip de locuire particular. În general, acestea erau studiate în legătură strânsă cu aşezările fortificate, dar autoarea aduce argumente puternice în favoarea includerii acestora printre tipurile de locuire cu caracter civil („One of the strongest arguments against a purely defensive purpose for the stone towers is that in a considerable number of cases there were adjacent structures indicating more extensive ancillary settlement. If the stone towers had a military role, such ancillary buildings would have prove a hindrance to effective defence and the presence of short-term, perhaps only occasional, garrisons would have been less conductive to the emergence of some kind of civilian settlements outside”, p. 79). Concluzia care se desprinde avantajează o analiză din perspectiva unui statut social diferit, eventual mai ridicat, etalat şi exprimat printr-un tip de arhitectură specifică („display of social status”) sau, folosind cuvintele autoarei: „an architectural reflection of the social attitude of the elite” (p. 80). În ceea ce priveşte aşezările fortificate, mai ales cele din zona Munţilor Orăştie, autoarea prezintă numeroase argumente, prin care acestea pot fi incluse într-un tip de aşezare proto-urbană, cu un centru şi cu o arie de locuire mult mai întinsă. Prezenţa unor clădiri folosite la stocarea unei cantităţi importante de grâne, mult peste necesarul estimat al fortificaţiei în sine, s-ar putea transforma într-un

[4] Vezi acum studiul extins al lui D. Dana, *Zalmoxis de la Herodot la Mircea Eliade. Istorii despre un zeu al pretextului*, Iaşi, 2008, p. 31-123.

[5] K. Lockyear, în W. S. Hanson, I. P. Haynes (ed.), *Roman Dacia: the Making of a Provincial Society*, JRA Supplementary Series 56, Portsmouth, Rhode Island, 2004, p. 33-74.

argument care să susţină ideea conform căreia aşezarea fortificată se afla în centrul unei arii de locuire de o mai mare întindere.

Cucerirea romană a adus schimbări fundamentale, atât în modelele de locuire a spaţiului, cât şi în sistemul de agregare socială. Prezenţa foarte evidentă, atât arheologic, cât mai ales epigrafic, este cea a coloniştilor, din diverse zone ale lumii romane, şi a veteranilor. Din punct de vedere epigrafic, s-a putut observa lipsa numelor de origine dacică, cu o singură excepţie, *Decebalus Luci* de la Germisara[6]. Mai mult decât atât, spre deosebire de alte zone din zona Occidentală a Europei, intrate în Imperiul Roman, cum ar fi Hispania, Gallia sau Britannia, nu există elemente care să susţină perpetuarea unei elite autohtone în epoca romană (sau ele aşteaptă încă a fi identificate). Din punct de vedere arheologic, marea majoritate a cercetătorilor au plecat de la premisa unei continuităţi a elementului autohton în epoca romană, cu argumente cel puţin discutabile. Autoarea încearcă să ofere câteva răspunsuri, continuând analiza, atât a modelelor de locuire, cât şi landscape-ului social, din epoca provinciei Dacia. Astfel, din punctul de vedere al tipurilor de aşezări, autoarea distinge între aşezări individuale, *villae rusticae* sau „homesteads" (p. 120-143), sate (p. 143-150), târguri („small towns", la care sunt incluse şi aşezările de tip *vici militares*, p. 150-164) şi oraşe (*coloniae* şi *municipia*, p. 164-175). Aşezările de tip rural se află, în cea mai mare parte, în imediata apropiere a aşezărilor urbane, aceeaşi realitate fiind observabilă şi în ceea ce priveşte aşezările individuale, mai ales *villae rusticae*, dar cu o preferinţă a acestora din urmă pentru teritoriile oraşelor mari, cum ar fi Ulpia Traiana Sarmizegetusa sau Apulum (p. 175-179). Autoarea observă, de asemenea, că aproape toate oraşele şi aşezările importante din zona luată în discuţie se află în zonele joase, arii cu zone agricole importante, deşi criteriul apropierii de marile axe de comunicaţii ale provinciei, mai ales axa S-N, nu poate fi ignorat. Din această analiză devine evident, ceea ce părea a fi doar o impresie, şi anume insuficienta documentare a zonelor rurale de locuire ale provinciei. Principala cauză este aplecarea arheologiei postbelice din România spre cercetarea oraşelor şi a sistemului de fortificaţie al provinciei, şi ignorarea, chiar dacă nu totală (mai ales structurile de tip *villae rusticae*), a aşezărilor cu caracter rural. Privilegierea studiului elementelor mult mai vizibile din punct de vedere arheologic se poate explica prin dorinţa arheologilor de a avea rezultate rapide şi, eventual, spectaculoase (după expresia autoarei, cu referire la *villae rusticae*: „Villa sites of Dacia have looked disappointingly poor to most scholars of the subject (including their excavators!)", p. 201). Una din concluziile autoarei referitoare la *villae rusticae* merită a fi menţionată, întrucât este cu totul deosebită de ceea ce se credea până acum. Aceasta observă anumite asemănări între tipurile de locuinţe din epoca dacică şi vilele rustice din epoca romană, ceea ce ar duce la concluzia existenţei unor „pre-Roman roots for the villa houses in Dacia, like in the western part of the Empire" (p. 205-206).

În ultimul capitol, cel care se ocupă de romanizarea spaţiului, autoarea prezintă câteva din concluziile ce emerg din studiul separat a realităţilor pre-romane şi romane. Astfel, din punctul de vedere al tipului de aşezări, se poate observa dispariţia totală, chiar prin distrugere provocată a zonelor de locuire ale elitelor anterioare cuceririi, aşezările fortificate şi turnurile locuinţe. De asemenea, elementul cel mai vizibil este apariţia urbanismului de tip roman, cu o diversificare mult mai largă, atât din punct de vedere economic, cât şi din punctul de vedere al statului. Paralel cu urbanizarea de tip roman, se poate observa o creştere considerabilă a densităţii locuirii şi a populaţiei, în comparaţie cu epoca anterioară, fiind estimată prezenţa a aproximativ 270 de aşezări, în aria investigată, spre deosebire de aproximativ 140 de aşezări în epoca pre-romană. Autoarea consideră că există o anume continuitate în folosirea unui spaţiu anume, precum şi transmiterea unor caracteristici arhitectonice din perioda pre-romană în epoca romană. Totuşi, trebuie observat că acestea sunt departe de a fi argumente decisive, cu toate că analiza autoarei este de departe cea mai complexă de până acum.

Un întreg sub-capitol este dedicat impactului armatei romane asupra landscape-ului geografic

[6] AnnÉp, 1992, 1483; ILD 325.

şi social al provinciei. Multă vreme, provincia Dacia a fost considerată ca fiind o provincie militară. Această prezumţie avea la bază concentrarea cercetărilor arheologice asupra sistemului defensiv al provinciei. Autoarea, sub influenţa unor abordări mai noi, înclină să reducă semnficativ rolul armatei romane în urbanizarea provinciei. Din ceea ce părea a fi un rol decisiv, se consideră acum că armata şi veteranii au jucat un rol important, dar în congruenţă şi cu alte elemente. Totuşi, nu poate fi trecut cu vedere faptul că oraşele dezvoltate spre exemplu la Apulum, atât cel dezvoltat din aşezarea civilă, cât şi cel dezvoltat din *canabae*-le legiunii XIII Gemina, sunt consecinţa directă a prezenţei legiunii. În aceste condiţii, comparând situaţia Daciei cu cea a Moesiei Inferior spre exemplu, unde cu excepţia municipiului Tropaeum Traiani şi a oraşelor greceşti, centrele urbane ale provinciei sunt toate dezvoltate în strânsă legătură cu factorul militar prezent în acea zonă, se pare că în provinciile din zona danubiană factorul militar este prezenţa romană cea mai vizibilă. Ea pare a se substitui unui element autohton foarte puternic, sesizabil în provinciile vestice ale Imperiului, mai ales în Hispania şi în Gallia, dar care lipseşte sau este foarte slab reprezentat în cele două Moesii şi în Dacia.

În concluzie, lucrarea Ioanei A. Oltean este una dintre cele mai interesante analize ale civilizaţiei romane în Dacia din ultimii ani. Noutatea abordării teoretice sau a metodei folosite şi, mai ales, rezultatele obţinute sunt principalele câştiguri ale acesteia. Astfel autoarea a reuşit să pună la dispoziţia tuturor cea mai completă harta arheologică a epocii romane din zona de S-V a Transilvaniei. De asemenea, a corectat şi lărgit considerabil multe din planurile diverselor aşezări, cum ar fi cazul Miciei (p. 157, fig. 5.28), Cigmău-*Germisara* (p. 158, fig. 5.29) sau cazul castrului Războieni şi a vicusului militar adiacent (p. 159, fig. 5.30). În cazul vilelor rustice, până la momentul acestei lucrări erau doar nouă cunoscute în aria cercetată, în acest moment autoarea a identificat cel puţin 24 de structuri ce pot fi asimilate unor *villae rusticae* (p. 122, fig. 5.2 şi p. 128, fig. 5.8). Pe baza fotografiilor aeriene, autoarea a reuşit să propună planuri pentru mai multe aşezări rurale, cum ar fi cazul aşezării de la Vinţul de Jos (p. 149, fig. 5.20). Toate aceste elemente, precum şi altele care nu au fost discutate în această prezentare, fac din această lucrare o referinţă obligatorie, ea fiind în acelaşi timp o dovadă a intrării cercetării epocii romane din România într-o fază cu totul nouă.

Florian Matei-Popescu

GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU, *Populaţia romanică dintre Dunăre şi Alpi în antichitatea târzie*, Editura Universităţii din Bucureşti, 2009, 238 p.

Aşa cum notează autorul de la începutul prefeţei la această carte, apariţia de faţă este o versiune revizuită a tezei sale de doctorat pe care a susţinut-o în anul 2000. Elaborarea a fost de fapt de mai lungă durată, întrucât această temă îi fusese propusă de către profesorul şi academicianul Emil Condurachi, decedat în 1987. Două au fost motivele principale ale alegerii şi stabilirii unui asemenea subiect de istorie antică universală. Primul era de natură metodologică, în ideea urmăririi unei teme de actualitate de felul continuităţii romanice pentru un spaţiu unde autorul era liber de constrângerile politice specifice teritoriului românesc din acei ani. Cel de al doilea s-a datorat faptului că Emil Condurachi i-a oferit fostului său student, pe care îl considera un vârf printre cei mai buni absolvenţi ai Facultăţii de Istorie de atunci din Bucureşti, bursa la Viena asociată premiului Herder pe care îl primise în 1980. Ieşirea din ţară fiindu-i oprită de regimul comunist pe motive politice (nedeclarate oficial, ca şi în foarte multe alte cazuri), d-l Niculescu a putut recupera bursa pierdută abia în anul universitar 1993-1994, cu înţelegerea remarcabilă a autorităţii care acorda aceste burse.

La aceste vicisitudini se adaugă întârzierea publicării până la un deceniu după susţinere a tezei, aşa că, reluând chiar cuvintele din prefaţă ale autorului, o aducere la zi a documentaţiei nu a mai fost posibilă (p. 5).

şi social al provinciei. Multă vreme, provincia Dacia a fost considerată ca fiind o provincie militară. Această prezumţie avea la bază concentrarea cercetărilor arheologice asupra sistemului defensiv al provinciei. Autoarea, sub influenţa unor abordări mai noi, înclină să reducă semnficativ rolul armatei romane în urbanizarea provinciei. Din ceea ce părea a fi un rol decisiv, se consideră acum că armata şi veteranii au jucat un rol important, dar în congruenţă şi cu alte elemente. Totuşi, nu poate fi trecut cu vedere faptul că oraşele dezvoltate spre exemplu la Apulum, atât cel dezvoltat din aşezarea civilă, cât şi cel dezvoltat din *canabae*-le legiunii XIII Gemina, sunt consecinţa directă a prezenţei legiunii. În aceste condiţii, comparând situaţia Daciei cu cea a Moesiei Inferior spre exemplu, unde cu excepţia municipiului Tropaeum Traiani şi a oraşelor greceşti, centrele urbane ale provinciei sunt toate dezvoltate în strânsă legătură cu factorul militar prezent în acea zonă, se pare că în provinciile din zona danubiană factorul militar este prezenţa romană cea mai vizibilă. Ea pare a se substitui unui element autohton foarte puternic, sesizabil în provinciile vestice ale Imperiului, mai ales în Hispania şi în Gallia, dar care lipseşte sau este foarte slab reprezentat în cele două Moesii şi în Dacia.

În concluzie, lucrarea Ioanei A. Oltean este una dintre cele mai interesante analize ale civilizaţiei romane în Dacia din ultimii ani. Noutatea abordării teoretice sau a metodei folosite şi, mai ales, rezultatele obţinute sunt principalele câştiguri ale acesteia. Astfel autoarea a reuşit să pună la dispoziţia tuturor cea mai completă harta arheologică a epocii romane din zona de S-V a Transilvaniei. De asemenea, a corectat şi lărgit considerabil multe din planurile diverselor aşezări, cum ar fi cazul Miciei (p. 157, fig. 5.28), Cigmău-*Germisara* (p. 158, fig. 5.29) sau cazul castrului Războieni şi a vicusului militar adiacent (p. 159, fig. 5.30). În cazul vilelor rustice, până la momentul acestei lucrări erau doar nouă cunoscute în aria cercetată, în acest moment autoarea a identificat cel puţin 24 de structuri ce pot fi asimilate unor *villae rusticae* (p. 122, fig. 5.2 şi p. 128, fig. 5.8). Pe baza fotografiilor aeriene, autoarea a reuşit să propună planuri pentru mai multe aşezări rurale, cum ar fi cazul aşezării de la Vinţul de Jos (p. 149, fig. 5.20). Toate aceste elemente, precum şi altele care nu au fost discutate în această prezentare, fac din această lucrare o referinţă obligatorie, ea fiind în acelaşi timp o dovadă a intrării cercetării epocii romane din România într-o fază cu totul nouă.

Florian Matei-Popescu

GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU, *Populaţia romanică dintre Dunăre şi Alpi în antichitatea târzie*, Editura Universităţii din Bucureşti, 2009, 238 p.

Aşa cum notează autorul de la începutul prefeţei la această carte, apariţia de faţă este o versiune revizuită a tezei sale de doctorat pe care a susţinut-o în anul 2000. Elaborarea a fost de fapt de mai lungă durată, întrucât această temă îi fusese propusă de către profesorul şi academicianul Emil Condurachi, decedat în 1987. Două au fost motivele principale ale alegerii şi stabilirii unui asemenea subiect de istorie antică universală. Primul era de natură metodologică, în ideea urmăririi unei teme de actualitate de felul continuităţii romanice pentru un spaţiu unde autorul era liber de constrângerile politice specifice teritoriului românesc din acei ani. Cel de al doilea s-a datorat faptului că Emil Condurachi i-a oferit fostului său student, pe care îl considera un vârf printre cei mai buni absolvenţi ai Facultăţii de Istorie de atunci din Bucureşti, bursa la Viena asociată premiului Herder pe care îl primise în 1980. Ieşirea din ţară fiindu-i oprită de regimul comunist pe motive politice (nedeclarate oficial, ca şi în foarte multe alte cazuri), d-l Niculescu a putut recupera bursa pierdută abia în anul universitar 1993-1994, cu înţelegerea remarcabilă a autorităţii care acorda aceste burse.

La aceste vicisitudini se adaugă întârzierea publicării până la un deceniu după susţinere a tezei, aşa că, reluând chiar cuvintele din prefaţă ale autorului, o aducere la zi a documentaţiei nu a mai fost posibilă (p. 5).

Aşadar, scopul pe care autorul şi l-a propus explicit era „de a cerceta ce s-a întîmplat cu populaţia provinciilor romane dintre Alpi şi Dunăre, începînd din ultimul secol al imperiului pînă în epoca carolingiană” (p. 7). Ne-am fi aşteptat aici, sursele literare pagâne şi creştine fiind excelent urmărite capitol de capitol, general şi regional, să fi întâlnit şi un comentariu la numirea de către barbari a romanicilor din regiune. Era o deschidere foarte importantă în eventuala comparaţie sau apropiere pe care autorul o avea în vedere cu romanitatea orientală.

Iată că, ocupându-se în principal de provinciile romane târzii *Pannonia prima, Noricum ripense* şi *Raetia secunda*, autorul a ajuns la câteva concluzii pe care le consideră esenţiale. Mai întâi, notează d-sa, modelul „continuitate/discontinuitate” ar fi de abandonat „în favoarea unei abordări care să nu perpetueze confuzia dintre cultură şi etnicitate” (p.205). Considerăm că avem de a face cu o deschidere de dialog pe care autorul o propune. Totodată, aici ar fi fost şi cazul reluării discuţiei mai vechi privind romanizarea, adâncind-o în cazul speţei cercetate, începând chiar cu ceea ce autorul a numit pe drept „capacitatea integratoare a civilizaţiei romane” (p.205). Desigur, urmând fiecare capitol în parte din cercetarea regională, pe nume *Reginum, Boiodurum, Iuauaum, Cucullis, Comagena, Scarbantia*, autorul nu a evitat chestiunea, ci dimpotrivă, a încercat o analiză cât mai atentă. Numai că, dacă ar fi să numim doar extremele teoretizării procesului romanizării, atât Bénabou cât şi Suceveanu lipsesc din bibliografie şi din tratare. Iar când vine vorba despre antecedente ca acelea celtice (pentru *Scarbantia* spre exemplu), Holder nu putea lipsi din bibliografie. La acest capitol, deşi sursele literare antice sau mai târzii se bucură de o tratare foarte atentă şi aproape exhaustivă şi cu citate ample în text după caz, ele nu apar înseriate la partea cuvenită a bibliografiei de la finele volumului.

Dincolo de unele detalii asupra cărora nu mai insistăm în aceste rânduri, este de notat publicarea acestei teze (un rezumat într-o limbă de circulaţie ar fi fost foarte util pentru interesul foarte larg şi universal pe care îl reprezintă), care aduce o perspectivă nouă şi elaborată asupra apariţiei şi evoluţiei romanităţii occidentale. Comparaţia cu aceea orientală se impune de la sine din nou, aşa că meritul apariţiei este cu atât mai mult de apreciat. În loc de încheiere, prefer să îl citez pe Karl Strobel din recenzia sa la Vasile Lica din SCIVA 51, 2000, 3-4, p. 226: „O recenzie aprofundată ar fi însemnat a rescrie în mare parte cartea în discuţie”.

Alexandru Barnea

ROMEO CÎRJAN, *Statute citadine privilegiate în provinciile dunărene ale Imperiului Roman (sec. I-III p.Chr.)*, Bibliotheca Ephemeris Napocensis, 7, Editura Mega, Cluj-Napoca 2010, 185 p.

Această apariţie este rezultatul comprimării primei părţi a tezei de doctorat susţinute de către fostul nostru student sub conducerera colegului Alexandru Suceveanu la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti în noiembrie 2008. A beneficiat, cu sprijinul nostru, de bursa „Vasile Pârvan” la Accademia di Romania din Roma între 2002 şi 2004, astfel că a reuşit să-şi completeze informaţia în domeniu la biblioteci excelente. S-au adăugat şi contactele cu specialişti de marcă şi, astfel, valoarea documentaţiei pentru teză a avut de câştigat precum se vede chiar din bibliografia remarcabilă publicată acum în finalul cărţii. Potrivit spuselor autorului, o a doua parte publicabilă a lucrării va conţine catalogul comentat al surselor utilizate pentru studiul abia apărut.

Rezultatul investigaţiei întreprinse de Romeo Cîrjan este o noutate în domeniu. Au fost avute în vedere provinciile *Raetia, Noricum, Pannonia Superior, Pannonia Inferior, Dacia, Moesia Superior şi Moesia Inferior*. Este un pas remarcabil dus mai departe faţă de ceea ce încercase în limba polonă în 1989 Leszek Mrozewicz de la Poznan despre aristocraţia municipală, lucrare asupra căreia am recenzat în Dacia 34 din 1990. Desigur, acest studiu a intrat şi el în vederea autorului lucrării recent apărute.

Aşadar, scopul pe care autorul şi l-a propus explicit era „de a cerceta ce s-a întîmplat cu populaţia provinciilor romane dintre Alpi şi Dunăre, începînd din ultimul secol al imperiului pînă în epoca carolingiană” (p. 7). Ne-am fi aşteptat aici, sursele literare pagâne şi creştine fiind excelent urmărite capitol de capitol, general şi regional, să fi întâlnit şi un comentariu la numirea de către barbari a romanicilor din regiune. Era o deschidere foarte importantă în eventuala comparaţie sau apropiere pe care autorul o avea în vedere cu romanitatea orientală.

Iată că, ocupându-se în principal de provinciile romane târzii *Pannonia prima, Noricum ripense* şi *Raetia secunda*, autorul a ajuns la câteva concluzii pe care le consideră esenţiale. Mai întâi, notează d-sa, modelul „continuitate/discontinuitate” ar fi de abandonat „în favoarea unei abordări care să nu perpetueze confuzia dintre cultură şi etnicitate” (p.205). Considerăm că avem de a face cu o deschidere de dialog pe care autorul o propune. Totodată, aici ar fi fost şi cazul reluării discuţiei mai vechi privind romanizarea, adâncind-o în cazul speţei cercetate, începând chiar cu ceea ce autorul a numit pe drept „capacitatea integratoare a civilizaţiei romane” (p.205). Desigur, urmând fiecare capitol în parte din cercetarea regională, pe nume *Reginum, Boiodurum, Iuauaum, Cucullis, Comagena, Scarbantia*, autorul nu a evitat chestiunea, ci dimpotrivă, a încercat o analiză cât mai atentă. Numai că, dacă ar fi să numim doar extremele teoretizării procesului romanizării, atât Bénabou cât şi Suceveanu lipsesc din bibliografie şi din tratare. Iar când vine vorba despre antecedente ca acelea celtice (pentru *Scarbantia* spre exemplu), Holder nu putea lipsi din bibliografie. La acest capitol, deşi sursele literare antice sau mai târzii se bucură de o tratare foarte atentă şi aproape exhaustivă şi cu citate ample în text după caz, ele nu apar înseriate la partea cuvenită a bibliografiei de la finele volumului.

Dincolo de unele detalii asupra cărora nu mai insistăm în aceste rânduri, este de notat publicarea acestei teze (un rezumat într-o limbă de circulaţie ar fi fost foarte util pentru interesul foarte larg şi universal pe care îl reprezintă), care aduce o perspectivă nouă şi elaborată asupra apariţiei şi evoluţiei romanităţii occidentale. Comparaţia cu aceea orientală se impune de la sine din nou, aşa că meritul apariţiei este cu atât mai mult de apreciat. În loc de încheiere, prefer să îl citez pe Karl Strobel din recenzia sa la Vasile Lica din SCIVA 51, 2000, 3-4, p. 226: „O recenzie aprofundată ar fi însemnat a rescrie în mare parte cartea în discuţie”.

Alexandru Barnea

ROMEO CÎRJAN, *Statute citadine privilegiate în provinciile dunărene ale Imperiului Roman (sec. I-III p.Chr.)*, Bibliotheca Ephemeris Napocensis, 7, Editura Mega, Cluj-Napoca 2010, 185 p.

Această apariţie este rezultatul comprimării primei părţi a tezei de doctorat susţinute de către fostul nostru student sub conducerera colegului Alexandru Suceveanu la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti în noiembrie 2008. A beneficiat, cu sprijinul nostru, de bursa „Vasile Pârvan” la Accademia di Romania din Roma între 2002 şi 2004, astfel că a reuşit să-şi completeze informaţia în domeniu la biblioteci excelente. S-au adăugat şi contactele cu specialişti de marcă şi, astfel, valoarea documentaţiei pentru teză a avut de câştigat precum se vede chiar din bibliografia remarcabilă publicată acum în finalul cărţii. Potrivit spuselor autorului, o a doua parte publicabilă a lucrării va conţine catalogul comentat al surselor utilizate pentru studiul abia apărut.

Rezultatul investigaţiei întreprinse de Romeo Cîrjan este o noutate în domeniu. Au fost avute în vedere provinciile *Raetia, Noricum, Pannonia Superior, Pannonia Inferior, Dacia, Moesia Superior şi Moesia Inferior*. Este un pas remarcabil dus mai departe faţă de ceea ce încercase în limba polonă în 1989 Leszek Mrozewicz de la Poznan despre aristocraţia municipală, lucrare asupra căreia am recenzat în Dacia 34 din 1990. Desigur, acest studiu a intrat şi el în vederea autorului lucrării recent apărute.

După prefaţă şi introducere, teza conţine în forma publicată următoarele capitole: 1. Constituirea cetăţilor privilegiate între doctrina juridică şi sursele epigrafice; 2. Privilegierea juridică a comunităţilor indigene; 3. Geografia juridică a municipiilor şi coloniilor; 4. *Ius Latii* şi privilegierea juridică a comunităţilor dunărene; 5. Un aspect al privilegierii juridice: *ius Italicum* în Dacia; 6. Concluzii. Urmează un binevenit rezumat în limba franceză, bibliografia, foarte consistentă, şi două hărţi.

Alexandru Barnea

Leonard Velcescu, *Dacii în sculptura romană. Studiu de iconografie antică*, Éditions Les Presses Littéraires, [Saint-Estève][1], 2008, 298 p.

Lucrarea[1] de faţă reprezintă traducerea unei teze de doctorat, intitulată *Les Barbares (Daces) dans la sculpture romaine. Étude d'iconographie antique*, susţinută în 2000 la École Pratique des Hautes Études, Paris. Raţiunile pentru care am ţinut să recenzez această apariţie recentă sunt următoarele: interesul indubitabil pe care tema îl prezintă; faptul că am consultat teza în biblioteca EPHE; în fine, detaliul că L.V., destul de prezent în presa din România[2], a ţinut să-şi prezinte cercetările în cadrul unui Congres de Dacologie (al II-lea, 2001)[3].

Dacă documentaţia bogată (mai ales din catalogul de statui), cercetările din Italia (Roma, Napoli, Florenţa) şi numeroasele ilustraţii (multe fiind fotografii personale), merită să fie semnalate, cartea prezintă însă lacune şi erori deosebit de grave.

O primă parte e formată din 11 capitole; a doua parte, după o scurtă concluzie, cuprinde un catalog al statuilor reprezentând daci (pp. 149-298, în total 132 de piese), adică exact jumătate din volum. L.V. îşi exprimă de mai multe ori intenţia viitoare de a realiza un corpus *complet* (cel prezent fiind, după propria mărturisire, incomplet) cu toate statuile de daci cunoscute până în prezent. Voi prezenta fiecare capitol în parte (despre introducere [cap. I], mustind de greşeli gramaticale, vezi mai jos), înainte de a trece la observaţii de ordin general.

Cap. II, referitor la istoria Daciei preromane (pp. 10-19), este o înşăilare naivă de locuri comune provenind dintr-o bibliografie românească învechită, la care se adaugă referinţe franţuzeşti din sec. XIX, fără nicio utilitate. Rolul dacilor este, în mod constant, supradimensionat. Aflăm că iazigii „s-au comportat ca nişte trădători faţă de cauza popoarelor libere" (p. 18), şi că „poporul dac s'a [*sic*] răsculat cu mare duşmănie împotriva ocupaţiei romane, de nenumărate ori" (p. 18 n. 37 – trec cu vederea exprimarea total părtinitoare). L.V. afirmă că Trebonianus Gallus a abandonat, în 251, „teritoriile Daciei cucerite

---

[1] Imprimată în Franţa, dar în limba română, cartea nu posedă ISBN, cu alte cuvinte nu există. Ea pare o comandă personală.

[2] Nu mi se pare întâmplător că interviul din *Formula AS* (nr. 759, 2007) i-a fost luat tocmai de Aurora Peţan, fostă cercetătoare de la Institutul de Lingvistică, trecută însă cu arme şi bagaje în tabăra dacomanilor şi promotoare înfocată a veridicităţii „cronicii pe plumb geto-dace" (falsuri patente).

[3] Din punctul meu de vedere, cei care frecventează asemenea reuniuni se autoexclud din comunitatea ştiinţifică. Autori tracomani sunt dealtfel citaţi în carte de către L.V.: p. 10 n. 2 (M. Alecu-Căluşiţă), p. 119 n. 285 (N. Densuşianu); p. 267 (revista *Noi Tracii*). L.V. se întreabă într-o notă (p. 63 n. 180): „nu ar fi imposibil, de exemplu, ca limba vorbită în Dacia înaintea sosirii ocupanţilor romani să facă parte, cu latina populară, dintr-un vechi fond comun, din aceiaşi [*sic*] familie indo-europeană, cele două limbi avînd deci multe asemănări"; recunoaştem aici una dintre dogmele curentului dacoman. Recent, L.V. a publicat un studiu şi în *SCIVA* (58, 2007, pp. 21-31: „Représentations statuaires du roi Décébale"), a cărui versiune în limba română apăruse anterior în revista dacomană *Dava International* (nr. 1, 2000) şi pe internet (http://www.iatp.md/dava).

După prefață și introducere, teza conține în forma publicată următoarele capitole: 1. Constituirea cetăților privilegiate între doctrina juridică și sursele epigrafice; 2. Privilegierea juridică a comunităților indigene; 3. Geografia juridică a municipiilor și coloniilor; 4. *Ius Latii* și privilegierea juridică a comunităților dunărene; 5. Un aspect al privilegierii juridice: *ius Italicum* în Dacia; 6. Concluzii. Urmează un binevenit rezumat în limba franceză, bibliografia, foarte consistentă, și două hărți.

Alexandru Barnea

Leonard Velcescu, *Dacii în sculptura romană. Studiu de iconografie antică*, Éditions Les Presses Littéraires, [Saint-Estève][1], 2008, 298 p.

Lucrarea[1] de față reprezintă traducerea unei teze de doctorat, intitulată *Les Barbares (Daces) dans la sculpture romaine. Étude d'iconographie antique*, susținută în 2000 la École Pratique des Hautes Études, Paris. Rațiunile pentru care am ținut să recenzez această apariție recentă sunt următoarele: interesul indubitabil pe care tema îl prezintă; faptul că am consultat teza în biblioteca EPHE; în fine, detaliul că L.V., destul de prezent în presa din România[2], a ținut să-și prezinte cercetările în cadrul unui Congres de Dacologie (al II-lea, 2001)[3].

Dacă documentația bogată (mai ales din catalogul de statui), cercetările din Italia (Roma, Napoli, Florența) și numeroasele ilustrații (multe fiind fotografii personale), merită să fie semnalate, cartea prezintă însă lacune și erori deosebit de grave.

O primă parte e formată din 11 capitole; a doua parte, după o scurtă concluzie, cuprinde un catalog al statuilor reprezentând daci (pp. 149-298, în total 132 de piese), adică exact jumătate din volum. L.V. își exprimă de mai multe ori intenția viitoare de a realiza un corpus *complet* (cel prezent fiind, după propria mărturisire, incomplet) cu toate statuile de daci cunoscute până în prezent. Voi prezenta fiecare capitol în parte (despre introducere [cap. I], mustind de greșeli gramaticale, vezi mai jos), înainte de a trece la observații de ordin general.

Cap. II, referitor la istoria Daciei preromane (pp. 10-19), este o însăilare naivă de locuri comune provenind dintr-o bibliografie românească învechită, la care se adaugă referințe franțuzești din sec. XIX, fără nicio utilitate. Rolul dacilor este, în mod constant, supradimensionat. Aflăm că iazigii „s-au comportat ca niște trădători față de cauza popoarelor libere” (p. 18), și că „poporul dac s'a [*sic*] răsculat cu mare dușmănie împotriva ocupației romane, de nenumărate ori” (p. 18 n. 37 – trec cu vederea exprimarea total părtinitoare). L.V. afirmă că Trebonianus Gallus a abandonat, în 251, „teritoriile Daciei cucerite

[1] Imprimată în Franța, dar în limba română, cartea nu posedă ISBN, cu alte cuvinte nu există. Ea pare o comandă personală.

[2] Nu mi se pare întâmplător că interviul din *Formula AS* (nr. 759, 2007) i-a fost luat tocmai de Aurora Pețan, fostă cercetătoare de la Institutul de Lingvistică, trecută însă cu arme și bagaje în tabăra dacomanilor și promotoare înfocată a veridicității „cronicii pe plumb geto-dace” (falsuri patente).

[3] Din punctul meu de vedere, cei care frecventează asemenea reuniuni se autoexclud din comunitatea științifică. Autori tracomani sunt dealtfel citați în carte de către L.V.: p. 10 n. 2 (M. Alecu-Călușiță), p. 119 n. 285 (N. Densușianu); p. 267 (revista *Noi Tracii*). L.V. se întreabă într-o notă (p. 63 n. 180): „nu ar fi imposibil, de exemplu, ca limba vorbită în Dacia înaintea sosirii ocupanților romani să facă parte, cu latina populară, dintr-un vechi fond comun, din aceiași [*sic*] familie indo-europeană, cele două limbi avînd deci multe asemănări”; recunoaștem aici una dintre dogmele curentului dacoman. Recent, L.V. a publicat un studiu și în *SCIVA* (58, 2007, pp. 21-31: „Représentations statuaires du roi Décébale”), a cărui versiune în limba română apăruse anterior în revista dacomană *Dava International* (nr. 1, 2000) și pe internet (http://www.iatp.md/dava).

de Romani, Muntenia şi sudul Moldovei" (p. 19 n. 37); or acestea, temporar ocupate doar de către Traian, erau deja abandonate sub Hadrian. În aceeaşi notă, autorul reproduce (prin procedeul compilativ care-i este propriu) consideraţiile paramarxiste (şi dintr-o altă epocă) ale lui C. Daicoviciu despre oprimarea şi exploatarea exercitate de către statul roman, un „imperiu sclavagist". Conform lui L.V., retragerea aureliană a însemnat eliberarea Daciei „sub presiunea Dacilor liberi şi a aliaţilor lor" (p. 18). Viziunea naţionalistă şi etnicistă despre strămoşi este la loc de cinste: aflăm astfel că „trăsăturile feţelor Dacilor, detaliile costumului amintesc în tocmai [*sic*] hainele şi fizionomia ţăranilor români din Carpaţi: statură înaltă, robusteţe, aspect dîrz" (p. 36), dacii având un „aspect viril" (p. 39). Tonul este evident cel al unui diletant dublat de un naţionalist.

Cap. III, despre semnificaţia termenului de „barbar" şi reprezentarea barbarilor în context roman (pp. 20-37), este extrem de confuz. Cap. IV, voit ca un studiu comparativ între reprezentările de daci de pe Columnă şi cele ale altor „barbari" (pp. 38-46), începe cu o judecată de valoare: Columna lui Traian i se pare lui L.V. „cel mai impresionant monument triumfal construit vreodată" (p. 38). Cap. V, mai consistent, se referă la reprezentările lui Decebal (pp. 47-93), între care trebuie remarcată secţiunea despre vasul în *terra sigillata* de la Blain (pp. 53-64). Ar fi putut rezulta de aici o anchetă interesantă – căci strădaniile personale ale lui L.V. în Franţa merită amintite; din păcate, din informaţiile strânse (sau mai degrabă juxtapuse) L.V. nu aduce, la final, o reconstituire mai completă a acestui tip de vas. Ca peste tot în restul lucrării, datele preluate (= excerptate) de la diverşi autori rămân neexploatate critic. Urmează un lung *excursus* despre reprezentările lui Decebal, în care notele sunt încărcate până la refuz cu alte extrase din istorici moderni.

În cap. VI, despre statuile de daci (pp. 94-100), L.V. refuză sistematic interpretarea lor ca prizonieri, pentru motivul că nu ar fi reprezentaţi legaţi. La fel, în cap. VII, despre sculpturile de „barbari" (pp. 101-103), L.V. afirmă: „Din punct de vedere iconografic, aceşti « Barbari » (Daci) nu au un aspect de supuşi, de prizonieri, de captivi, ci mai curînd au o înfăţişare, [*sic*] naturală, calmă, ca şi cum ei ar fi în repaus. Este o poziţie care se poate de altfel vedea încă în zilele noastre, la descendenţii Dacilor, locuitorii din anumite regiuni ale României actuale" (p. 101).

În cap. VIII, referitor la statuile de daci din Forul lui Traian (pp. 104-109), ipoteza unor sculptori daci aduşi tocmai din Dacia pentru a realiza statuile de daci din For (p. 109) este de-a dreptul „farfelue" (termenul francez este aici cel mai potrivit). Cap. IX, despre „statuile de Daci – ca mărturie a unui mîndru popor de « războinici redutabili »" (pp. 110-122), porneşte de la întrebarea-ipoteză după care dacii ar fi fost reprezentaţi *altfel* decât toate celelalte neamuri „barbare". L.V. susţine că romanii aveau o viziune negativă, ba chiar aversiune faţă de „barbari", însă „respect şi admiraţie" faţă de daci… Or, fiind eu însumi autor al unei lucrări de licenţă exact despre imaginea dacilor în literatura latină (Cluj, 1998), mi se părea evident încă de pe atunci, cunoscând o literatură pe care acum o consider redusă (dar oricum mai relevantă decât a lui L.V.), că imaginea romanilor despre „barbari" era una ambivalentă. Dacii nu fac deloc excepţie: ei apar fie ca războinici sângeroşi şi sălbatici, fie sub trăsăturile „bunului barbar" – şi aceasta în funcţie de contextul fiecărei atestări; clişeele (fie ele pozitive sau negative) precumpănesc de regulă asupra datelor „reale". Deoarece L.V. acordă o asemenea importanţă propriei anchetei, trebuie semnalată absenţa unui articol esenţial: Z. Yavetz, „Latin Authors on Jews and Dacians", *Historia*, 47, 1998, pp. 77-107. L.V. est un adept entuziast al mitului bogăţiilor fabuloase ale Daciei şi, prin urmare, al redresării economice a Imperiului după 106 (pp. 117-120). Conform acestui mit istoriografic, principala cauză a cuceririi Daciei ar fi fost de natură economică; cei care au studiat sursele ştiu însă că Traian a fost mânat în primul rând, dacă nu exclusiv, de necesitatea rezolvării unei probleme militare la Dunărea de Jos. Subcapitolul despre înrolarea dacilor în armata romană, total neactualizat, urmează fidel studiul lui C. C. Petolescu (1980)[4], cum se poate remarca din

[4] În schimb, autorul nu cunoaşte lucrarea recentă a aceluiaşi C. C. Petolescu, *Auxilia*

referințele din note – este puțin probabil ca L.V. să fi consultat toate inscripțiile citate. Reprezentarea unei *sica* pe un relief de la Birdoswald (din sec. III) i se pare lui L.V. (p. 117) o dovadă că soldații daci și-au păstrat armamentul propriu „și deci o conștiință teritorial-etnică” (?!). Este însă mai plauzibil că acea *falx* devenise emblema cohortei *I Aelia Dacorum*, un fel de „unit « badge »”, cum propune de altfel J. C. N. Coulston. Concluzia lui L.V. este că Traian a dedicat Forul atât gloriei Romei cât și dacilor, ca un omagiu închinat celui mai puternic adversar al Imperiului. El vede aici un stil original, inovator, legat exclusiv de reprezentările dacilor. Numai că, indiferent de convingerile deloc neutre ale autorului, statutul de prizonier nu este dat doar de prezența legăturilor: astfel, chipul lor – fie marcat de disperare, fie gânditor, sau chiar resemnat – sugerează statutul lor de învinși și/sau prizonieri. Motivul dacilor în arta romană mi se pare doar o variație pe aceeași temă, cea a barbarului înfrânt. Numărul mare de reprezentări se explică prin mulțimea operelor de artă (conservate) din sec. II, în general, și nu din pretinsa importanță a dacilor, care deveniseră de altfel un subtip al acestui motiv. Nu pot fi de acord cu ideea lui L.V. că dacii au fost reprezentați „sub aspectul lor natural (real)”[5], și nu într-o versiune idealizată. Realismul, uneori evident, este însă dublat de o idealizare/ estetizare mai mult sau mai puțin latentă, care poate sugera, uneori, regretul pentru soarta celor învinși. Amplasarea acestor statui, în For sau în alte ansambluri monumentale, indică de fapt adevăratul lor rol, acela de a celebra puterea Romei. Forul și monumentele care îl împodobeau nu făceau altceva decât să exprime măreția Imperiului, să-l onoreze pe *Optimus Princeps* și, prin reprezentările de învinși, să „arate”, în însăși inima Imperiului, supunerea definitivă a unor dușmani periculoși. Statuile de daci erau deci imaginea figurată și eternizată a înfrângerii Daciei, oglindă a dominației imperiale.

Cap. X, despre statuile de daci din colecția Borghese (pp. 123-139), este mai tehnic, dar pe ansamblu nesatisfăcător, sub forma unei înșiruiri de ipoteze în genul „judecății rabinice”[6]. Cap. XI se referă la natura și proveniența materiei prime utilizate pentru statuile de daci (pp. 140-147). Este însă surprinzător că L.V., care pretinde că a făcut un „studiu sistematic” (p. 140), ignoră că în regiunea de origine a porfirului (de fapt granodiorit), Deșertul Oriental din Egipt, au avut loc în ultimele decenii săpături de mare amploare și descoperiri excepționale – a căror valoare este sporită de calitatea cercetărilor și a publicării –, ilustrate de mai multe volume, unele editate chiar de IFAO. Ipoteza după care romanii ar fi adus porfir și din provincia Dacia trece cu vederea atât lipsa oricăror dovezi arheologice cât și inexistența unor analize geologice. L.V. adaugă: „distanța fiind mai scurtă și probabil costul era mai ieftin” – ignorând că transportul coloanelor ar fi fost imposibil din Dacia, din motive logistice. În schimb, din Egipt (unde coloanele și blocurile erau târâte/rostogolite pe nisip, până în valea Nilului), ele luau calea mării, spre Italia. În afara menționării unor analize geologice din bibliografie, L.V. nu aduce nimic nou.

De-a lungul acestor capitole, frapează mulțimea de inadvertențe, ale căror cauze sunt multiple: traducerea defectuoasă din franceză (cf. *infra*) sau din alte limbi, necunoașterea istoriei antice, necunoașterea elementară a convențiilor de citare. Iată doar câteva dintre acestea: „Gal muribund”, în locul expresiei consacrate „Gal murind” (p. 40); „Table de Peutinger” (p. 53 n. 143) este cunoscută în literatura de specialitate (din România) drept *Tabula Peutingeriana*; Criton, medicul lui

Daciae, București, 2002, unde o secțiune este consacrată recrutării dacilor în armata romană (pp. 47-50).

[5] Ne putem aminti de „scandalul manualelor alternative” din 1999 (Sorin Mitu și alți autori), în care niște observații nevinovate (despre modul de *reprezentare* a barbarilor, „buzele senzuale” ale lui Decebal) au fost înfierate în stil stalinist de jurnaliștii naționaliști.

[6] „Este posibil ca aceste statui să prezinte părți antice (brațele și capetele). Este de asemenea probabil ca ele să fie complet moderne, sau, în același timp, să prezinte părți antice și părți moderne, făcute de sculptorul *Pietro Bernini*” (p. 133).

Traian, nu este nicidecum născut în Macedonia (Pieria) (p. 65 n. 186, printr-o confuzie cu un omonim), ci în Heraclea din Caria; „Chirinalului" (p. 104, în loc de Quirinal); p. 108 n. 264, L.V. lasă de două ori, francizat, „Aulu-Gelle", pentru numele autorului latin Aulus Gellius; copiind din italiană, L.V. dă ca loc de proveniență, pentru marmura frigiană, *Docimio* (p. 144 n. 362), în loc de Dokimeion/ Docimaeum; stindardele de tip *dracones* sunt considerat exclusiv dacice (ele fiind însă mult mai răspândite). Deşi L.V. include printre abrevieri şi *RE*, descoperim cu surprindere, la p. 110 n. 275, că două articole din celebra enciclopedie sunt citate ca fiind scrise de cei patru redactori ai *RE* (cu titlul complet), or, notițele sunt redactate, cum se ştie, de C. Cichorius (*Ala*, respectiv *Cohors*)… Nu lipsesc nici pure fantezii, precum etimologiile pentru numele dacilor (cuvântul provensal *daga*, fr. *dague*) (p. 10 n. 3).

De prea multe ori revine clişeul despre „Daci, un popor de războinici redutabili şi neînfricați" (de ex., p. 65); totul este subsumat unei viziuni patriotice[7], conform căreia dacii, de la Burebista la Decebal, duc doar războaie de apărare. Lipseşte o prezentare, fie şi schematică, a istoriografiei subiectului. Bibliografia este abundentă, dar lucrările citate nu au fost deloc digerate (de ex., S. Settis). De prea multe ori găsim referințe la dicționare pentru un public (foarte) larg; mai grav, bibliografia are lacune, uneori, substanțiale: pentru imaginea dacilor în sursele literare, lipsesc studiile lui Z. Yavetz, L. Boia sau Zoe Petre; pentru materia primă, L.V. nu cunoaşte niciuna dintre publicațiile recente despre descoperirile din Deşertul Oriental din Egipt. Monografia recentă a lui Al. S. Ştefan (*Les guerres daciques de Domitien et de Trajan*, Roma, 2005 [Coll. EFR 353]) apare doar în trei leme la pp. 296-298; or, ea ar fi trebuit să fi fost pe larg discutată în lucrare, deoarece abordează şi problema reprezentării dacilor şi cea a triumfurilor. Până şi literatura occidentală este învechită, cu numeroase detalii inutile, presărate între considerații generale şi, de multe ori, naive. Supărătoare devin şi multele repetiții ale unor pasaje. Ceea ce autorul numeşte inițial „modeste cercetări" (p. 7) sunt contrabalansate, de-a lungul tuturor acestor pagini, de lauda de sine[8]. Din scurta concluzie (p. 148) răzbate doar tonul unei dizertații.

A doua parte e ocupată de „Catalogul statuilor de daci" (pp. 149-298), totalizând 132 de piese (compuse din diverse leme), în care, cu excepția unor fragmente din Forul lui Traian (nr. 14-43; unele informe) indicate ca „posibil nepublicat[e]" (dacă L.V., „specialist" în domeniu, nu o ştie, cine poate şti?), autorul nu face, probabil, decât să reia catalogul publiat de Jutta Pinkerneil (1983) – care, *nota bene*, ar fi trebuit trecută printre abrevieri, de vreme ce apare de zeci de ori –, la care se adaugă alte titluri. Ilustrațiile sunt numeroase, unele fiind însă neclare (ceea ce nu este întotdeauna din vina lui L.V.).

În privința surselor antice, cu excepția unora preluate din *Fontes*, L.V. a ales să dea traduceri preluate din franceză şi transpuse, apoi, în română. Astfel se explică referințele rămase din teză (traducerile aparținând uneori altora decât celor citați), fapt care ilustrează şi necunoaşterea normelor de citare ale textelor antice. De multe ori, referințele par date de un diletant: astfel, în ceea ce priveşte coloniile greceşti vest-pontice, trimiterea se face nu la D. M. Pippidi, cum ne-am fi aşteptat, ci la D. C. Giurescu, *Histoire illustrée des Roumains* (p. 11 n. 4)!

În mod constant, numele de popoare sunt redate cu majuscule (Daci, Romani, Celți etc.), ceea ce reprezintă o supărătoare revenire la norme antebelice, datorată mai degrabă

[7] Ce-i drept, aceeaşi tentă patriotică este larg răspândită în istoriografia română, şi este constitutivă viziunilor exprimate de nume mari, deşi cu accente mai sobre.

[8] Culminînd cu autoprezentarea de pe ultima copertă: „O carte admirabil documentată, bogat ilustrată, compusă în mod solid, scrisă într-un stil clar şi susținut, care prezintă o muncă de mai bine de 15 ani de cercetări şi de descoperiri despre iconografia Dacilor şi pune la dispoziția publicului această « comoară » destul de puțin cunoscută". Pentru „soliditate" şi „stil", cititorul se poate mulțumi cu cele semnalate în recenzie.

traducerii din franceză. Căci, dincolo de carenţele documentaţiei şi de interpretarea istorică lăsând de dorit, în lucrarea lui L.V. izbeşte neglijenţa nemaiîntâlnită în privinţa exprimării. Cartea a fost tradusă din franceză în grabă şi în mod automat, fără nicio grijă pentru sintaxă. Iată câteva exemple de greşeli, unele flagrante (în paranteză figurează numărul paginilor):

– traducere automată din franceză, fără a se reciti: representările, iconographia (7); identifiabile (8); juridiques (13 n. 15); dignitate (17); basă [= bază] (19 n. 37); Septim-Severe (24); avantagele lor naturele, nuzi, javelinei (34); sfîntul Cyriaque (38); vazul (= vasul) (47); eclerori (48); curona (68 n. 192); personage (86); triomfal (98); ruine archeologice (123 n. 314); Jerusalem (271); de mai multe ori „Trajan";

– termeni rămaşi din franceză: *Sardes* (20); „Platon, în opera sa literară, *Politique*" (20; la fel în n. 41; la fel, p. 22: „*Le politique*" şi „*Politic*"); Penthésilée (28 n. 63); provincia *Narbonnaise* (32 n. 78); *le torque* (43); papei *Pie VII* (83); antique (102); avantage (120 n. 289); d'inscriptions (121); Naples – Rome (129); *Romulus Augustule* (130 n. 326); *Vitrasis* [sic] *Pollion* (141);

– noua uniformizare (sau sărăcire) a limbii: „ideea generală care o aveau" (28), „reprezentările « sigure » care le avem" (46) etc. În locul muribundului „pe care", îndeobşte sacrificat, apare însă deconcertantul „ce": „trăsăturile caracteristice ce o sculptură trebuie să prezinte" (46);

– aproape întotdeauna, traducând fără să reflecteze, L.V. transpune forme verbale franţuzeşti prin „de a [+ infinitiv]" în locul conjuctivului construit cu conjuncţia „să", lăsând impresia generală a unui text scris de o persoană a cărui limba maternă nu este româna;

– de multe ori, lipsesc prepoziţii (*de*, *pe*, *la*, *în*) fără de care sensul frazei devine obscur;

– uneori putem vedea cu stupefacţie virgule între subiect şi predicat;

– exprimări uneori extrem de neglijente în română (de ex., pp. 8-9, în *Introducere*, sunt mai mult decât elocvente); mai vezi „din potrivă" (67); de două ori „actual" (adj.) pentru „în prezent" (adv.) (124); „aspectul îndîrjit" (în loc de „a. dîrz") (135); „Cap din marmură reprezentînd pe Alexandu cel Mare tînăr, descoperită [*sic*, dezacord de gen, cf. fr. *tête*] aproape de templu [*sic*] *Érechthéion*" (137); tautologii: „dar se pot totuşi face cîteva observaţii şi cîteva remarci" (130); sistematic, „acelaş" în loc de „acelaşi";

– regionalisme sau simple neglijenţe: „cămeşei" (37), „onomasticei" (49), „căciulei" (71), „a barbei" (135), „încălţăminţii" (231, 279);

– de prea multe ori întâlnim titluri de opere antice lăsate în franceză (de ex., Dio Cassius, *Histoire romaine*), sau chiar un text din Pliniu cel Tânăr lăsat în franceză (68 n. 192);

– necunoaşterea limbii latine: „celebrul [*sic*] *porticus porphiretica*" (125); titlu copiat din majuscule: *Dacia Avgvsti* [sic] *Provincia* (296, 298). Ignorarea termenilor specifici face ca L.V. să traducă termenul specializat francez „aile" (lat. *ala*, rom. „ală") prin „aripă" (48)! Aceeaşi necunoaştere a limbii latine e evidentă în formula „*C. Sallusti Crispi* (Salustiu)" (35), în care L.V. a copiat întocmai forma de genitiv, luând-o drept forma de bază.

– puţinele cuvinte în greacă apar de cele mai multe ori fără accente;

– „Efez" (291-292 [291, este de fapt vorba de Smyrna]), în loc de Efes;

– expresii deconcertante: „istoria mondială a epocii" (11); „Decebal, singurul Dac identificat în calitate de persoană în artă" (46).

Multe litere şi cratime lipsesc, iar diacriticele sunt uneori absente. În această lucrare devenită o înşiruire de anacoluturi aproape că nu există paragraf fără probleme gramaticale sau de sens, punctuate în plus de mici erori. Lectura devine astfel extrem de penibilă, sporind inconfortul dat de ideile vehiculate.

La origine o teză compilativă, cartea se prezintă sub forma unei traduceri nesatisfăcătoare, al cărei conţinut a rămas aproape neactualizat (cu excepţia unor numere din catalog). Or, dacă asemenea carenţe interpretative mai pot fi încă de înţeles în România, ele nu se mai justifică în cazul unei lucrări concepute în Occident; accesul la o documentaţie bogată este desigur indispensabil, dar rezultatele nu sunt pertinente în lipsa unei metode critice şi a unor grile interpretative actuale. Invocarea obsedantă „sperăm ca viitoarele cercetări arheologice…"

străbate toate capitolele. Pretinsa cercetare sistematică şi contextuală eşuează într-o înşiruire de banalităţi, de extrase interminabile din antici şi moderni, subsumate unei viziuni vădit naţionaliste care flirtează uneori cu dacomania. Pentru L.V., statuile de daci sunt importante pentru că dacii au fost foarte importanţi. Autorul nu studiază un subiect istoric, care se cere obiectivat, ci scrie despre „strămoşi”, în permanenţă omagiaţi. Este regretabil aspectul neglijent al lucrării, dar şi mai regretabil este faptul că un astfel de subiect nu a beneficiat de tratamentul care i se cuvine.

Dan Dana

CATRINEL VIORICA DOMĂNEANȚU
03.04.1945 – 03.03.2010

Le 3 mars 2010, peu avant son 65e anniversaire, Catrinel Domăneanțu quitta ce monde, à l'issue d'une longue maladie qui l'avait profondément affaiblie durant ses dernières années. Son départ inattendu vers la vie éternelle fut discret comme le fut toute sa vie empreinte de pudeur et de modestie. Sa disparition foudroyante vint interrompre la prodigieuse activité de terrain d'une brillante archéologue et laisse un vide important au sein de la communauté scientifique roumaine et plus particulièrement de celle d'Histria.

Née le 3 avril 1945 à Bucarest, un mois après la mort héroïque de son père durant les opérations militaires en Tchécoslovaquie en mars 1945, Catrinel Domăneanțu a suivi les cours de l'école élémentaire n° 11 de Bucarest entre 1951 et 1958 et ensuite les cours du lycée n° 32 « Nicolae Sîrbu » où elle obtint son diplôme de baccalauréat en 1962. Entre 1962 et 1967 Catrinel Domăneanțu poursuivit, à la Faculté d'Histoire de l'Université de Bucarest, ses études universitaires, sanctionnées par un mémoire de maîtrise intitulé « *Le limes danubien entre le Ier et le IIe siècle de notre ère* ». Elle a été élève des prestigieux professeurs Em. Condurachi, D.M. Pippidi, D. Tudor et I. Nestor, savants qui encadrèrent bon nombre des futurs spécialistes accueillis par l'Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan » de Bucarest et insufflèrent la rigueur scientifique à leurs étudiants et collaborateurs. En tant qu'étudiante elle participa aux fouilles archéologiques d'Histria à partir de 1965.

Jeune diplômée en histoire, Catrinel Domăneanțu exerça pendant un an, de septembre 1967 à août 1968, en tant qu'enseignante à l'école générale n° 1 de Ștefan Vodă, dép. d'Ialomița. Au 1er août 1968 elle fut reçue au concours de chercheur stagiaire au département d'archéologie gréco-romaine de l'Institut

SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, București, 2010, p. 373–377

d'Archéologie « Vasile Pârvan » de Bucarest. En 1972, à l'issue de l'examen d'attestation, elle devient chercheur scientifique au même institut où elle poursuivit toute son activité jusqu'à la retraite, survenue en octobre 2009. En 1974, elle commença sous la direction du professeur Em. Condurachi la préparation de sa thèse de doctorat sur le thème : « *L'art et la technique grecque des colonies ouest-pontiques* », travail abandonné en début des années 80, à cause de la bibliographie extrêmement lacunaire sur un sujet assez vaste. En 1991, elle reprend son cycle doctoral, avec une thèse concernant *Les bols hellénistiques à décor en relief*, sous la direction du professeur P. Alexandrescu. La thèse fut soutenue en 1998 et publiée en 2000, dans le XIe volume de la série monographique *Histria*. Cet ouvrage constitue la contribution de référence de Catrinel Domăneanțu à la vaste problématique de la colonie milésienne située sur les rives du Lac Sinoe. Sa thèse put être réalisée grâce à la bienveillance de Suzana Dimitriu, avec laquelle Catrinel Domăneanțu avait commencé l'étude de la céramique hellénistique histrienne durant la huitième décennie du XXe siècle.

Sa solide formation universitaire dans le domaine de l'archéologie grecque, sa rigueur, sa discipline professionnelle, son talent et sa passion pour l'archéologie amenèrent Catrinel Domăneanțu à s'intéresser à des sujets variés, tout en restant attachée à l'exploration des ruines d'Histria et de son territoire. Ainsi, depuis 1968 et jusqu'à sa disparition, Catrinel Domăneanțu a été membre de l'équipe de recherche du chantier archéologique d'Histria, auquel elle a consacré toute son énergie.

Sa longue participation au collectif de recherche histrien lui a permis d'entreprendre une série de fouilles archéologiques en divers secteurs de la cité, dont le secteur X, les enceintes archaïque et classique grecques, l'enceinte du Bas-Empire de la ville (courtine A), recherches complétées par l'étude stratigraphique du quartier attenant. De plus, en 1969 elle participa aux fouilles archéologiques de la zone sacrée de Métaponte (Italie), dirigées par Dinu Adameşteanu. Elle fut également membre des collectifs de recherche de Tropaeum Traiani (1970–1971), Zimnicea (1972–1973), Tîrgşor (1973). Entre outre, en 1974, elle participa aux fouilles de sauvetage de Mangalia, lieu-dit « Straja », à l'occasion des travaux pour le creusement du canal reliant le Danube à la Mer Noire. Son activité de terrain comprend aussi bon nombre de prospections à Turnu-Severin, Herculane, Pojejena, Mehadia, Plugova, Caransebeş, Sarmizegetusa, Costeşti (1970), Ostrovu Mare et à nouveau à Turnu-Severin (1971), Constanța – Vama Veche (1972). Cette dernière activité de terrain a conduit au repérage de plusieurs habitats non enregistrés dans le répertoire archéologique sur le littoral de la Mer Noire, entre Constanța et Vama Veche, sans toutefois que ces recherches aboutissent toutes à des fouilles et à des publications. Entre 1979 et 1993, elle s'investit dans les fouilles de deux habitats ruraux d'époque hellénistique à Nuntaşi, dans la *chora* d'Histria. L'exploration archéologique menée à Nuntaşi pendant plus d'une décennie s'estompa au début des années '90 au profit d'une nouvelle recherche sur le plateau occidental d'Histria

(secteur X) visant l'éclaircissement de certains aspects de l'urbanisme de la cité hellénistique. Ce dernier projet d'envergure de Catrinel Domăneanțu ne put être entièrement mené à bien en raison de sa mort inattendue, survenue à un moment où la maturité scientifique de cette brillante archéologue aurait permis de publier les résultats de ses recherches sur le plateau occidental d'Histria.

Son activité de laboratoire, à partir de 1968, à l'Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan » permit à Catrinel Domăneanțu de réaliser un fichier bibliographique de la céramique grecque peinte. Outre ce travail au profit du département d'archéologie gréco-romaine, elle participa à la systématisation du fichier thématique de la bibliothèque et des archives de l'Institut, ainsi qu'à la réalisation de l'inventaire du lapidarium. Au début des années '70, elle prit part aux travaux de la commission d'inventaire des collections de l'ancien Musée National d'Antiquités dont l'Institut d'Archéologie était l'héritier, commission qui avait pour but le tri et le transfert de certaines pièces appartenant aux anciens fonds de l'Institut vers le Musée National d' Histoire de Roumanie, créé à cette époque.

Particulièrement attachée à l'étude de diverses catégories céramiques, elle participa de manière active aux travaux de l'équipe qui prit l'initiative de la réalisation d'un corpus d'amphores archaïques en Dobroudja, corpus qui est resté inédit, aussi bien qu'à l'étude de la céramique d'époque hellénistique d'Histria, catégorie de matériel délaissée par la recherche scientifique.

Les restrictions imposées par le régime politique avant 1989 ne lui permirent que de participer à un nombre restreint de réunions scientifiques à l'étranger. Ainsi, elle prit part en 1970 aux travaux du XIIIe Congrès International d'Histoire de Moscou (Union Soviétique). En 1974 elle se rendit au Colloque de thracologie de Plovdiv (Bulgarie), en 1977 au XVIIe Congrès sur la Magna Grecia à Taranto (Italie), en 1990 au VIe Congrès sur l'histoire ancienne de la Mer Noire à Vani (Géorgie). Elle fit également des séjours de documentation dans des bibliothèques étrangères, bénéficiant ainsi en 1974 d'un bref voyage en République démocratique allemande. Par la suite, elle fut boursière de l'Université de Lausanne (1991) et de l'École française d'Athènes (1996).

Sa production scientifique ne rend pas pleinement compte de son immense expérience d'archéologue. Néanmoins, ses contributions représentent des études de référence pour le site d'Histria à différentes époques.

Son attachement institutionnel, ses bonnes relations avec ses collègues, sa modestie et son esprit d'indépendance ne furent jamais récompensés par des fonctions administratives ou distinctions à la hauteur de ses mérites. Jusqu'à sa retraite précipitée, en octobre 2009, Catrinel Domăneanțu s'est investie inlassablement dans la recherche archéologique du « Plateau ouest » d'Histria, sans pourtant en aboutir à la publication des résultats. De par sa disparition prématurée, la poursuite et l'accomplissement de ses efforts en cette direction reviennent en héritage à ses jeunes collègues et collaborateurs.

Sur les chemins chargés d'histoire de la cité d'Histria, collègues et amis retrouveront toujours l'image de Catrinel Domăneanțu qui restera à jamais attachée à ces troublantes ruines.

Irina Adriana Achim

BIBLIOGRAPHIE DE CATRINEL DOMĂNEANȚU

Livres

1. Chapitre *Cetățile grecești de pe litoralul Pontului Euxin*, dans *Istoria militară a poporului român* I, București, 1984, p. 49–51.
2. Histria XI, *Les bols hellénistiques à décor en relief découvertes à Histria*, București, 2000, XVII – 146 p., 53 planches, 21 cartes.
3. Chapitres *Incinta romană târzie*, *Cartierul oficial al orașului roman târziu*, *Zona sacră grecească*, dans A. Suceveanu et M.V. Angelescu (éds.), *Histria-Ghid Album*, Constanța, 2005, p. 58–64, 70–76, 101–107.

Articles

4. *O amforă thasiană dublu ștampilată*, SCIV 25, 1974, 3, p. 435–441.
5. *Cercetări arheologice la Tropaeum Traiani – via principalis (1970–1971)*, SCIVA 26, 1975, 2, p. 231–240.
6. *Monedă histriană de argint descoperită la Histria*, SCIVA 26, 1975, 3, p. 405–307.
7. *Rezultatele săpăturilor de la Nuntași*, Materiale 14, 1980, p. 265–266.
8. *Incinta romană târzie de la Histria. Încercare de cronologie*, SCIVA 33, 1982, 4, p. 377–394 (en collaboration avec Anișoara Sion).
9. *Rezultatele săpăturilor arheologice de la Histria-Sector A*, Materiale 15, 1981 (1983), p. 357–360.
10. *Archaic Greek Faience Import in Black Sea Area*, Dacia N.S. 32, 1988, p. 21–26.
11. *Noi descoperiri în Chora Histriei*, dans *Documente noi descoperite și informații arheologice*, București, 1987, p. 62–68.
12. *Un sanctuaire hellénistique du site de Nuntași II (comm. d'Istria, dép. de Constanța)*, Dacia N.S. 37, 1993, p. 59–78.
13. *Importuri atice în bazinul Mării Negre în epoca arhaică. Grupul Lydos*, SCIVA 45, 1994, 2, p. 171–178.
14. *Die spätrömische Festungsmauer von Histria*, dans P. Alexandrescu et W. Schuller, (éds.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rümanichen Schwartzmeerkünste.* Xenia. Konstanzer althistoriche Vorträge und Forschung 25, 1990, p. 265–283.
15. *Une nouvelle pièce des graffiti callatiens* (en collaboration), dans *Omaggio à Dinu Adameșteanu*, Cluj, 1996, p. 117–121.
16. *La poterie attique d'importation dans le bassin de la Mer Noire à l'époque archaïque. Le groupe de Lydos*, dans O. Lordkipanidzé et P. Lévêque (éds.), *Sur les traces des Argonautes. Actes du VIe Symposium de Vani, Colchide, 22–29 septembre 1990* [Annales littéraires de l'Université de Besançon 613], Paris, 1996, p. 187–194.
17. *Histria. Topografia ariilor sacre în epoca greacă*, SCIVA 54–56, 2003–2005, p. 85–102.
18. *Două complexe din epocă arhaică redescoperite la Histria*, Pontica 39, 2006, p. 75–93.

Comptes rendus

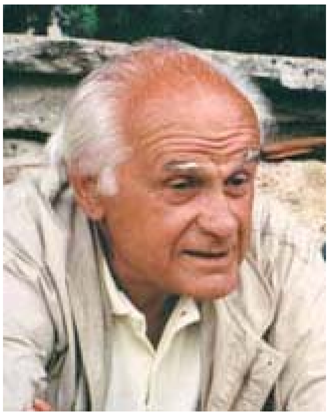
19. J.R. Terrisse, *Les céramiques sigillées gallo-romaines de Martres de Veyre (Puy-de-Dôme),* Paris, 1968, dans SCIV 22, 1971, 2, p. 354–355.
20. S. Mayassis, *Architecture – Religion – Symbolisme*, *II. La pierre*, dans Revista de recenzii, referate şi sinteze (Istorie – Arheologie). Centrul de informare şi documentare în ştiinţele sociale şi politice 8, 1971, 2.
21. Valeria Righini, *Lineamenti di storia economica dela Gallia Cisalpina; la produttivita fittile in età repubblicana* [Collection Latomus 119], 1970, dans SCIV 22, 1971, 3, p. 525–526.
22. P. Cintas, *Manuel archéologie punique*, Paris, 1970, dans Revista de recenzii, referate şi sinteze (Istorie – Arheologie). Centrul de informare şi documentare în ştiinţele sociale şi politice 9, 1972, 5.

Rapports de fouille

23. C. Domăneanţu, *Histria. Sector X*, dans CCA[1] 1994 (1995), p. 42–43.
24. C. Domăneanţu, *Histria. Sector X*, dans CCA 1995 (1996), p. 59–60.
25. C. Domăneanţu, *Nuntaşi « Gâscărie », com. Istria, jud. Constanţa*, dans *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 80–81.
26. C. Domăneanţu, *Teritoriul histrian. A. Nuntaşi II*, dans CCA 1983–1992 (1997), p. 46–47.
27. C. Domăneanţu *et alii*, *Istria. Sector X,* dans CCA 1999 (2000), p. 48–49.
28. C. Domăneanţu, *Istria. Sector BTG (Bazilica din faţa turnului G al zidului de incintă roman târziu)*, dans CCA 2000 (2001), p. 114–115.
29. C. Domăneanţu, Istria. *Sector BTG (Bazilica din faţa turnului G al zidului de incintă roman târziu)*, dans CCA 2001 (2002), p. 165–167.
30. C. Domăneanţu, *Istria. Sector BTG*, dans CCA 2002 (2003), p. 165–166.
31. C. Domăneanţu *et alii*, *Istria. Sector BTG*, dans CCA 2003 (2004), p. 159–160.
32. C. Domăneanţu *et alii*, *Istria. Sector X*, dans CCA 2004 (2005), p. 192–193.
33. C. Domăneanţu *et alii*, Istria. *Sector X*, dans CCA 2006 (2007), p. 198.
34. C. Domăneanţu *et alii*, Istria. *Sectorul X*, dans CCA 2007 (2008), p. 168.
35. C. Domăneanţu *et alii*, Istria. *Sectorul X*, dans CCA 2008 (2009) = Valachica 21–22, 2008–2009, p. 133–134.

Rédigée par
Irina Adriana Achim
Ştefan Vasiliţă

[1] *Cronica cercetărilor arheologice din România*, Bucureşti, urmată de menţionarea campaniei şi a anului publicării; lucrarea poate fi consultată la adresa http://www.cimec.ro.

DINU THEODORESCU (1929–2010)

Le début de 2010 a été triste pour les écoles d'architecture et d'archéologie roumaines. À 81 ans, l'architecte et archéologue Dinu Constantin Theodorescu a trépassé, en nous laissant un héritage scientifique qui a profondément marqué les deux domaines déjà mentionnés, dans la même mesure en Roumanie qu'à l'étranger.

Né en 1929 à Cluj, Dinu Theodorescu s'est établi à Bucarest en 1940, où il a continué ses études au Lycée Mihai Viteazul et ensuite à la Faculté d'Architecture. Après avoir obtenu sa licence en 1954, il a reçu un poste dans la Direction des Monuments Historiques, en travaillant sur la majorité des chantiers de l'institution, où il a réalisé des plans et relevés qui sont utilisés jusqu'à présent. Plus tard, avec le soutien de son illustre professeur, l'architecte George Matei Cantacuzino, il a commencé l'étude des monuments antiques et est devenu membre de l'Institut d'Archéologique de Bucarest en 1959.

C'est ainsi qu'il est arrivé sur le premier de ses sites préférés, la colonie milésienne archaïque Histria. Dinu Theodorescu a commencé une intense recherche sur les fragments architectoniques d'époque grecque découverts sur ce site et qui n'avaient pas été publiés; il a accompli cette tâche à un niveau qui n'avait pas encore été atteint en Roumanie jusqu'à ce moment (les articles de *SCIV* 1964 et 1965 et de *Dacia* 1967 et 1968.) Les problèmes posés par ces monuments ont déterminé l'architecte, alors jeune, à approfondir la question de la pénétration du style dorique dans l'espace ouest-pontique (l'article de *SCIV* 1965) et de l'évolution du style, telle qu'elle était évidente par les monuments histriens (l'article de *Dacia* 1965). Il a aussi dédié deux articles au style ionique en *Dacia* (1967 et 1968), où l'auteur a tiré d'importantes conclusions concernant l'évolution de l'architecture dans la cité située sur les bords du lac Sinoë, mais aussi ses

SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, Bucureşti, 2010, p. 379–384

liaisons avec l'est du monde grec. Sa seule étude sur un monument non-histrien est la republication de l'édifice byzantin de Callatis en 1963, où la présentation détaillée du monument a été accompagnée par un relevé et une proposition de restitution. Cette rigoureuse analyse, s'appuyant sur les arguments fournis par le plan et la technique de construction du monument, a déterminé Dinu Theodorescu à l'identifier en tant que basilique paléochrétienne de type syrien. Cette découverte a complété le tableau de l'ossature architectonique de la colonie mégarienne pendant la période romano-byzantine avec l'image d'un monument dont l'importance historique est incontestable.

Dinu Theodorescu a publié seulement sept études pendant le temps qu'il a travaillé en Roumanie. Mais ces contributions l'ont consacré parmi les plus grands spécialistes du moment, non seulement par leur rigueur scientifique, mais surtout par la méthode utilisée. Car, pour la première fois dans la recherche roumaine, il ne s'est pas limité à l'analyse stylistique des monuments, mais il a appliqué la méthode de la comparaison des rapports internes des pièces, ce qui lui a permis d'atteindre un niveau plus profond d'analyse et de saisir des détails d'une grande finesse. La qualité de son analyse et l'importance de ses résultats ont été mentionnés par le grand épigraphiste roumain, Dionisie Pippidi. Ce dernier, dans une de ses notes de lecture pleine de substance publiée en *Studii Clasice* en 1969, appréciait à leur juste valeur le niveau théorique et l'activité de terrain de l'architecte Dinu Theodorescu, mai surtout le choix et la perspective des thèmes de ses recherches et sa méthode d'analyse, qui permettait d'obtenir des informations très importantes sur des monuments apparemment banals.

Dans la même année où Dionisie Pippidi publiait cette note de lecture mentionnée, Dinu Theodorescu a présenté ses recherches devant Roland Martin, qui lui a proposé une collaboration à l'École Pratique des Hautes Études. À partir de 1970 il a travaillé au CNRS, où il a poursuivi une carrière professionnelle brillante et est devenu finalement Directeur de recherche émérite à l'Institut de Recherche sur l'Architecture Antique (IRAA – USR 3155), une position qu'il a occupée de 1997 jusqu'en 2010. Son poste au CNRS lui a ouvert l'accès aux grands sites d'Italie, de la Grèce et de la Turquie; pendant plusieurs décades, Dinu Theodorescu a participé aux côtés de l'élite des chercheurs français et italiens aux fouilles de Grumento et Métaponte (où il a collaboré avec un autre grand archéologue roumain, Dinu Adameşteanu), à Sélinonte, Syracuse, Lipari, Punta Tresino, Assise (où il a travaillé avec Pierre Gros), à Rome sur le Palatin, ainsi qu'à Elefterna et Itanos en Crète.

Mais nulle part a-t-il laissé une plus profonde empreinte qu'à Poseidonia-Paestum en Campanie, son deuxième site préféré, où pendant plus de trois décades Dinu Theodorescu et l'équipe française ont collaboré avec l'équipe italienne dirigée par Emanuele Greco. Au centre de cette équipe multinationale, Dinu Theodorescu a contribué de manière décisive à l'application du plan visant la

création d'un «atlas» de la cité, dont les nombreux monuments d'architecture d'une qualité exceptionnelle n'étaient pas étudiés au niveau de leur propre valeur. Ainsi, après avoir établi le «point 0» au carrefour du *cardo* et du *decumanus*, l'architecte a abordé d'une manière systématique et rigoureuse les monuments architectoniques, dont l'analyse s'est matérialisée dans les études architecturales de non moins de quatre volumes de la série monographique « *Poseidonia - Paestum* », dédiés aux complexes architecturels de la plus grande importance pour la cité antique, ainsi que la *curia*, l'*agora* ou le *forum*.

À partir de 1985, Dinu Theodorescu a participé aux recherches de l'équipe française (Juliette de La Genière et Nathalie de Chaisemartin) d'Aphrodisias en Carie (Turquie actuelle). Ici il s'est concentré sur le temple d'Aphrodite et sur la *scaena* du théâtre de la cité, tout en collaborant au volume dédié à ce dernier monument.

La présentation détaillée de la contribution scientifique de Dinu Theodorescu peut devenir le sujet d'une étude à part, car il s'agit de non moins de 11 volumes (trois individuels et 8 en collaboration) et 34 études qui l'ont consacré parmi les plus grands noms de la recherche de l'architecture gréco-romaine. Je mentionne brièvement que, à part l'étude complète des monuments sur lesquels il a travaillé pendant les fouilles, Dinu Theodorescu a dédié beaucoup de ses efforts aux thèmes de grand intérêt, comme l'urbanisme, l'évolution des styles architecturaux (d'ailleurs sa thèse d'état, publiée en 1980, est une étude monographique du chapiteau ionique qui fait partie de la bibliographie obligatoire sur ce sujet) et l'utilisation de l'espace publique (ici je dois mentionner les fascinantes études des années '80 concernant le forum de Paestum et celui d'Assise).

La contribution scientifique de l'architecte Dinu Theodorescu ne peut être décrite que par des mots d'éloge au superlatif. Sa contribution humaine, au moins tout aussi importante, et plus difficile à exprimer. Tous les gens qui ont eu l'honneur et la joie de le connaître – à partir des gardiens du Musée de Paestum et jusqu'aux grands professeurs du Collège de France – se souviendront toujours de son intelligence brillante, de son humour fin (dont l'acidité spécifique nous a tous charmés) et de sa générosité tout à fait hors du commun, dont il faisait preuve **sans cesse**. En ce qui me concerne, pour ne mentionner qu'un des centaines de beaux souvenirs que je garde de lui, je peux dire que, sans exception, toutes les conversations avec Dinu Theodorescu ont représenté autant de gouttes de « nourriture » spirituelle, qui ont guidé mon évolution professionnelle vers des directions nouvelles. Mon seul regret est d'avoir connu l'homme et le chercheur Dinu Theodorescu pour une si courte période de temps, une période pour laquelle je lui reste profondément reconnaissant.

Qu'il repose en paix !

Valentin Bottez

LISTE DES TRAVAUX DE DINU THEODORESCU

Monographies et synthèses

1. *Arhitectura arhaică la Histria şi legăturile ei cu bazinul egeean* (thèse d'état), Bucarest, 1968.
2. *Architectura în România: perioada anilor 1944–1969* (en collaboration avec G. Ionescu), Ed. Academiei R.P.R., Bucarest, 1969.
3. *Le Chapiteau ionique grec: essai monographique* (thèse d'état sous la direction de Roland Martin, 1973), Genève, Ed. Droz-Paris, 1980.
4. *Chapiteaux ioniques de la Sicile méridionale*, Centre Jean Bérard, Naples, 1974.
5. *Poseidonia – Paestum I. La « Curia »* (en collaboration avec Emanuele Greco), Coll. de l'École française de Rome, Rome, 1980.
6. *Poseidonia – Paestum. II. L'Agora* (en collaboration avec Marina Cipriani et Emanuele Greco), Rome, 1980.
7. *Poseidonia – Paestum. 2. L'Agora* (en collaboration avec E. Greco), Coll. de l'École française de Rome, Rome, 1983.
8. *Storia dell'urbanistica: Il mondo greco* (en collaboration avec Emanuele Greco), Editori Laterza, Rome, 1983.
9. *Poseidonia – Paestum III. Forum nord* (en collaboration avec E. Greco), Coll. de l'École française de Rome, 1987.
10. *Recherches préliminaires sur la* frons scaenae *du théâtre* (en collaboration avec Nathalie de Chaisemartin), tiré à part de *Aphrodisias Papers 2. The Theatre, a Sculptor's Workshop, Philosophers, and Coin-Types*, Ann Arbor,1991.
11. *Guida archeologica e storica agli scavi, al Museo e alle Antichità di Poseidonia Paestum* (en collaboration avec Ilaria D'Ambrosio et Emanuele Greco), Scorpione Editrice, Taranto, 1995.
12. *Guide archéologique et historique des fouilles et du Musée de Poseidonia Paestum* (en collaboration avec E. Greco), Scorpione Editrice, Taranto, 1996.
13. *Guida archeologica e storica agli scavi, al museo e alle antichità di Poseidonia Paestum* (en collaboration avec Ilaria D'Ambrosio et Emanuele Greco), Scorpione Editrice, Taranto, 1996.
14. *Guida archeologica e storica agli scavi, al museo e alle antichità di Poseidonia Paestum*[2] (en collaboration avec Ilaria D'Ambrosio et Emanuele Greco), Scorpione Editrice, Taranto, 1997.
15. *Poseidonia – Paestum IV. Forum ouest-sud-est* (en collaboration avec Marina Cipriani, Ilaria D'Ambrosio et Emanuele Greco), Coll. de l'École française de Rome, Rome, 1999.

Études et notes

1. *Campania de săpături arheologice din 1951. Raport preliminar, SCIV* 3, 1952, p. 231–280.
2. *L'édifice romano-byzantin de Callatis,* Dacia N.S. 7, 1963, p. 257–300.
3. *O acroteră arhaică la Histria*, *SCIV* 15, 1964, 3, p. 369–382.
4. *Un fragment architectural ceramic, cu ove, la Histria,* SCIV 16, 1965, 1, p. 163–168.
5. *Date noi în legătură cu pătrunderea stilului doric la Histria,* SCIV 16, 1965, 3, p. 481–500.
6. *Trois étapes dans l'évolution du chapiteau dorique à Histria*, Dacia N.S. 9, 1965, p. 147–162.
7. *Remarques sur la composition et la chronologie du kymation ionique suscitées par quelques exemplaires découverts à Histria*, Dacia N.S. 11, 1967, p. 95–120.
8. *Un chapiteau ionique de l'époque archaïque tardive et quelques problèmes concernant le style à Histria,* Dacia N.S. 12, 1968, p. 261–304.
9. *Notes histriennes*, RA 1970, 1, p. 29–48.
10. *Chapiteaux ioniques de la Sicile méridionale,* Cahiers du Centre Jean Bérard 1, Naples, 1974, p. 1–52.
11. *Remarques préliminaires sur la topographie urbaine de Sélinonte*, Kokalos 21, 1975, p. 108–120.

12. *Ricerche topografiche nell'area di Selinunte* (en collaboration avec Juliette De La Genière et Paola Zancani Montuoro), Atti dell'Accademia nazionale dei Lincei. Rendiconti della classe di scienze morali, storiche e filologiche 34, 1979, p. 385–395.
13. *Contributions à l'histoire urbanistique de Sélinonte* (en collaboration avec Juliette de la Genière), Kokalos 26–27, 1980, p. 973–996.
14. *Nouvelles techniques de relevé, de restitution et d'étude statistique: les sites de Paestum et de Sélinonte; le développement historique des chapiteaux ioniques*, Le Courrier du CNRS-Suppl. au no. 51, 1983, p. 30–35.
15. *Il Foro di Paestum* (en collaboration avec Emanuele Greco), AION 6, 1983.
16. *Continuité et discontinuité dans l'utilisation d'un espace public: l'exemple de Poseidonia-Paestum* (en collaboration avec Emanuele Greco), dans *Architecture et société: de l'archaïsme grec à la fin de la République romaine. Actes du colloque international, Rome, 2–4 décembre 1980, organisé par le Centre national de la recherche scientifique et l'École française de Rome*, CNRS-École française de Rome, Paris-Rome, 1983, p. 93–104.
17. *La terrasse de Punta Tresino Agropoli: Campagnes de fouille 1978, 1979 et 1980* (en collaboration avec Xavier Lafon, Gilles Sauron et Henri Tréziny), MEFRA 97, 1985, p. 47–134.
18. *Le mur nord du Forum d'Assise : ornementation pariétale et spécialisation des espaces* (en collaboration avec Pierre Gros), MEFRA 97, 1985, p. 879–898.
19. *Le Temple d'Aphrodite, prolégomènes à une étude de restitution*, dans Juliette De La Genière et K. Erim. *Aphrodisias de Carie. Colloque de l'Université de Lille III, 13 Novembre 1985,* Recherche sur les civilisations, Paris, 1987, p. 87–99.
20. *Recensione a H. Riemann, Recensioni a Poseidonia-Paestum I, Roma 1980, e a Poseidonia-Paestum II, Roma 1983* (en collaboration avec Emanuele Greco), AION 9, 1987, p. 217–220.
21. *L'Autel du Forum d'Assise* (en collaboration avec Pierre Gros), MEFRA 99, 1987, p. 693–710.
22. *Poseidonia-Paestum : un exemple d'intégration urbaine à l'époque medio-républicaine* (en collaboration avec Emanuele Greco), dans *Akten des 13. Internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin, 1988*, Ph. von Zabern, Mainz, 1990.
23. *La Restitution de l'Aphrodision: certitudes et perplexités,* dans C. Roueché et K. T. Erim, *Aphrodisias Papers: Recent Work on Architecture and Sculpture*, JRA Suppl. Series 1, Ann Arbor, 1990, p. 9–65.
24. *Recherches préliminaires sur la frons scaenae du théâtre* (en coolaboration avec Nathalie De Chaisemartin), JRA Suppl. Series, 1991.
25. *La* frons scaenae *du théâtre d'Aphrodisias: aperçu sur les recherches en cours* (en collaboration avec Nathalie de Chaisemartin), RA 1992, 1, p. 181–187.
26. *De* Ionica Symmetria *à Aphrodisias de Carie, quelques réflexions,* dans *Le Projet de Vitruve. Objet, destinataires et réception du* De architectura, Collection de l'École Française de Rome, Rome, 1994, p. 105–122.
27. *La Città e il territorio nel IV sec. a. C.* (en collaboration avec Emanuele Greco), dans Marina Cipriani et F. Longo, *I greci in Occidente: Poseidonia e i Lucani (Catalogo della mostra tenuta a Paestum nel 1996),* Electa, Naples, 1996, p. 184–200.
28. *Topografia e urbanistica dalla fondazione alla conquista lucana* (en collaboration avec Emanuele Greco), dans Marina Cipriani et F. Longo, *I greci in Occidente: Poseidonia e i Lucani (Catalogo della mostra tenuta a Paestum nel 1996),* Electa, Naples, 1996, p. 21–36.
29. *La* frons scaenae *du théâtre : innovations et particularités à l'époque de Zoïlos,* dans C. Roueché and R. Smith, *Aphrodisias Papers 3,* JRA Suppl. Series 20*,* Ann Arbor, 1996, p. 127–148.
30. *Chronique. Activités de l'Ecole française de Rome. Section Antiquité. Les activités archéologiques en 1998. Paestum : campagne de fouilles 1998* (en collaboration avec Emanuele Greco et Agnès Rouveret), MEFRA 111, 1999.
31. *Chronique. Activités de l'Ecole française de Rome. Section Antiquité. Les activités archéologiques en 1998. Paestum : campagne de fouilles 1998. Secteur de la Porta Marina* (en collaboration avec Agnès Rouveret), MEFRA 111, 1999, p. 493–503.

32. *L'agorà: premessa* (en collaboration avec E. Greco), dans E. Greco et F. Longo, *Paestum: scavi, studi, ricerche - bilancio di un decennio (1988–1998),* Pandemos, Paestum, 2000, p. 85–90.
33. *Roland Martin, mon maître,* dans E. Greco (a cura di), *Architettura, urbanistica, società nel mondo antico. Giornata di studi in ricordo di Roland Martin, Paestum, 21 febbraio 1998,* Pandemos, Paestum, 2001.
34. *À la recherche du « temple des métopes archaïques » du Sele* (en collaboration avec Juliette De La Genière), dans O. de Cazanove et J. Scheid, *Sanctuaires et sources de l'Antiquité : les sources documentaires et leurs limites dans la description des lieux de culte. Actes de la table ronde organisée par le Collège de France, l'UMR 8585 Centre Gustave Glotz, l'Ecole française de Rome et le Centre Jean Bérard, 30 novembre 2001,* Centre Jean Bérard, Naples, 2003, p. 97–102.
35. *Le bâtiment de scène du théâtre d'Aphrodisias : restitution et étude fonctionnelle de la structure scénique* (en collaboration avec Nathalie de Chaisemartin), Pallas. Revue d'études antiques (Toulouse) 71, 2006, p. 57–70.
36. *Le Chapiteau ionique archaïque de Marseille* (en collaboration avec H. Tréziny), dans A. Hermary et H. Tréziny, *Les Cultes des cités phocéennes. Actes du colloque international, Aix-en-Provence/Marseille, 4–5 juin 1999,* Etudes massaliètes 6, Marseille, 2008, p. 135–146.

DINU THEODORESCU (1929–2010)
HOMMAGES [*]

Dinu d'Histria, Dinu bey d'Aphrodisias, Zu Dinu de Paestum, tu serais heureux de savoir combien tes amis archéologues t'aimaient et t'admiraient et ne dis pas « c'est parce que je suis mort » car sinon comment expliquerais-tu toute l'affection avec laquelle ils m'entourent par leur présence à mes côtés ?

Architetto, Professore, tout Paestum est en deuil non seulement à cause de la couleur des affiches commandées par Ottavio, mais parce que tu étais l'un des leurs.

Dinu mon amour, mon compagnon, je voudrais te redire combien j'étais heureuse auprès de toi. Il y a 42 ans, j'ai été séduite par ta culture et l'élégance de tes rapports humains, et même si ce coup de foudre a duré 42 ans, les années n'ont pas été assez longues pour pouvoir te dire tout mon amour. Maintenant, avec la déchirure profonde de ton départ, j'ai peur de ne pas t'avoir assez dit combien je t'aimais….

Finalement, si le jugement dernier existe, j'espère que, comme dans les peintures des églises moldaves que tu aimais tant, un ange au doux sourire te prendra la main pour te conduire au paradis des érudits et s'ils t'ennuient, au paradis des amoureux d'opéra.

Denise Zickler-Theodorescu

Constantin Dinu Theodorescu est né le 14 Août 1929 à Cluj (Transylvanie) où ses parents, le père ingénieur agronome, la mère directrice d'école, avaient choisi de s'installer lors de la formation de la Grande Roumanie. La Transylvanie cédée à la Hongrie en 1940, la famille revint à Bucarest où Dinu fit ses études à l'Ecole d'architecture.

Il fut engagé comme architecte au service des Monuments historiques, mais son intérêt précoce pour l'archéologie le conduisit à travailler à l'Institut d'Archéologie de Bucarest tout en poursuivant une carrière universitaire comme maître de conférences à l'Ecole d'Architecture. Ses étés se passaient sur les chantiers de fouille d'***Histria*** et de ***Capidava*** en Roumanie. Ses publications sur

[*] Les éditeurs de la révue SCIVA expriment leur gratitude à Mme. Anca Lemaire (Paris) qui a offert cet émouvant témoignage de l'affection, que les dons naturels et professionnels de Dinu Theodorescu ont suscité parmi ses amis et collaborateurs, pour la publication.

SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, Bucureşti, 2010, p. 385–392

Histria, colonie grecque sur la Mer Noire, le firent connaître en Europe, si bien qu'il fut invité en 1968 par le professeur Roland Martin comme professeur associé à l'Ecole Pratique des Hautes Etudes.

À partir de 1970, il entra au CNRS où il fit carrière comme chargé de recherche, directeur de recherche, puis directeur de recherches émérite dans le cadre de l'Institut de Recherche sur l'Architecture Antique (IRAA – USR 3155). Durant plus de vingt ans, il fit partie des équipes archéologiques travaillant en Italie sur les sites de ***Grumentum*** et ***Metaponte*** avec Dinu Adamesteanu, de ***Sélinonte*** avec Vincenzo Tusa, Juliette de La Genière et Roland Martin, de ***Syracuse*** et de ***Lipari*** avec Luigi Bernabo Brea et Madeleine Cavalier puis de ***Punta Tresino*** avec Xavier Lafon, Gilles Sauron et Henri Tréziny. Il fut appelé dans les années quatre-vingt-dix par Pierre Gros à travailler à ***Assise*** et sur les fouilles de l'École Française de ***Rome*** sur le Palatin, puis par Alain et Annie Schnapp, Athanasios Kalpaxis et Didier Viviers à collaborer aux recherches sur les sites d'***Élefterna*** et d'***Itanos*** en Crète.

Son chantier d'élection fut ***Paestum*** en Campanie, où il collabora depuis 1974 à d'importantes publications avec Emanuele Greco, Agnès Rouveret, Anca Lemaire et Renaud Robert dans le cadre de la mission italo-française de recherches archéologiques sur l'ancienne colonie grecque et romaine de « *Poseidonia-Paestum* ». A partir de 1985, il participa avec Juliette de La Genière et Nathalie de Chaisemartin aux recherches sur le site d'***Aphrodisias*** de Carie (Turquie) dans l'équipe internationale dirigée par Kenan Erim, préparant le dossier graphique du temple d'Aphrodite et la publication du bâtiment de scène du théâtre.

Ses amis garderont le souvenir de sa passion constante pour l'archéologie, de sa culture encyclopédique, de sa rigueur scientifique, de sa grande générosité et de son amour pour la musique, en particulier pour l'opéra.

Nathalie de Chaisemartin
Maître des Conférences à l'Université Paris IV, Sorbonne

Cher Dinu,

Ce n'est pas en ce lieu hivernal que j'aurais voulu te parler et parler de toi, mais dans la jeune lumière qui se levait sur le théâtre d'Aphrodisias quand, chargés de matériel, nous marchions vers le Tetrastoon devenu notre atelier, ressentant sans se le dire un fabuleux sentiment de bonheur.

C'est grâce à Juliette de La Genière qu'un été tu es arrivé avec elle à Aphrodisias pour faire les relevés sur le temple d'Aphrodite et que, deux ans après et sur sa suggestion, Kenan Erim nous a confié l'étude du bâtiment de scène du théâtre. Nous avons dû travailler très dur l'été '88 pour présenter ensemble à New York en avril 1989 une première ébauche de restitution de la *frons scaenae* au troisième congrès d'Aphrodisias.

Il a fallu repérer et inventorier dans les immenses parkings de blocs les éléments des ordres et du décor architectural, les assembler sur les dalles du Tetrastoon. Tu dessinais debout devant ta planchette en plein soleil et brusquement m'appelais en griffonnant sur un coin de carnet : Trouve-moi un bloc comme ça, avec telle forme, telle mesure et telles caractéristiques. J'attrapais la feuille, mon bâton anti-serpents et me mettais en chasse assez souvent d'ailleurs avec succès.

Tu m'as appris à « coincer la bulle » de la mire pour les relevés sur la scène et dans l'orchestra et as vainement essayé de m'initier à la trigonométrie sur fûts de colonnes.

Depuis, nous avons travaillé de conserve les lundis devant les Mac dans ton bureau où j'avais peine à trouver place pour mon postérieur et mon portable entre les piles de livres et de papiers…

J'ai été enfumée 17 ans par tes kyrielles de cigarettes jusqu'à leur miraculeuse suppression et nous avons partagé dans la cuisine des pauses-déjeuner gourmandes et bavardes.

J'ai une énorme dette envers toi qui m'oblige à continuer la route et à terminer seule l'ouvrage, mais je ne doute pas que tu seras derrière moi jusqu'à la dernière page, avec tous ceux de tes amis qui m'aideront.

Je mesure ma chance d'avoir vécu avec toi et Denise un quart de siècle d'amitié et c'est bon de se dire, avec un poète ibérique dont j'ai oublié le nom, que tu t'en vas de parole, mais non pas de pensée :

Aunque me voy no me voy
Aunque me voy no me ausento
Porque me voy de palabra, pero non de pensamiento.

Nathalie de Chaisemartin

Le début, vers la fin des années 60, c'était une conférence donnée à l'Institut d'Achéologie de la rue Michelet, dans une salle poussiéreuse autant que sinistre, par un architecte roumain, Dinu Theodorescu, invité pour quelques mois à Paris. Il présentait un bilan de l'étude qu'il avait menée des restes assez pauvres du temple majeur d'Histria ; et, on entendait un raisonnement d'une logique inattaquable et l'on voyait progresser en même temps une restitution du monument vers l'image finale ; la démonstration rigoureuse révélait aussi que Dinu Theodorescu était un maître.

La chance nous a réunis, à Sélinonte, où j'avais commencé à travailler avec le Surintendant Tusa depuis quelques années ; et là, autour de la recherche urbanistique, nous avons eu l'occasion de partager des observations, de discuter, de formuler des hypothèses, de les détruire ou de les démontrer : le plaisir inégalable de la discussion.

Nos chemins ont divergé par la suite jusqu'au jour où Kenan Erim, directeur de la fouille d'Aphrodisias, me proposa de reprendre les recherches sur le temple

d'Aphrodite. Je lui fis connaître Dinu et ils sympathisèrent tout de suite. Le côté enchanteur de la mission archéologique d'Aphrodisias, qui ne ressemblait à aucune autre, où chaque saison apportait de nouveaux monuments et son lot de statues ; où les repas se prenaient sous la verdure, en companie des belles têtes de marbre à peine sorties de terre...

C'est dans ce monde irréel que nous avons travaillé ensemble à nouveau jusqu'au jour où le Ministère des Affaires étrangères me demanda de reprendre le chantier de Claros. De son côté, Dinu commençait, avec Nathalie de Chaisemartin, l'étude du théâtre d'Aphrodisias en vue de sa publication.

Cependant le sort voulait que nos travaux nous rapprochent à nouveau. En effet, en 1987, alors qu'il poursuivait depuis plusieurs années des études de topographie à Paestum, j'ai été invitée par la Surintendante Giuliana Tocco à reprendre avec Giovanna Greco les recherches au sanctuaire d'Héra au Sele, à sept kilomètres de Paestum. Il n'était donc pas difficile de retrouver des occasions de discuter, ne serait-ce qu'autour d'une glace au bar du Musée. Mais combien de fois lui ai-je demandé conseil, notamment lorsque, terrifiée de constater que les chronologies acceptées depuis des décennies devaient être modifiées, j'hésitais à lancer ce pavé dans la mare ; ou lorsqu'une hypothèse me paraissait trop aventureuse pour ne pas être partagée.

Ces joies précieuses et rares dans le travail, je les lui dois. Dinu, beaucoup de choses partagées, beaucoup d'amitié, que de souvenirs….

Juliette de la Genière
Professeur à l'Université Lille III

Caro Dinu,

quando Denise mi ha detto che ci avevi lasciato, ho provato un dolore ed un senso di rabbia impotente, sentimenti che insieme o separatamente, in contesti ben diversi, abbiamo provato decine di volte nel corso degli anni del nostro comune lavoro.

Dolore e rimpianto indicibile per la perdita di un fratello maggiore, prima che di un amico e di un collega. Rabbia, come quella che a volte io ho fatto provare a te (quando mi dicevi che ti consumavo i neuroni) e che io ho provato, pensando al modo incredibile con il quale ci avevi lasciato, così, nello spazio di un mattino, e senza averci dato la possibilità di darti l'ultimo saluto. Qui ora, con tutti gli amici, tantissimi che ti hanno apprezzato e che ti hanno voluto bene, facciamo a gara a ricordare le centinaia di episodi memorabili vissuti durante la nostra lunga collaborazione, con le battute di spirito ed i tuoi aforismi, le barzellette e le storielle rumene, sublime maniera di esorcizzare una stagione tragica della tua esistenza, massa incredibile di ricordi che hanno persino prodotto un lessico familiare. E poi la ricerca, una specie di bulimia di fronte a quell'autentico bene di Dio che è Paestum, una città intera che si offriva a noi con tutti segni della sua vita millenaria in attesa solo di essere pienamente compresi.

Troppi anche per centinaia di vite intere, figuriamoci per quella di solo alcune, poche persone, quelle come Marina, Agnès, Anca, Simi, Bruno, Ottavio e Paolo e tutti i ragazzi dell'Orientale, (Ico, Ilaria, Valeria, Lorena, Graziella, Lela, Teresa, per ricordarne solo alcuni) che ci hanno accompagnato in quegli anni pieni di speranza, una speranza non priva di giovanile supponenza, quasi di sfida al destino, per la convinzione, intimamente sentita anche se non espressa, di essere eterni, di poter disporre di tutto il tempo per portare alla luce tutta la città, 120 ettari secondo i tuoi calcoli minuziosi, roba da non credere, se si pensa che sicuramente ci vorranno millenni.

Ma ci pensavi tu, più anziano, più esperto conoscitore del mondo a risvegliarci al grido "Au boulot, au boulot", non abbiamo tempo da perdere. Ricordo che me lo hai detto la prima (ma non unica) volta all'inizio della nostra impresa nel 1974-75, come se fossimo stati alla fine e non all'inizio di un'attività che ci ha visti impegnati insieme per 27 anni, fino al 2000, quando io sono emigrato ad Atene, mentre tu continuavi con tutti gli altri, anche se in pensione, ad onorare l'impegno di andare avanti, come solo chi fa la ricerca può capire, capire che solo la morte, e non la stupida pensione, interrompe la vita di un ricercatore.

Zu Dinu, lo zio Dinu, così sei sempre stato universalmente noto e così continuerai ad esserlo per tutti i ragazzi che hanno avuto la fortuna di lavorare con te e che ti hanno avuto Maestro, lo zio, appunto, una figura che comprende l'affezione parentelare, il rispetto per la maggiore età e per quella maestria incredibile che avevi nel trasformare un monumento antico in un'opera d'arte, il tuo disegno, che ho sempre trovato superiore alla fotografia e financo alla realtà stessa.

Non ti dico cosa ha significato per me tutto ciò, quale contributo incommensurabile abbia dato alla mia formazione, perché non voglio parlare di me, come fanno molti quando devono parlare degli altri. Dico solo che la stagione pestana resterà memorabile perché si situa all'inizio di un lungo processo che contunderà ancora per molti anni dopo che tu hai grandemente contribuito a definirlo e che in tanti anni di lavoro ha prodotto risultati così importanti.

Grazie, Dinu, per tutto quello che ci hai dato e per quello che ci hai insegnato, sii fiero della tua vita se dobbiamo giudicare da tutto ciò che hai fatto da studioso, ma soprattutto dall'affetto e dal rispetto di tutti quelli che ti hanno conosciuto e dal rimpianto che ci accompagnerà per tutta la vita, perché non ti dimenticheremo mai…

Emanuele (Lello) Greco
Direttore della Scuola Italiana di Archeologia di Atene,
Professore di topografia Antica, Istitutto Universitario Orientale di Napoli

Je connaissais Dinu depuis mon enfance et, pour dire juste Dinu me connaissait depuis que j'avais à peine 4 ans. En Roumanie nous avons habité la même rue, à deux maisons de distance en face d'un joli petit jardin public du quel

je garde le souvenir des journées de printemps embaumés par les nombreux lilas et le parfum inoubliable des tilleuls en fleurs qui prenaient la relève.

Plus tard je l'ai retrouvé en tant qu'assistant à la Faculté d'Architecture de Bucarest où il nous a initiés, moi et mes jeunes collègues étudiants en architecture, aux côtés de notre professeur d'histoire de l'architecture roumaine, l'architecte Grigore Ionescu, aux richesses et aux trésors de cette architecture si originale.

De lui j'ai attrapé « le virus » des monuments anciens et de la restauration des vieilles pierres.

Perdus de vue pendant quelques années nous nous sommes rencontrés par hasard, rue de Vaugirard, à Paris, au début des années '70, puis à l'Institut d'Art et Archéologie où j'étudiais après mes années aux Beaux-Arts, l'archéologie, l'histoire de l'art et les principes de la restauration des sites et monuments. Dans ce cadre, à la demande du professeur Jean Deshayes, j'ai fait mes premiers pas vers l'archéologie dans les plaines brulantes de l'Iran puis au Yémén enchenteur.

Mais, c'est ensuite grâce à Dinu, que ces premiers pas se sont transformés petit à petit en une suite de chantiers, les uns plus gratifiants que les autres: ***Sélinonte*** en compagnie du Professeur Roland Martin et de Madame Juliette de la Genière, ***Paestum***, aux côtés de Lello Greco, Agnès Rouveret, Renaud Robert et nos amis Italiens Marina Cipriani et Ottavio Vozza, ***le Palatin*** avec notre directeur Pierre Gros, ***Moio***, ***Elephterna*** avec Alain Schnapp et Thanos Kalpaxis et, enfin, ***Aphrodisias***, sous la conduite du Professeur Kenan Erim et Bert Smith, de nouveau avec Pierre Gros et Nathalie de Chaisemartin.

Nous avons toujours fait parfaite équipe en bons « valaques » que nous étions.

De Dinu j'ai appris et perfectionné le maniement de nos "instruments de torture" de l'alidade au théodolite ainsi que la topographie. J'ai eu la chance, tout simplement, d'apprendre à ses côtés le métier qu'il savait si bien partager avec patience, passion et générosité.

Sa disparition si soudaine me laisse, et nous laisse tous, j'en suis certaine, un grand vide sur le plan affectif et professionnel. Il y a aussi des dossiers qui restent et qu'il faudra mener à bien pour que ses travaux et ses recherches aujourd'hui en partie inachevés, puissent voir le jour. Pour ma part, j'essaierai faire de mon mieux pour être à la hauteur de la tâche et faire honneur à son enseignement et à sa confiance.

Anca Lemaire
Institut de Recherche sur l'Architecture Antique
USR 3155/ CNRS

Cher Dinu,

Tu n'es plus et nous ne pouvons le croire tant la déchirure est profonde et soudaine. Tant de mémoires, tant d'intelligence, tant de savoirs, tant d'attentions délicates aux autres et d'hospitalité exquise offerte avec Denise s'évanouissent avec toi où plutôt se fragmentent dans les mémoires de chacun d'entre nous.

Me reviennent ces instantanés où nous semblons jouer un étrange ballet autour de pierres érodées, de ces signes inertes auxquels tu donnais soudain forme, cohérence et beauté même dans le plus humble détail, penché sur ta planchette, dans l'égrenage de la machine à calculer les points, tard dans la nuit, c'est loin déjà, bientôt la puissance décuplée de l'informatique, immédiatement exploitée par toi de façon magistrale, venait ouvrir d'autres voies, d'autres espaces, d'autres perspectives. La perspective, nous en parlions beaucoup et souvent. Je te dois tant en la matière comme dans l'ascèse du travail de terrain.

Nous te devons tant de nous avoir appris à retirer le filtre des savoirs livresques pour regarder la complexité du champ archéologique les yeux grand'ouverts. On imagine sans peine le bonheur que tu as pris à faire jaillir dans le dialogue avec Nathalie la *frons scaenae* d'Aphrodisias, je pouvais en mesurer la progression dans les courtes pauses de nos analyses plus ingrates sur la stratigraphie des rues de Paestum et les vestiges insaisissables de la ville grecque sous le poids des remaniements de la ville romaine.

Nous avons partagé avec nos amis de Paestum et nos étudiants devenus à leur tour enseignants et chercheurs la paix prodigieuse de ces lieux, où chaque temple devient au fil des ans comme un vieil ami auquel on rend visite. « E l'architetto come sta ? » ; « Dinu dov'è ? », c'est toute une petite communauté qui te manifeste son deuil, avec ses grands faire parts affichés sur les murs entre le bar di Enzo et le bar Anna, les lieux du gelato, à l'ombre du Musée, à Villa Rita, plus haut à Capaccio Vecchio ou encore à Agropoli…

Voilà, la communication est rompue, ton *alter ego* dans cette longue histoire, dans cette longue traque de la raison géométrique, Emanuele Greco, Lello, n'est pas là aujourd'hui et m'a chargé de te dire publiquement sa douleur, il voudrait tant que tu l'entendes encore, comme nous tous qui te pleurons ici.

Tu étais intransigeant dans le travail, allergique aux négligences et aux retards mais tu savais aussi dispenser sans compter ta formidable expertise et témoignais des trésors d'attention à tous les jeunes gens en qui tu avais reconnu la rigueur nécessaire au métier et la liberté d'esprit que tu chérissais plus que tout.

Tu étais un maître véritable.

Tu les laisses, tu nous laisses, tous, orphelins.

Agnès Rouveret
Professeur à l'Université Paris X, Nanterre

Rencontre à Rome.

Vu pour la première fois à l'occasion d'une intervention sur l'agora de Paestum. Personnage d'un type peu courant dans le milieu : élégant, naturel, à la fois passionné par son travail et pratiquant la « distanciation » brechtienne. Il détestait la prétention, il supportait difficilement les gens qui se prennent au sérieux. Les importants lui étaient importuns.

Vie sur un tas de fumier (avec Xavier Lafon et Henri Trézigny) à Punta Tresino (Agropoli) – on sympathise tandis qu'il relève le mur de soutènement d'une terrasse. Ce qui me frappe le plus : son humour, et aussi sa chaleur.

Dinu était un esprit extraordinairement curieux, capable de s'adapter à la course du temps. Il s'emparait toujours très vite des nouveaux instruments. Il ajoutait à sa couronne d'architecte formé aux techniques traditionnelles du relever et du dessin une étonnante maîtrise des techniques de l'infographie.

Dinu était un homme qui réfléchissait beaucoup, qui réfléchissait tout le temps. Dinu avait un esprit scientifique très rigoureux et en même temps très ouvert. Sa découverte de l'*ecclesiasterion* de Paestum a été un modèle de méthode aboutissant à un résultat à beaucoup d'égards exceptionnel.

Dinu était un homme d'une grande générosité. Il aidait beaucoup les jeunes chercheurs de ses conseils et de sa grande culture. Pour moi, il a toujours été un interlocuteur privilégié pour discuter de mes hypothèses. Je me souviens en particulier de l'époque où je travaillais sur la villa des Mystères.

Dinu laisse un vide énorme dans notre milieu professionnel. Nous avons perdu à la fois un vrai savant et un homme d'une rare qualité. On se sentait particulièrement bien quand il était là.

Au paradis, il doit y avoir foule pour l'entendre égrener ses souvenirs…

Gilles Sauron
Professeur à l'Université Paris IV, Sorbonne

ACTUALIZAREA NORMELOR DE ÎNTOCMIRE A MANUSCRISELOR DESTINATE PUBLICĂRII ÎN REVISTA *STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE* (SCIVA)

Redacţia[1] revistei ***Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie*** îşi informează colaboratorii şi cititorii că, începând cu anul 2010, îşi propune să recupereze caracterul periodic al apariţiei publicaţiei, cu un ritm de două volume pe an (1-2 şi, respectiv, 3-4). Acestea vor fi predate la Editura Academiei în lunile februarie şi mai ale fiecărui an, urmând să apară până la sfârşitul acestuia. În scopul realizării acestui deziderat şi pentru a asigura condiţii desfăşurării activităţilor redacţionale, adresăm potenţialilor colaboratori rugămintea de a depune manuscrisele la Redacţie cu precădere în intervalul dintre lunile iunie şi noiembrie ale anului anterior apariţiei prognozate.

Contribuţiile colegilor noştri, arheologi sau istorici ai antichităţii şi evului mediu, dar şi ale specialiştilor din domeniile înrudite ale studiilor umaniste, ştiinţelor vieţii şi ale Pământului, inginereşti sau exacte, cu potenţial de integrare în cunoaşterea istorică, vor fi întâmpinate cu egal interes de către membrii Redacţiei. În măsura în care, respectând rigorile de expresie academice, ele îşi propun să transmită rezultate ale unor cercetări noi şi originale, să supună reflecţiei sau dezbaterii opinii, teme şi abordări inovative în domeniul arheologiei, al istoriei vechi şi medievale, revista noastră va fi onorată să-şi ofere paginile pentru găzduirea lor.

Regulile de prezentare a manuscriselor, stabilite în 1972 şi actualizate în 1995[2], îşi propuneau să confere coerenţă editorială revistei şi să maximizeze utilizarea spaţiului tipografic, recomandând un stil clar şi concis în redactare, care să garanteze accesibilitatea şi utilitatea articolelor publicate. Acest set de reguli, în general acceptate şi respectate de colaboratorii revistei ***Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie*** şi stăruitor aplicate de Redacţie, au dat personalitate publicaţiei şi au devenit, cu timpul, o marcă de prestigiu.

[1] Compoziţia Redacţiei s-a schimbat, cu avizul Academiei Române, în toamna anului 2009. Lista membrilor actualei Redacţii poate fi consultată în pagina de prezentare a fiecărui număr.

[2] Babeş, M., *Norme de întocmire a manuscriselor destinate publicării în revista* ***Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie***, SCIVA 46, 3-4, Bucureşti, iulie-decembrie 1995, 343-371 (mai departe: *Norme...*).

SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, Bucureşti, 2010, p. 393–405

Avantajele create revistei de o tradiție redacțională îndelung exersată au fost evidente. Necesitatea reducerii efortului redacțional nu poate fi, însă, ignorată, ținând cont de imperativul asigurării circulației rapide a informației între autor şi public. Pornind de la această constatare, revista ***Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie*** îşi invită colaboratorii ca la alcătuirea manuscriselor, începând cu cele care vor intra în sumarul tomului 62, 2011, să țină seama câteva modificări aduse vechilor *Norme,* publicate în paginile revistei în anul 1995, sub semnătura redactorului-şef în exercițiu, Mircea Babeş. Le prezentăm mai jos, cu convingerea că ele vor contribui, în mod semnificativ, nu numai la simplificarea activității de redactare, ci şi la optimizarea receptării conținutului articolelor publicate. Atragem, totodată atenția că nerespectarea lor poate determina întârzierea publicării sau returnarea manuscrisului, în vederea refacerii.

I. Norme generale

În revista SCIVA se publică lucrări de istorie veche, arheologie, epigrafie, numismatică, metodologia cercetării, istoria arheologiei precum şi cercetări complementare, realizate prin metode ale ştiințelor naturale sau tehnice (antropologie, zoologie, palinologie, geologie, metalografie, analize chimice etc.). Cadrul cronologic se întinde de la paleolitic la evul mediu. Lucrările se prezintă Redacției în limba română sau într-o limbă străină (engleză, franceză, germană, italiană, spaniolă). Manuscrisele se predau direct la Redacție sau se trimit prin poştă (inclusiv e-mail), împreună cu un ***Opis*** conținând următoarele date: numele şi prenumele autorului, instituția (cu toate detaliile de contact, inclusiv electronic), adresa şi telefonul privat, titlul lucrării (cu numărul de pagini, anexe, ilustrații etc.), data redactării, data predării. Secretarul de Redacție va consemna, în Registrul Redacției SCIVA, data primirii lucrării şi detaliile comunicate de autor prin ***Opisul*** ataşat acesteia.

Sumarul fiecărui volum este alcătuit pe baza referatelor întocmite în cadrul Redacției, pentru lucrările existente în portofoliu. În anumite cazuri, Redacția poate solicita referate unor specialişti din afara sa. Acceptarea sau respingerea unei lucrări se face în funcție de recomandările referenților şi de raportarea la *Normele de întocmire a manuscriselor* curente.

Decizia Redacției în privința publicării/respingerii va fi adusă la cunoştința autorilor, în scris, în termen de cel mult trei luni de la la data predării şi înregistrării manuscrisului. În cazul lucrărilor acceptate, Redacția poate solicita autorilor îmbunătățirea manuscrisului, prin corectare şi completare. Lucrările respinse se restituie, autorilor, în formatul original în care au fost predate Redacției. Un exemplar complet, în copie electronică, se păstrează în arhiva revistei, împreună cu decizia de respingere, datată şi înregistrată în Registrul de Redacție.

Redacția stabileşte ordinea publicării şi repartizarea, pe secțiuni, a lucrărilor reținute. De regulă, conținutul revistei se distribuie între un număr prestabilit de secțiuni, după cum urmează[3]:

[3] La fiecare secțiune, între paranteze este indicată, în număr de pagini, întinderea optimă a manuscrisului, inclusiv rezumatul, anexele şi ilustrația.

Studii (25-40)
Note şi discuţii (10-20)
Mici descoperiri (5-15)
Cronica (5-15)
Personalia (3-10)
Recenzii (5-10)
Note bibliografice (1-3)

Se recomandă ca manuscrisele să fie întocmite cu maximum de concizie, renunţându-se la introducerile ample, la descrierile amănunţite ce pot fi suplinite printr-o ilustraţie adecvată, la excursurile ce se îndepărtează de subiectul lucrării, la citarea excesivă etc. Redacţia îşi rezervă dreptul de solicita autorilor scurtarea textului, condiţionând astfel publicarea lucrării respective.

Ca şi până acum, revista SCIVA nu publică lucrări ce au mai apărut sau urmează să apară în alte reviste. În chip excepţional, obligatoriu însoţite de menţionarea locului primei publicări, pot fi acceptate articole apărute în publicaţii străine, greu accesibile cititorilor români. Totodată, în scopul lărgirii câmpului de difuzare şi receptare a informaţiilor pe care le pune în circulaţie, revista SCIVA acceptă spre publicare şi articole scrise într-o limbă străină (engleză, franceză, germană, italiană, spaniolă). În cazul în care autorul acestora nu este vorbitor nativ al limbii în care este prezentat articolul, numele traducătorului va fi menţionat într-o notă infrapaginală, la sfârşitul textului.

În vederea publicării articolelor acceptate, revista SCIVA nu îşi poate asuma cheltuieli pentru plata de drepturi de autor sau pentru traduceri, însă recunoaşte dreptul de proprietate intelectuală al autorilor, care vor beneficia de copia în format elecronic (.pdf) a articolului. În cazul contribuţiilor cu mai mulţi autori, fiecare dintre ei va primi câte o copie electronică (.pdf) a articolului.

II. Manuscrisele

A. Recomandări generale:

1. Modul de transmitere

Lucrările se predau la Redacţie în două exemplare complete şi identice – unul digital şi unul imprimat; exemplarul imprimat va purta pe fiecare pagină semnătura autorului. În cazul în care lucrările se transmit prin e-mail, autorul va depune la Redacţie, într-un interval de max. 15 zile de la expedierea electronică, şi versiunea imprimată, identică şi completă. Sub nici un motiv nu vor fi acceptate la predare lucrări incomplete (fără vreuna din părţile obligatorii, menţionate mai jos, la punctul II.2.)

2. Structura manuscrisului

Lucrările depuse la Redacţie vor cuprinde obligatoriu (şi în ordinea menţionată): titlul articolului, numele autorului/autorilor, afilierea lor profesională şi adresa de e-mail, un rezumat succint în l. română (max. 12 rânduri), lista

cuvintelor cheie (max. 10), textul propriu-zis al articolului, cu note infrapaginale numerotate continuu, anexe (tabele, documente inedite etc.), rezumat extins (max. 3 pag.) într-o limbă străină (engleză, franceză, germană, italiană, spaniolă) şi lista cuvintelor cheie în aceeaşi limbă (max. 10), lista abrevierilor utilizate în note, organizată alfabetic, ilustraţia completă, explicaţii la ilustraţii în l. română şi în limba rezumatului.

3. Procesarea manuscrisului

Textele vor fi scrise în programul Microsoft Word, cu font Times New Roman 12, la un rând, aliniate la stânga şi vor conţine max. 3500 semne (inclusiv spaţiile) pe pagina de format A4. Paragrafele vor fi marcate prin rânduri retrase prin acţionarea tastei "Tab", nu prin marcarea de spaţii. Paginarea întregii lucrări se va face în continuare.

Revista SCIVA nu publică decât în cazuri cu totul excepţionale ilustraţie color. În cazul folosirii fotografiilor, pentru realizarea unei ilustraţii de bună calitate se recomandă autorilor utilizarea unor imagini în tonuri de gri, cu o rezoluţie de minimum 300 dpi. Pentru alcătuirea ilustraţiei se recomandă utilizarea programelor Corel Draw 11 sau Adobe Photoshop CS2; este de dorit ca autorii să predea Redacţiei o ilustraţie deja pusă în pagină, pentru a preîntâmpina eventuale erori de tehnoredactare şi a asigura corespondenţa între aceasta şi lista explicativă a sa.

Versiunea electronică a articolului, ce va fi transmisă Redacţiei prin e-mail sau pe CD-ROM, va fi salvată în format .doc sau .rtf, pentru text şi în format .tiff, pentru ilustraţie.

B. Recomandări speciale

1. Titlul articolului. Autorii sunt rugaţi să formuleze titluri concise, dar expresive. Scrise cu majuscule şi plasate centrat, ele vor preceda textul propriu zis al articolului. În cazul unor titluri lungi (mai mult de 80 de semne pe rând, inclusiv spaţiile dintre cuvinte), este de preferat ca autorii să propună ei-înşişi colontitlul, având grijă ca acesta să nu depăşească 60 semne (inclusiv spaţiile).

2. Numele autorului. Menţionând, în ordine, prenumele şi numele autorului, va fi înscris cu majuscule, sub titlul articolului. În cazul mai multor autori, numele acestora, separate prin virgule, vor fi ordonate alfabetic. Fiecare nume va fi însoţit de un asterisc (în cazul mai multor autori, mai multe asteriscuri, în ordine crescătoare) plasat deasupra rândului ("superscript"), în dreapta sa, ce va trimite către afilierea profesională a autorului şi adresa sa de contact, plasate infrapaginal.

3. Rezumatul succint în limba română şi lista cuvintelor cheie au rolul de a facilita includerea aricolului în liste bibliografice şi baze de date; prin urmare, autorii sunt rugaţi să nu le omită din structura manuscrisului.

4. Text. În cazul lucrărilor de mai mare întindere (peste 15 pagini), pentru înlesnirea prezentării, autorul îşi poate organiza expunerea pe capitole şi subcapitole, evidenţiate prin numerotare sau/şi subtitluri. Dacă autorul doreşte să

atragă atenția asupra unor cuvinte/părți din text, le va sublinia prin utilizarea opțiunilor *italic* sau **bold** din rubrica "font style" a secțiunii "Format" a programului. În textul articolului vor fi plasate, la locurile potrivite, trimiterile la ilustrație şi cele la note.

5. Note. Semnalate prin numere în succesiune continuă, plasate deasupra rândului ("superscript"), înaintea eventualelor semne de punctuație, notele vor avea conținutul plasat infrapaginal.

6. Rezumatul extins are rolul de a atrage atenția cititorilor (în special a utilizatorilor altei limbi decât româna) asupra coținutului articolului. Pentru receptarea corectă şi exactă a informației comunicate, este de dorit ca traducerea acestuia să fie de bună calitate, iar textul să conțină câteva trimiteri la notele cele mai importante din textul românesc, la anexe şi la ilustrație.

7. Lista cuvintelor cheie, tradusă în aceeaşi limbă cu rezumatul extins, va facilita indexarea articolului în baze de date/bibliografii internaționale. Cuvintele cheie incluse în lista tradusă nu vor fi altele decât cele din lista în limba română.

8. Lista abrevierilor utilizate în note va permite recunoaşterea trimiterilor infrapaginale şi va asigura o vizibilitate corectă a bibliografiei utilizate în cercetarea prezentată.

Lista va conține două coloane, dintre care prima va menționa numele autorului/autorilor şi anul apariției lucrării; cea de-a doua coloană va evidenția citarea completă a trimiterii, menționând în ordine: numele şi prenumele (prescurtat prin inițială) autorului/autorilor, titlul lucrării, locul apariției. Lista va fi organizată alfabetic, după numele autorului/primului autor.

Exemple:

Alexandrescu 1978	Alexandrescu, P., *Histria. IV. La céramique grecque archaïque et classique*, Bucureşti.
Bernabò Brea, Cavalier 1959	Bernabò Brea, L., Cavalier, M., *Mylai*, Novara.

În cazul citării mai multor lucrări ale aceluiaşi autor, acestea vor fi prezentate în listă în ordine descendentă (de la cele mai recente la cele mai vechi).

Exemple:

Boardman 1978	Boardman, J., *The problems of analysis of clays and some general observations on possible results*, în *CGEDO*, 287-289.
Boardman 1969	Boardman, J., *A note on the absolute chronology of the VIIIth and VIIth c. B.C.*, ABSA, 64, 13-15.
Boardman 1967	Boardman, J., *Greek Emporio. Excavations in Chios 1952-1955*, Londra.
Boardman 1965	Boardman, J., *Tarsus, Al Mina and Greek chronology*, JHS, 85, 5, 5-15.

Boardman 1963	Boardman, J., *Greek archaeology on the shores of the Black Sea*, AR (1962-1963), 34-51.
Boardman 1956	Boardman, J., *Chian and Naukratite*, ABSA, 51, 55-62.

În cazul citării mai multor lucrări ale aceluiaşi autor/colectiv de autori apărute în acelaşi an, individualizarea acestora se va face prin atribuirea unei sigle-literă de alfabet, începând cu litera „a”, aşezată după anul apariţiei lucrării.

Exemple:

Gill 1988 a	Gill, D. W. J., *The distribution of greek vases and long distance trade*, în *Ancient Greek and Related Pottery 1988*, 175-185.
Gill 1988 b	Gill, D. W. J., *Aphaia on Aegina. The temple of Aphaia on Aegina. The date of the reconstruction*, ABSA, 83, 169-177.
Gill 1988 c	Gill, D. W. J., *Expressions of wealth: Greek art and society*, Antiquity, 62, 735-743.
Gill 1988 d	Gill, D. W. J., *“Trade in Greek decorated pottery” some corrections*, OxfJA 7, 369-370.

C. Reguli de citare

În scopul uniformizării redacţionale, respectarea următoarelor reguli este obligatorie:

La prima citare a unor ***locuri de descoperire*** (în titlu, text sau note) se indică satul, comuna, judeţul (exemplu: Frasinu, com. Poieneşti, jud. Vaslui, nu Frasinu-Poieneşti şi nici Frasinu-Vaslui). Singurele excepţii admise sunt numele de staţiuni binecunoscute (exemplu: staţiuni eponime ale unor culturi: Boian, Gumelniţa, Verbicioara, Monteoru, Coslogeni, Babadag etc.), al oraşelor greceşti (ex.: Callatis, Histria, Tomis etc.), romane (ex.: Apulum, Drobeta, Romula, Troesmis etc.) şi medievale (ex.: Baia, Bistriţa, Chilia, Câmpulung, Orhei, Sighişoara etc.) al actualelor reşedinţe de judeţe (ex.: Alba Iulia, Buftea, Reşiţa, Piatra Neamţ, Zalău etc.). În cazul descoperirilor din străinătate este obligatorie referinţa la actuala împărţire politico-administrativă. Denumirile unităţilor teritoriale pentru care nu există corespondent exact în limba română se citează în limba de origine, de ex.: powiat (Polonia), Landkreis/ Kreis (Germania), okres (Cehia). În schimb, oblast' şi rajon (Rusia, Ucraina) se traduc prin „regiune” şi „raion”, iar département (Franţa) prin „departament”. În cazul traducerii unui text românesc într-o limbă străină, pentru termenul de „judeţ” se menţine forma din l. română, abreviată (jud.)

Indiferent de locul citării (text, note, rezumat sau ilustraţie), ***autorii*** din bibliografie vor fi menţionaţi numai cu numele. Fac excepţie cazurile în care se citează omonimi (de ex. I. Barnea - Al. Barnea, R.M. Cook – J.M. Cook, R. Vulpe

– A. Vulpe), se indică sursa unei informații inedite şi/sau se aduc mulțumiri, când se menționează şi prenumele, prescurtat. Numele se citează întotdeauna neînsoțite de titluri (acad., prof. univ., dr.).

Citarea literaturii se face numai în notele infrapaginale. Pentru a evita abuzul de note, care îngreunează lectura, autorii sunt rugați să concentreze în câte o singură notă trimiterile referitoare la o simplă înşiruire de autori sau locuri de descoperire. Trimiterile la părți sau note ale aceleiaşi lucrări vor fi indicate în text ca note şi vor fi citite infrapaginal, după caz, sub forma: „v. supra, 13” (adică „vezi mai sus, p. 13”), sau „v. infra, nota 22” (adică: „vezi mai jos, nota 22”).

Citarea izvoarelor antice se poate face atât în text, între paranteze drepte (autorul, opera, locul), cât şi în note infrapaginale (atunci când se indică ediția).

Trimiterile la ilustrația lucrării se fac la locurile potrivite din text, fiind scrise între paranteze rotunde, de ex.: (fig. 12.)

Numele geografice străine se scriu cu ortografia limbilor respective, atunci când acestea folosesc alfabetul latin (Bordeaux, Köln, Zürich etc.) sau în transcrierea oficială a statului respectiv, atunci când alfabetul folosit este altul decât cel latin sau chirilic (Bangkok, Beijing, Ryad, Marrakech etc.). Atunci când nu există grafii româneşti acreditate, numele slave se transliterează după normele internaționale[4]. Numele care au intrat de multă vreme în cultura română se scriu în formele sub care sunt cunoscute: Londra, Florența, Rin, Moscova, Plevna, Cernăuți (nu London, Firenze, Rhein, Moskva, Pleven, Cernovcy etc.). Grafia originală este, totuşi, admisă în trimiterile bibliografice şi hărți.

Numele proprii greceşti şi latineşti consacrate în uzul literar se scriu conform adaptării tradiționale, de ex. Apian, Aurelian, Horațiu, Istru, Lisimah, Pompei, Tacit[5]. Celelalte nume se scriu ca în limba latină sau se transliterează, în cazul alfabetului grec, potrivit aceloraşi recomandări[6].

Termenii străini (substantive comune) sau citatele în limbi străine moderne sau clasice se vor evidenția în manuscris prin folosirea semnelor în stil *italic* (de ex.: *kammenaja baba, Kronehalsring, castellum, canabae*). În cazul termenilor străini, preluați în tezaurul limbii române, nu se vor mai utiliza astfel de sublinieri (de ex. castru, castel, canabe). Autorii pot utiliza scrierea cu semne **aldine** pentru marcarea subtitlurilor din cuprinsul textului sau pentru sublinierea unor nume de localități, culturi, persoane etc.

În cazul indicațiilor cronologice, secolul se indică numai cu cifre romane. În referirile la „secol” se recomandă utilizarea formei prescurate „sec.” atunci cand cuvântul este urmat de un număr (de ex. „sec. III”) şi a formei întregi atunci când este vorba despre o perioadă nedeterminată numeric (de ex. „sfârşitul/începutul secolului”, „mijlocul secolului”, „secolele următoare/anterioare”). Era se indică fie sub forma a.Chr./p.Chr., fie prin î.e.n./e.n.

---

[4] *Norme...,* 370-371, Anexa 4.

[5] În conformitate cu *Indreptar ortografic, ortoepic şi de punctuație,* Bucureşti, 1995, 267-272.

[6] *Indreptar ortografic...,* 1995, 39-42.

Numerele până la 10 vor fi scrise în litere. Se exceptează cazurile în care ele se referă la unităţi de măsură (de ex.: „opt morminte”, dar „8 km”).

Unităţile de măsură se prescurtează fără punct: cm, m, ha, g, kg etc. Unităţile de suprafaţă sau volum se scriu m^2, m^3, nu m.p., m.c. etc.

În cazul prescurtării numelor ***punctelor cardinale***, vor fi folosite următoarele sigle: N, S, V, E, NE, SE, SSV, VNV etc.[7]

Pentru toate problemele de ortografie şi punctuaţie se recomandă autorilor să folosească *Indreptarul ortografic, ortoepic şi de punctuaţie*, elaborat de Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan” al Academiei Române şi tipărit de Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti, 2001.

III. Modul de citare

Trimiterile la literatură se fac prescurtat, în notele infrapaginale, indicându-se în ordine: numele autorului, anul apariţiei lucrării citate, numărul paginii/paginilor, numărul ilustraţiei/ilustraţiilor. Lista completă a abrevierilor folosite, cu echivalentul lor *in extenso*, va fi adăugată la sfârşitul lucrării[8]. Dacă mai multe note, în succesiune nemijlocită sau distanţate, au conţinut identic, acesta din urmă va fi repetat de câte ori este nevoie. Nu se vor folosi trimiteri de tipul: *op. cit., loc. cit, idem, ibidem*.

În lista bibliografică, atât articolele cât şi cărţile vor fi citate cu titlul complet, fără prescurtări, urmat, acolo unde este cazul, de titlul seriei (colecţiei), numărul volumului şi locul apariţiei. Titlurile lucrărilor, precum şi numele revistelor şi seriilor apărute în limbi slave care folosesc alfabetul chirilic se transcriu în conformitate cu normele internaţionale[9].

Volumele colective se citează, ca şi cele cu autor unic, cu titlul complet şi numele tuturor autorilor, prescurtate. Ediţia a doua şi următoarele ale unei cărţi vor fi semnalate înscriind cifra respectivă după ultimul cuvânt din titlu, deasupra rândului. Pentru indicarea volumului se înscrie cifra corespunzătoare, fără precizarea „volumul” sau „tomul”. Numele editorului/editorilor unor volume colective (tematice sau acte, omagii, ediţii îngrijite etc.), vor fi înscrise, în ordine alfabetică, înaintea titlului publicaţiei, fiind urmat/urmate, între paranteze, de menţiunea (ed./eds.).

Titlurile de monografii, de volume colective (culegeri tematice, omagii, acte de congrese sau colocvii) şi de articole vor fi scrise cu caractere *italice*. Numele revistelor şi seriilor (colecţiilor) monografice vor fi scrise cu literă dreaptă, obişnuită. Cuvinte împrumutate din limba latină, ca: *passim* (=în diverse locuri), *apud* (=la), *cf.* (=*confer*=compară) vor scrise cu *italice*. Indicaţiile în limba română, precum: urm. (=următoarea, următoarele), vezi, după etc. vor fi scrise cu literă dreaptă.

---

[7] Pentru alte prescurtări, se recomandă consultarea Anexei 1 din *Norme...,* 355.

[8] Lista va fi întocmită conform recomandărilor prezentate mai sus, pct. II., B. 5. Pentru citarea prescurtată a numelor de periodice, serii, enciclopedii, tratate, manuale sau *corpora*, se recomandă utilizarea prescurtărilor din *Norme...,* 356-365, Anexa 2, şi, respectiv, 365-370, Anexa 3.

[9] Vezi, în acest sens, recomandările cuprinse în *Norme…*, 370-371, Anexa 4.

Exemple:

Citare în notă	***Trimitere bibliografică completă (în Listă)***
Suceveanu 2009, 175	Suceveanu, A., *Opuscula Scythica*, Bucureşti.
Ioniță 2009, 24 şi pl. 270	Ioniță, A., *Aşezarea din secolele XII-XIII de la Bratei,* Sibiu.
Stefan 1982, 202	Stefan, A., *Probleme ale strategiei Histriei şi ale organizării teritoriului său rural în epoca preromană,* SCIVA 32, 2, 199-208.
Alexandrescu 1978, 50, cat. 125-6 şi pl. 12	Alexandrescu, P., *La céramique grecque archaïque et classique,* Histria IV, Bucureşti-Paris.
Horedt 1958, *passim*	Horedt, K., *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, Biblioteca istorică 7, Bucureşti.
Cook, Dupont 1998, 146-148	Cook, R. M., Dupont, P., *East Greek pottery*, Londra-New York.
Dupont, Lungu 2009, 229-230 şi fig. 3-6	Dupont, P., Lungu, V., *Beidaud : un cas d'acculturation potière dans l'hinterland gète ?*, în Dupont, P., Lungu, V., *Synergia pontica & aegeo-anatolica*, Galați, 227-240.
Vulpe 2000, 79	Vulpe, A., *Autour de la fondation du Royaume Odryse,* în Avram, A., Babeş, M. (eds.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70*^{e} *anniversaire*, Bucureşti, 76-82.
Coja 1985, 102 şi fig. 219	Coja, M., *Les fortifications grecques dans les colonies de la côte ouest du Pont Euxin*, în Leriche, P., Tréziny, H. (eds.), *La fortification dans l'histoire du monde grec. Actes du Colloque International de Valbonne 1982*, Paris, 95-103.
Pippidi 1967, 153 urm.	Pippidi, D. M., *Contribuții la istoria veche a României* ^{2}, Bucureşti.

IV. Ilustrația

Revista SCIVA acceptă, spre ilustrarea articolelor pe care le publică: fotografii, desene, grafice, hărți, care – separat sau grupate – formează figuri (abreviat fig.) ce vor fi tipărite în afara textului. Figurile se numerotează de către autori cu cifre arabe, în ordinea menționării lor în text. În cazul în care mai multe

imagini sunt grupate într-o figură, trimiterile din text vor avea forma: fig. 1/1, fig. 1/1-2, fig. 1/2, fig. 1/3 etc. (de exemplu). Diferitele tablouri sinoptice care însoțesc textul nu vor fi numerotate ca figuri, ci separat, ca anexe. La executarea, selecția şi gruparea materialului ilustrativ, autorii sunt rugați să țină seama de următoarele prevederi:

Este de preferat ca desenele care ilustrează o lucrare să fie executate de aceeaşi mână. Pentru desenele care ilustrează forme ceramice, întregi sau fragmentare, se recomandă executarea conturului fără valorație şi plasarea profilelor pe aceeaşi parte, cu grosimea secțiunii marcată prin acelaşi tip de haşură. Fiecare desen, indiferent dacă este vorba despre obiecte, relevee, planuri, profile arheologice sau hărți, va fi însoțit de o scară grafică. Releveele, planurile şi hărțile vor avea, în mod obligatoriu, nordul marcat. Atunci când desenele sunt realizate de alți autori decât semnatarul articolului, numele lor va fi menționat într-o notă.

Atunci când pentru ilustrarea obiectelor sunt preferate fotografiile, ele vor include în mod obligatoriu scara grafică, care să permită o percepție vizuală corectă a dimensiunilor.

Montarea imaginilor într-o figură se face la dimensiunile oglinzii paginii de 19 x 13,5 cm. Ilustrarea articolelor prin planşe pliante, îndiferent de conținut, va fi acceptată numai în cazuri excepționale, temeinic justificate prin imperativul asigurării lizibilității imaginii. Pentru asigurarea condițiilor optime de reproducere în tipografie, se recomandă ca într-una şi aceeaşi figură să nu fie asociate desene şi fotografii.

Imaginile diferite ce compun o figură se numerotează cu cifre arabe; pentru identificarea vederilor diferite ale unuia şi aceluiaşi obiect se atribuie sigle alfabetice. Din punctul de vedere al conținutului figurii, cel mai indicat criteriu de grupare a ilustrației este acela al provenienței. Asocierea pieselor după locul de descoperire şi, cu atât mai mult, pe complexe închise este preferabilă celei ce urmăreşte criteriul tipologic.

Se recomandă ca legenda figurilor să conțină, concis, următoarele date:

a. În cazul unei figuri cuprinzând o singură imagine: locul descoperirii şi, dacă este cazul, complexul, săpătura, anul; obiectul, tipul, eventual cultura şi datarea; materialul din care este confecționat obiectul respectiv.

b. Când o figură cuprinde mai multe obiecte din aceeaşi stațiune, ordinea în legendă rămâne aceeaşi, numai că indicarea complexului, tipului, materialului se face pe grupe de obiecte.

c. La figurile în care sunt ilustrate obiecte provenind din stațiuni diferite se indică mai întâi, după caz, tipul, cultura, datarea şi, în al doilea rând, locurile de descoperire, apoi materialul.

La schițe, planuri, profile, grafice, hărți, se recomandă ca explicarea semnelor convenționale să nu se facă prin inscripții în figură, ci prin trimiteri cu cifre sau sigle alfabetice la legenda figurii. Identificarea punctelor de pe hărți se poate face fie prin înscrierea numelui localității pe hartă, fie prin numerotare, cu trimitere la o

listă inclusă în legenda figurii, în text sau într-o anexă. Numerotarea localităţilor se va face în ordinea alfabetică a numelor. În liste, la numele localităţii se adaugă numele comunei şi/sau al judeţului. Atunci când se reproduce sau se adaptează o ilustraţie deja publicată, autorul este obligat să indice la sfârşitul legendei provenienţa respectivei ilustraţii. Tot în legendă se poate face trimitere la altă figură, spre comparaţie.

Exemple de legende:

Fig. 1. Ghelăieşti, jud. Neamţ. Fibulă „pomeraniană”. Bronz.

Fig. 2. Târgşor, M.187/1965. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt de tip gotic. Bronz.

Fig. 3. Tîrpeşti. Ceramică precucuteniană: 1-4 faza Pre-cucuteni II; 5-7 faza Precucuteni III.

Fig. 4. Romula 1970. 1-4 M.121; 5-9 M.201. 1, 2, 5-7 ceramică fină roşie; 3, 9 fibule; 4 brăţară; 8 monedă de la Hadrian. 3, 4, 8 bronz; 9 argint.

Fig. 5. Obiecte de cult şi podoabă din sec. IX-XI: 1, 2, 6-8 Arsura; 3 Holboca; 4 Vădeni; 5 Erbiceni. 1-4 bronz; 5, 7 sticlă; 6, 8 os. După Teodor, D. Gh., *Creştinismul la est de Carpaţi. De la origini până în sec. al XIV-lea*, Iaşi, 1991.

Fig. 6. Ceramică cenuşie timpurie lucrată la roată (2, 4, 5, 7) de la est de Carpaţi şi posibilele sale prototipuri din ceramica lucrată cu mâna (1, 3, 6). 1-2 Dolinjany; 3-4, 7 Curteni; 5 – Trinca; 6 necropola de la Stoicani (1-2 după Smirnova, G. I., *Nouvelles données sur le site de Dolinjany. Fouilles 1977-1978*, ArhSb, 22, 1981, 40-61; 3-4, 7 după Iconomu, C., *Découvertes récentes dans l'établissement hallstattien tardif de Curteni (dép. de Vaslui)*, Dacia N.S., 23, 1979, 79-93; Petrescu-Dâmboviţa, M., *Cimitirul hallstattian de la Stoicani*, Materiale 1, 1953, 157-213).

Fig. 7. Vodiţa. Profilul peretelui de E al secţiunii VI. 1 sol vegetal; 2 pământ cenuşiu-castaniu; 3 mortar; 4 cărbune; 6 dărâmătură. Compară cu planul fig. 12.

V. Punctuaţia

Manuscrisele predate revistei SCIVA vor respecta regulile generale de punctuaţie ale limbii române[10]. În completarea acestora, vor fi observate şi următoarele recomandări:

Punctul. Acest semn va fi folosit pentru marcarea prescurtărilor curente (fig., cf., etc.). Pentru simplificare, în cazul abrevierilor titlurilor de periodice[11], semnul ***nu*** va fi utilizat pentru separarea elementelor prescurtării, indiferent dacă este vorba de litere sau de silabe. Spre exemplificare: se va scrie SCIVA, ***nu*** S.C.I.V.A., BASOR, ***nu*** B.A.S.O.R., dar şi ArhMold, ***nu*** Arh.Mold., sau RANarb, ***nu*** R.A.Narb.

[10] Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan” al Academiei Române, *Indreptar ortografic, ortoepic şi de punctuaţie*, Bucureşti, 2001.

[11] *Norme...*, 356, Anexa 2.

În legende, se va pune punct după numărul care indică figura, ***nu*** însă şi după cifrele ce se referă la componentele acesteia (de exemplu: Fig. 7. Vodiţa. Profilul peretelui de E al secţiunii VI. 1 sol vegetal; 2 pământ cenuşiu-castaniu... ***nu*** Fig. 7. Vodiţa. Profilul peretelui de E al secţiunii VI. 1. sol vegetal; 2. pământ cenuşiu-castaniu...).

Se pune punct după numerele curente dintr-o listă sau dintr-un catalog de descoperiri (exemple: 1. Popeşti, jud. Giurgiu; 2. Tinosu, jud. Prahova...).

Se pune punct la sfârşitul titlurilor de paragrafe incluse în rând, al notelor şi legendelor. După titlurile de capitole sau paragrafe scoase din rând ***nu*** se pune punct.

Virgula va fi folosită pentru a separa elementele unei succesiuni, fie că este cazul detaliilor dintr-o citare (exemplu: Alexandrescu 1978, 50, cat. 125-6 şi pl. 12, dar şi Vulpe, A., *Autour de la fondation du Royaume Odryse,* în Avram, A., Babeş, M. (eds.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucureşti, 2000, 76-82), al trimiterilor la o suită de pagini (exemplu: Pippidi 1967, 90-93, 105, 153) sau de ilustraţii (exemplu: Ioniţă 2009, pl. 232, 240, 265-270) ori la ilustraţii compuse din mai multe imagini (exemplu: Fig. 1/1, 3, 5-6). Nu se pune niciun semn între numele revistei şi numărul tomului (exemplu: Dacia N.S. 19, 1975 ... nu Dacia, N.S., 19, 1975...).

Punct şi virgulă. Semnul va fi utilizat pentru a marca diferenţa: în note, separă trimiterile la lucrări diferite (exemplu: Dupont 1998, 159-162; Lawall 1995, 197-208; Ruban 1990, *passim*); în legendă, separă referiri la localităţi diferite, complexe diferite, tipuri, materiale diferite etc.(exemplu: Fig. 3. Ceramică celtică din Transilvania: 1-2, 5 Ciumeşti; 3, 6-8 Dezmir; 4 Apahida). În cazul unei înşiruiri, semnul separă trimiterile la figurile sau planşele aceleiaşi lucrări (exemplu: vezi fig. 2/3-5, 6, 9; 3/2, 4; 5/1) sau trimiterile la ilustraţie cu indicarea paginii (exemplu: Popa 1979, 121, fig. 26; 146, fig. 34/2; 150, fig. 38-39). În cadrul unei enumerări de descoperiri, se utilizează pentru a separa nume de locuri sau de complexe diferite, cu trimiterile respective.

Cratima. În trimiterile la ilustraţie, semnul stă între cifre sau între litere, în cazul unei înserieri neîntrerupte (exemplu: fig. 1-3; pl. 14/1-2; pl. 3/b-c, f-h); în note, cratima semnifică trimiterea la un fascicul de pagini, în succesiune neîntreruptă (exemplu: Vulpe 2000, 77-80).

Paranteza. În text, trimiterile la ilustraţia curentă vor fi puse între paranteze, de exemplu: „Luând în considerare provenienţele (fig. 6, a-b; fig. 7, a-b), în ansamblul colecţiei, ponderea principală o deţin produsele de tip greco-oriental (28 piese = 70 %), ceramica attică ocupând un modest loc secund (8 exemplare = 20 %).” În notele mai ample, la enumerarea descoperirilor, se recomandă folosirea parantezelor pentru informaţii tehnice referitoare la deţinător (muzeu, număr de inventar) sau literatură etc.

V. Corecturi

Atât corectura în pagini, cât şi aceea pentru erată se efectuează de către editură şi de către redacţia revistei. Pentru verificarea corecturilor, autorii cu

domiciliul în Bucureşti sunt convocaţi la Redacţie; autorilor care au reşedinţa în alte localităţi li se vor trimite paginile de corecturi prin poştă ***numai*** dacă cer în chip expres acest lucru, la predarea manuscrisului în format imprimat. Din raţiuni economice, modificări de conţinut ale manuscriselor aflate sub tipar (în corectură) vor fi admise doar în cazuri bine întemeiate. În chip cu totul excepţional (noi descoperiri, apariţia unor noi lucrări) se poate accepta anexarea unui *addendum*. Costurile suplimentare generate de astfel de modificări sau de publicarea unor erate din vina autorilor vor fi suportate de autorii respectivi.

Abrevieri

AAH	*Archaelogica Academiae Scientarium Hungaricae*, Budapesta
Aetas	Aetas. Történettudományi folyóirat, Budapesta
ActaUnivSzeged-AH	Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, Seghedin
Altum Castrum	A visegrádi Mátyás Király Múzeum füzetei, Visegrád
Arh.Med	Arheologia medievală, Asociația arheologilor medieviști din România, București
CAB	Cercetări arheologice în București, București
CAH	*Communicationes Archaelogicae Hungariae*, Budapesta
CCA	Cronica cercetărilor arheologice din România, București
CercNum	Cercetări numismatice, Muzeul Național de Istorie a României, București
CIH	Corpus Iuris Hungarici, Budapesta
CsSzMÉ	Csíki Székely Múzeum Évkönyve, Miercurea Ciuc
Dacia. NS	Dacia N. S., Revue d'Achéologie et d'Histoire Ancienne, Bucarest
DolgCluj	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából, Cluj
DissArch I	*Dissertationes Archaelogicae ex Instituto Archaelogico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* (prima ediție), Budapesta
Dobroudja	Dobroudja, Muzeul de Istorie Dobrič, Silistra
EB-MSG	*Europa Barbarica. Monumenta Studia Gothica IV*, Lublin
ÉBPB	Études byzantines et post-byzantines, Académie Roumaine, Société Roumaine d'Études Byzantines, București
EMED	Early Medieval Europe, Quarterly Journal, Blackwell Publishing Ltd.
Erdély történ	Erdély története (=Istoria Ardealului), Akadémiai Kiadó, Budapesta
ETF	*Erdélyi Tudományos Füzetek*, Cluj Napoca
FHDR	Fontes Historiae Daco-Romanae, E. Academiei RSR, București
Honismeret	*Honismeret Honismereti szövetség folyóiratok,* Budapesta
FolArch	Folia Archaeologica, Budapesta
HK	Hadtörténelmi Közlemények. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata, Budapesta
Katolikus Szemle	*A Katholikus szemle a Szent István Társulat irodalmi és tudományos folyóirata,* Budapesta-Roma
KözlCluj	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából
Korunk	*Korunk. Erdlyi magyar kulturális folyóirat,* Cluj
Materiale	Materiale și cercetări arheologice, S.N. București.
Norw. Arch. Rev	Norwegian Archaeological Revie, Oslo
Peuce	Peuce. Studii și comunicări de istorie și arheologie, Muzeul „Deltei Dunării", Tulcea
Peuce, SN	Peuce, Serie Nouă, Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica	Pontica, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCN	Studii și Cercetări de Numismatică, București
SMIM	Studii și materiale de istorie medie, București

SCIVA, tomul 61, nr. 3–4, București, 2010, p. 407–408

SP	Studii de Preistorie, București
Századok	Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapesta
ZborRadBeograd	Zbornik Radova Vizantološkog Institute, Beograd

REVISTE PUBLICATE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 2 fois par an. Toute commande de l'etranger sera adressée à: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, Bucureşti, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax: 4021-318 70 02, 4021-318 70 03 Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01, Bucureşti, România; ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L., P. O. Box 77–19, sector 3, Bucureşti, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, Tel./Fax 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; E-mail: office@orionpress.ro.

Adresse du Collège de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: m.m. adamesteanu@gmail.com et redactie_iab@yahoo.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

D.M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor I**, 1984, 544 p.
MIHAI SÂNPETRU, **Tropaeum Traiani. Monumentele romane**, 1984, 198 p.
I.T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni**, 1984, 194 p.
DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana–Suceava**, 1984, 182 p.
N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti**, 1984, 170 p.
GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia în epoca romană**, 1984, 188 p.
C. PREDA, **Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata**, 1986, 200 p.
EUGEN COMŞA, **Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii**, 1987, 198 p.
IORGU STOIAN, **Inscripţiile din Scythia Minor II**, 1987, 436 p.
MIHAIL ZAHARIADE, **Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum**, 1988, 200 p.
MIRCEA D. MATEI, **Civilizaţia urbană românească. Contribuţii (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)**, 1989, 222 p.
D.M. PIPPIDI, **Studii de istorie şi epigrafie**, 1990, 278 p.
GH. SĂULESCU, **Descrierea istorico-geografică a cetăţei Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina)**, 1991, 128 p.
ALEXANDRU PĂUNESCU, **Ripiceni–Izvor. Paleolitic şi mezolitic**, 1993, 228 p.
M. MACREA, N. GUDEA, I. MOŢU, **Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia**, 1993, 214 p.
ALEXANDRU SUCEVEANU, **Alexandru cel Mare**, 1993, 340 p.
EUGEN COMŞA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României**, 1995, 224 p.
MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, MARILENA FLORESCU, ADRIAN C. FLORESCU, **Truşeşti. Monografie arheologică**, 1999, 842 p.
MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, **Realizări şi perspective în cercetarea culturii Cucuteni** (Discurs de recepţie), 2001, 40 p.
EUGEN COMŞA, GHEORGHE CANTACUZINO, **Necropola neolitică de la Cernica**, 2001, 254 p.
PETRE ALEXANDRESCU, **Histria VII. La zone sacrée**, 2005, 551 p., 124 pl., 75 fig., 15 pliante.
ADRIAN IONIŢĂ, **Spaţiul dintre Carpaţii Meridionali şi Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII**, 2005, 228 p.
CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Inscripţii latine din Dacia (ILD)**, 2005, 332 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomul 61, Bucureşti, 2010, p. 215–408